

ОСНОВА

Вієтник письменства, науки і громадського життя.

1915—Жовтень.

Кн. II-1
—

31-а
17

Одеса—1915.

наукова бібліотека ону ім. І. І. МЕЧНИКОВА

8.12

ОСНОВА

23

Вієтник письменства, науки і громадського життя.

1915—Вересень.

Кн. II.

ЗМІСТ:

Г. Чупринка. „Без злости“ (вірш).—Л. Орленко. Помста загублених.—Х. Алчевська. Поезії.—В. Винниченко. Босяк (Далі).—К. Широцький. Білоусівська церква.—Г. Чупринка. Поезії.—Н. Кибальчич. Галина Степанівна.—Н. Романович. Карпатські етюди.—П. Тичина. Поезії.—П. Воронін. На новій квартирі.—І. Шокодько. „Де-ж судія?“ (вірш).—О. Журлива. „Осінь“ (вірш).—А. Ніковський. Граматика Ів. Нечуя-Левицького—Д. Д-ко. З недавнього минулого.—А. Яринович. До психології українофільства.—Нові книжки.

31.а

17

Одеса—1915.

АВОНО

З дозволу воєнної цензури.

31, а
—
77

ГР. ЧУПРИНКА.

Без злости.

Скрізь бурі і крики на площах гучних,
Всі славлять і Марса й Мамону,
А в мене так тихо! На струнах моїх
Нема відгомону.

Нема відгомону стихійності бід
Бушуючих, злістних, крівавих;
Я тільки, мов місяць на небі, поблід
У хмарках ласкавих.
Я бачу, я знаю,—в борні гуртовій
Єсть також незлобні й самотні
І місяць поблідлий—то їх вартовий
В небесній бездодні.

* * *

Хочеться шелесту гаю та піль,
Хочеться паходців саду,
Ніжного шепоту срібних топіль...

Ох, не пригадуй!
Ночі, і ранки, і дні чарівні,
Все захопила тривога...
Звуки і фарби, як шати сумні,
Шати без Бога.
Настрій ліричний у грудях завмер;
Ліра бренить сиротливо;
Жити, кохати, творити тепер
Так неможливо!

Л. ОРЛЕНКО.

Помста загублених.

(Бувальшина)¹⁾.

I.

В половині XVIII ст. в селі Жуках, що під Полтавою, серед інших «підсусідків» генерального обозного Кочубея жив Захар Токаренко з жінкою Явдохою Дяківною (це б то дочкою дяка) і малими дітьми. Хоч до відомого указу 1783 р., яким рішучо було повернуто бувших підсусідків у панських крішаків, було ще далеко, проте в офіційних актах вони і в половині XVIII ст. уже йменувались «підданцями»; так і в судовій справі, яку ми хочемо тут переказати, Токаренко та його жінка взиваються «поданими господина Кочубея». Були вони люди вбогі і мали п'ятірку дітей, з яких старшій дівчинці йшов тільки десятий рік. Але не саме вбожество турбувало роботячу, енергійну Явдоху Дяківну; горе тяжке її було в тім, що її чоловік, колись-то так палко коханий Захарько, зробився гірким п'янином, і не було вже ніякої можности вернути його на добру путь.

Ми, що так бідкаємося і тепер з приводу народнього пияцтва, не можемо й уявити, до якого страшного розміру доходила отся всенародня болячка в давній Гетьманщині. Хліб тоді був занадто дешевий, бо його не вивозили за кордон; кожний мав право ставити винницю, і горілки викурювалось стільки, що за-для її продажу потрібна була незлічена сила шиньків. Старшина й прості заможні козаки, міщене й духовенство, а найбільш монастири — здається тільки й дбали про те, щоб наставити як найбільше шиньків по городах і селах, на великих і малих шляхах, по хуторах і на перевозах, так що слабкий чоловік прямо таки на кожнім ступні натрапляв на спокусу. Через велику конкуренцію, горілка, мед і пиво продавалися дуже дешево, і се ще більше сприяло загальному пияцтву. І скільки лиха, матеріального і морального, заподіяла людям отся страшна пияницька пошесті! Переглядаючи тогочасні судові акти, можна б статистично довести, що з сотні карних зло-

чинів принаймні дев'яносто учинялось через пияцтво. Люди напи-вались до такої міри, що цілком губили розум, і в такому стані необачно зважувались на вбивство, крадіжку і на інші лихі учинки; а по-друге—люди, що терпіли багато лиха через непомірне пияцтво своїх близьких, підпалювали шинькарів, а жінки труїли або вбивали п'янину-чоловіків.

Давно вже близька була до такого лихого учинку Й Явдоха Дяківна. Ще змалку в рідній сем'ї вона багато натерпілась від п'янини-батька і, може, через те якось органично ненавіділа п'янство й п'янину. Її випадала нагода вийти заміж за молодого «піддячого», що служив в одній церкви з її батьком, мав добрий голос і з часом зміг би досягти дяківства на багатий параході, але вона помітила, що той не пурася чарки, і думала, що певно він колись розп'ється, як і інші дяки, та й віддала своє серце «посполитому», голякові, що не мав навіть власної хати, а привів її у «панську». Нічого не було у чорнобривого Захарька, крім молодецької краси та мідних рук, загартованіх на чужій праці; але молода жінка привела за собою з батьківського двору і пару волів, і корову, і овечок, а головне — принесла невичерпаний запас молодої енергії і непохитну віру в те, що невтомною працею вони вдвох швидко доб'ються крашої долі, придбають ґрунт і житимуть у власній хаті. І певно, так би й було, якби Захарько й надалі статечно поводився; та на їх біду повернувся з Січі старший брат Захарька, Вакула, безпросвітний п'янин; він і привчив його тягатись по шиньках. Як ни вбивалась Явдоха, як ни заклинала мужа покинути лиху звичку та взятись за розум, ніщо не помагало. Його немов хто заворожив. Завжди роботягий і ощадний, тепер він працював аби-як, знехотя, і крадькома таскав до шиньку все, що попадалось з господарства, а потім за його напої шинькарі почали виводити з двору то овечку, то свинку, то телятко. Тоді в душі ощадної до скупості Явдохи почала жевріти глуха ненависть до мужа, що так необачно нищив власну сім'ю. Перед нею все частіше уставала страшлива гадка про будучину: що ж станеться з нею і з дітьми, як оте нікчемне ледащо і сам загине і їх знищить цілком? Так уже краще б йому швидче пропасті, а вона й без його доведе дітей до ума. І в такі хвиlinи Явдоха палко бажала смерті п'янині-мужу.

В такому власному хмурному настрою була вона і нещасливого вечера 3-го грудня 1751 року. Йшов уже третій день, як Захарька не було вдома; поїхав у ліс, в Соколі-байраки по дрова і, певно, зустрівся з приятелями, такими ж як і він п'янюгами, та й волочиться десь по шиньках. Була вже пізня доба. Діти давно спали,

¹⁾ З актів Полтавського полкового суду XVIII ст.

роскидавшись на полу. Явдоха сама сиділа за кужелем, але веретено що раз випорскало з її руки. Зтомлена не так тяжкою працею, як пекучою нудьгою, що мов та іржа безугавно точила їй серце, Явдоха постлала рядно серед хати на долівці, загасила каганець і, промовивши молитву, лягла спати; але сон тікав од неї. На дворі вила хуртовина. У таку негоду й тверезий чоловік зіб'ється з дороги й замерзне в полі; а де ж то тепер її п'яниця нещасний? Ну що, як він плутається десь у лісі або в полі! Задубіє як приблудний пес, або ж вовкам достанеться на сніданок. Що ж їй тоді? Плакати, побиватись за чоловіком? О ні, не діжді він того! Вона б рада справити бенькет, найняти музиків; крикнути перед усім народом: «Ой як мені весело, як мені легко! Бо немає вже на світі моого лихого ворога, що запакував мій вік молодий, марно звів мою худобу, мою крівавицю!» І в її розпаленій голові почали проноситись інші гадки, як то вона вигодує своїх діток, доведе їх до розуму, дочок повіддає заміж, а синів поженить, та й буде при них віку доживати без турбот, в супокой.

І в міру того, як отсі солодкі мрії оповивали її палаючу голову, благодатний сон почав скліпляти її очі. Ще хвилина—й вона заснула.

Аж се враз щось закалатало в сінешні двері. Явдоха зірвалась з постелі, та не могла зразу опам'ятатись, де вона і що з нею. Закалатало і вдруге, та ще так, що двері от-от разлетяться. У Явдохи дуже тряслись руки, коли вона кресала вогню та запалювала каганець. Засвітивши, пішла до сіней. Відсунула засув—а на неї так і навалився Захарько, той самий осоружний ледашо, якого в думках уже поховала. Він був такий п'яний, що не стояв на ногах, доточився серед хати, упав на її постіль і зараз же захрін.

— Де ж твоя, луциперу, коняка й санки?—спитала Явдоха.

Але од «луципера» годі було допитатись чогось.

Вийшла вона на двір, подивилась і за ворітми—ні санок, ні коняки немає й сліду. Так невже-ж він прошив і коня з санками? При цій гадці люта ненависть палким полум'ям загорілась в її серці.

Увійшла Явдоха в хату, глянула на лежачого навзнак Захарька—і нове почуття невимовної гидливості перевернуло її душу: увесь забруднений у всяку мерзоту, з закинутою назад головою і роззвіленим ротом, п'яний Захар здавався якоюсь гидкою, брудною, мерзенною потварою, на яку й глянути неможна без надмірної югіді; а тут ще він почав блювати, і через те що не в силі був підняті голови, то блюмотина залила йому лицє й текла патьоками з рота... Тут Явдоха мов иссамовита вихватила з-за пояса сонного мужа сокиру і за одним замахом розрубала йому голову, а за друг-

гим горло. Захар а ні кавкнув. Божевільна Явдоха замахнулась і втрете, аж тут скочила до неї з полу старша її донька, десятилітня Тетянка, і з переляку закричала;

— Мамко, мамко! Нашо ти татка рубаєш!

Явдоха не зразу опам'яталась, а оговтавшись, злісно просичала:

— Цить!.. Мовчи!.. Не розбуди мені дітей, а то й тобі таке буде!

Перелякану дівчинку укрилась із головою і боялась уже й ворухнувшись.

А Явдоха зняла з убитого Захара усю чисто одяжу, голого положила на рядно й виволокла в сіни, а звідтіля в прибудовану до сіней комірчину, туди ж однесла зкрівавлену одяжу і замкнула комірчину замком. Тоді достала заступ, зстругала з долівки кров, помила собі руки, загасила каганець і лягла на лаві спати, суворо наказавши Тетянці, щоб вона не сміла нікому казати про те, що бачила.

Три дні потім Явдоха думала і не змогла придумати, що далі чинити з трупом убитого мужа. Дуже галитись їй з сим ділом не було причини: усе село звикло до того, що Захар як запиячить, то пропадає десь по тижню, а то й по два, то ніхто й не зверне уваги на те, що його невидно на селі; а по-друге—стояли люті морози, і нічого було обавлятись, що труп загниється і видасть її своїм смородом. А Явдоха добре розуміла, що труп треба закопати так, щоб його ніхто не знайшов. Але як його закопаєш, коли земля промерзла трохи не в аршин? Нарешті вона таки зміркувала, як розвязати се трудне завдання. Годувала вона ік Різдву двох кабанів і держала їх на запорі в свининці; там під свинячим логовом земля певне не промерзла,—от і гробовище для Захара! Крашого п'яниця й не заслужив. Почала Явдоха копати в хліві, але виявилось, що й там, під логовом, земля не промерзла дуже неглибоко, так що скільки вона не довбалась, а змогла продовбати невелику ямку, глибиною всього в коліно. Убрати туди труп дорослого чоловіка нічого було й думати. Тоді Явдоха добре нагостирила сокиру, заперлась в комірчині і розрубала труп на шматки; спершу розсікла його пополам, потім одрубала руки по лікті і ноги по коліна. В такому розшматованому стані Захар сяк-так уліз в тісну ямку. Явдоха старанно її притоптала, закидала гноем та соломою і знову перегнала сюди свиней. Хай тепер хто-небудь вгадає, де похований Захарько!

Але треба було так само знищити й інші сліди лихого вчинку. Долівку в хаті і в комірчині Явдоха заново вимазала, сорочку,

каптан і іншу одіж Захарьку добре випрала; але що діяти було з його шапкою та кожухом. Боязно ж було ховати їх в хаті. От вона поклала їх в мішок, зверху наклада ще льону та прядива та й однесла в с. Івончинці до своєї рідної сестри, козачки Гапки Каплонської. Погостувавши з пів дня, Явдоха уже на відході звернулась до неї:

— Оце, сестро, мій мішечок з льоном та з прядивом нехай який час перебуде в твоїй коморі. Та тут і кожух та шапка моого Захарька.

— А кожух же тут нащо? В чим же Захарько поїхав у ліс? — здивовано спітала Гапка.

— Чи чуеш, сестрице, — піяково одмовила Явдоха, — може того осоружного Захарька й на світі вже немає, так не слід мені держати в своїй хаті і його кожуха,

В сій загадковій одповіді Гапка почула щось небезпешне і трохи подумавши, одмовила з якоюсь байдужістю:

— Коли, кажеш, Захарька немає, то й кожуха його мені не треба. Де ти поділа Захарька, там дівай і його кожух, а мені він зайдвий.

— Не есть ти мені родина, а тільки один ворог! — з серцем отрізала Явдоха, і не попрощавшись з сестрою, взяла мішок і пішла до дому.

Минув уже тиждень з того дня, як убито Захарька, і Явдоха подумала, що не годиться їй бути байдужою до того, що зник її чоловік. От вона й почала бідкатись перед селянами:

— Ой люди добрі! Чи не бачив хто, чи нечув, де мій Захарько подівся? Горенько ж мое, як поїхав у ліс по дрова ще в ген-ту середу, та й досі немає. Може його вовки з'igli, може де в лісі снігом замело. Уже ж який ни був плохий господар, а горенько мені самій з малими дітками бідувати!

Поміж селянами пішов гомін, куди справди зник Захарько. Його близькі родичі, рідний брат Гаврило Токаренко та двоюрідні Михайлі й Лук'ян Стрільченки взялися за справжнє розшукування. Дізналися вони, з ким Захарько у лісі зустрівся, з ким і по яких шиньках пиячив, але ті люди в одно слово твердили, що пізно увечері 3-го грудня Захарько, дуже п'яний, поїхав додому з шиньку, що на хуторі Грицька Сухомлинна. Шукали його й по лісах і по дорогах, чи не вишав де з санок, але Захарько мов крізь землю пішов. Так тяглось більш місяца, і нарешті усі погодились на тім,

що напевне Захарька замело десь снігом і його труп знайдеться хіба по весні, як сніг ростане.

Так би мабуть, і лишився не виявленим лихий учинок, коли б несподівано не вмішалась в справу якась дивна, таємнича сила.

В сусіднім з Жуками селі Івончинцях проживала вдова козачка Гапка Дорошенчиха з хворою дочкою Хвеською, жінкою козака Якима Ноганенка. Ся Хвеська давно вже нездужала на якусь нервову, припадочну хоробу, яку всі почитали за «диявольське навождение» і саму Хвеську називали «біснуватою», через що вона й жила не в домі мужа, в Жуках, а в матері. Якось перед самим Різдвом, після одного звичайного у неї припадку, Хвеська призналася матері, що під час «навождения» дияволи говорили їй, що Явдоха Дяківна «сама зарубала свого мужа і зхоронила його в свининці, під свинячим гноем, у логові; там його нехай шукають». Здивована, а ще більш зацікавлена такою надзвичайною звісткою Гапка того ж дня збігала в Жуки й розказала зятеві та свасі, що ось, мовляв, отаке й таке казали Хвесьці дияволи під час «навождения». Через годину-две ся новина облетіла трохи не все село і донеслась до Гаврила Токаренка, та братів Стрільченків. Ті зараз зібрали людей, прийшли з заступами та копаницями до двору Явдошиного та й кажуть їй:

— А що, Явдохо! Біснувата Хвеська каже, що треба шукати Захарька не де инде, а в його дворищі, бо тут либонь його згублено.

Явдоха примітно зблідла, але удаючи з себе спокійну, одмовила:

— Що ж, я не бороню. Шурайте, шурайте, тільки навряд чи знайдете. Боже мій, я вже тут сама всі закуточки нишпорила.

Але в неї забило дух, коли вона побачила, що дівері простиють прямісенько до свининця. Через кільки хвилин останки Захарька були відкопані і шматками вибрані з ями. Явдоха не стала й тайтись. Вона тут же перед людьми призналася, ще се її гріх. Зараз же її звязали й повели «в господський дом» (обозного Кочубея), де управитель Семен Довбиш зробив їй першій допит. Другого дня її в кайданах повели до Полтави й посадили «до секвестру» (до тюрми).

Справу її розбірав полковий суд 6-го марта 1742-го року. Явдоха стояла перед судом з немовлятком на руках. Коли її спитали, за що вона вбila мужа, вона одмовила:

— А що ж, панове, не за що інше смерти його приправила, як за незмірне пияцтво і за марнотравство моєї худоби.

І потім докладно розказала про все, як убивала і як ховала трупа. З пересердя на сестру Гапку, Явдоху хотіла й її вплутати в справу: твердила, що прохаючи сестру приховати мішок з одяжою Захарька, призналась їй, що зарубала чоловіка і в свинині поховала його трупа. Гапка притиском відвертала сю напасть і клялася, що Явдоха тільки натякала їй проте, що може Захарька немас вже й на світі, а не признавалась ні в чім.

Питали на суді й малу Тетянку. Вона так показала:

— Крізь сон почула я, що в хаті щось харчало. Прокинулась — в хаті каганець горів, а хто його засвітив, не знаю. Аж дивлюсь — мати татка лежачого на долівці сокирою рубає. Я скочилася з полу і плачуши казала матці: «Нащо ти татка рубаєш?» То вона мені веліла мовчати, бо, каже, «як не будеш мовчати, то й тобі тесе буде». Бачила, як матка роздягла татка й поволікла у сіни й хату зачинила, а що потім було, не знаю. Нікому про се не казала, бо боялась матері.

Але з найбільшою цікавістю суд і присутні ждали, що покаже «біснувата» Хвеська, яку теж покликано було за свідка. Судді видимо хотіли допитатись, що то за таємниче «навожденіє», під час якого їй надзвичайним способом виявляються потайні людські події. Але скільки Хвеську ни допитували, нічого не дізнались, бо кожного разу, як тільки ставили її перед судом, з нею робився такий страшливий припадок, що її майже вмерлу виносили на двір. Прийшлося обмежитись оголошенням «рапорта» полтавського сотника Семена Кулика, який чинив попереднє слідство в сій справі. Він «рапортував», що «помянутая Феська Ноганенкова з прошлого 1751 года, с середопостной недѣли, находится бѣсновата и одержима ежеденнымъ разовъ по семи и по болѣе дыяволскимъ навожденіемъ, что и при судовой канцеляріи то же на ней было, для чего она бѣснуючаия Феська и не допрошувана».

Не більш виразне було й посвідчення на суді Хвесьченої матері Гапки Дорошенчихи. Вона показала, що «єдиного времени, будучи в своєму ума состоянні», Хвеська її росказала, що «въ навождении дыяволи говорылы їй, яко-де Явдоха Дякивна мужа своего Захара Токаренка сама зрубила и схоронила въ свинини, под свинячымъ гноемъ на логви, и тамо бъ его шукалы», про віщо вона, Гапка, того ж дня росказала свасі й зятеві.

Нарешті прочитали про порубаний на шматки труп Захарів, що зложили акт посвідчення на попередньому слідстві значковий товариш Іван Качинський і полтавський городничий Хведір Свердлик і тим судове слідство було закінчено. Оставалось «підвести закону» і ухвалити декрет.

Писаръ прочитав артикул статута, в якому було наказано, що жінка, яка зрубила «доживотного приятеля своєго (мужа), такою карнотюю ганебною маєт бути карана: по рынку волочачи, клѣщами тѣло торгати, а потом в мѣхъ шкураний, всадивши до него пса, кура (півня), ужа и кота, зашти и где найглибше до води втопити». Згідно з сим суд ухвалив декрет: «Помянутая убійця Явдоха, за смертное мужа своего Захара Токаренка убійство тыранскимъ способомъ, присуждается выраженою въ предоначеномъ артикулѣ смертной казні».

Невідомо, чи генеральний військовий суд (на «апробацію» якого подавались смертельні декрети полкових судів) ствердив сей вирок, чи, може, змінив кару Явдосі на яку іншу.

Не втекла кара й обмовлена Явдоховою її сестра Гапка Каплонська. Її дали віру в тім, що Явдоха не признавалась їй, що згубила мужа, але поставили в провину те, що вона, «слыша отъ помененои смертоубійцы, яко мужа еи Захара вже на свѣтѣ нѣть, о смерти онаго Токаренка могла вѣдать, но о томъ нигдѣ не объявила»; за се суд послав її «въ сотенное правленіе для наказанія плетьми».

Знімалось на суді питання й про те, чи не годилось би хоч легко покарати й маленьку Тетянку, яка теж «про тоє смертоубійство вѣдала и тако-ж никому не объявила». Але судді таки змилувались над нещасною сиріткою, що тепер лишалась без батька й без матері, і признали що «тоє она учинила съ постраху матери» і через те ухвалив: «отъ слѣдовавшаго наказанія по ея малолѣтству уолнить».

II.

Така подія трапилася під Полтавою в давні часи. Є в ній, як помічаемо, містичний елемент: якась надзвичайна таємнича сила втручається в людські справи і виявляє потайнє злочинство, яке без цього втручання лишилось би закритим і непокараним. В сій легенді, прикрашений тогочасними забобонами про «дьявольське навождение», яскраво світиться давня людська віра в те, що душа забитого вимагає помсти і сама виявляє свого лиходія. Ся віра і тепер непохитно живе у нашого народу і часто стає у великий пригоді в карних справах, коли лихий учинок

справлено так хитро-мудро, що трудно дізнатись, хто власне його справив. На доказ цього і в паралель до Полтавської події XVIII ст. коротенько перекажемо таку саму Подільську подію, яка діялась в недавні часи, 1888-го року і про яку ми вичитали в споминах судового слідчого¹⁾. Справа була така.

Помер заможний селянин Хмара. Лишились діти: дорослий парубок Василь, молодший за його Хведір, дівка на виданні Олександра і підліток Оксана. Була їй старша дочка Марта, але та ще за живота батька пішла заміж і жила в недалекім селі.

Якось влітку несподівано стала така сумна пригода: понесла Оксана обід у поле, де працювали Хведір та Олександра, і сама з ними пообідала, а через годину всі троє корчились в смертних муках. Олександра другого дня таки й померла, а Хведір та Оксана якось вичували. На похороні люди дивувались, чого небіжчиця була така чорна і з чого б то молода та здорова дівка померла такою наглою смертю, але погомоніли трохи, та й заспокоїлись; так уже, мовляв, їй на роду було призначено.

Василь тим часом оженився і поїдом ів сестру Оксану, бо та була вже на виданні і вимагала од його своєї частки батьківщини. Але швидко й Оксани не стало; зникла, мов у воду впала. Василь пустив поголоску, либонь вона найнялась десь у Жмеринці. Селяне трохи погомоніли про те, що багатий брат пустив сестру у найми, та й забули.

Та не забула про Оксану старша сестра Марта, що жила в другому селі. Вона й досі тужила за помершою Олександрою, а тут і Оксана незната де поділась, та ще так, що й звістки про себе не подає. І от раз приснився Марті дивний сон: на батьковім подвіррі ходить багато людей; на дворі не то день, не то ніч, мов сонце міниться; і люди якісь дивні, незнайомі, нічого не говорять, тільки мовчки снують по двору, немов ждуть чогось, а між ними ходить і сестра Олександра—уся чорна, як сажа. Прокинулась Марта від якогось холоду. Боязно й стало. До чого б воно, думає, отаке приснилось? Коли то ще сестра померла, а тепер почала снить! Вранці розказала чоловікові. Той мовчки вислухав.

Днів через два Марті знову сниться: батьків двір, а по йому мовчки сновитають незнайомі люди й між ними Олександра—чорна, як сажа. Марта стрівожилася. Розказала чоловікові; той знову

¹⁾ «Кіевскія Вѣсти», 5 іюля 1910 г., № 180. «Ізъ воспоминаній судебного слѣдователя».

промовчав, тільки похмурився. Зходила до церкви, подала на часточку за впокой раби Олександри, і трохи заспокоїлась.

Але третьої ночі їй знову приснився той самий сон, без найменших одмін. Марта ні жива, ні мертвa; певна, що се віщує якесь нещастя. Чоловік і на сей раз нічого не сказав, але видно було, що й він стрівожився, хоч се був не темний простак, бо служив у москалях, воював з Турком і заслужив Єгорія.

Про те, що було далі, сей вояка так показував у суді:

— Розказала мені Марта про перший сон. Пусте!—думаю: занадто вдивлялась в мертву сестру, то й верзеться таке. Розказала вдруге про такий же сон. Сумно й мені стало, а все ж я крішився і нічого не говорив. А через кільки день вона знову розказує свій сон і все тими ж словами: «на батьковім дворі багато людей, а між ними й Олександра — чорна, як сажа». Мене острах узяв: що ж це таке? Не може ж, думаю, без причини снитись людині одно та й одно без краю! Застряв мені в голову отой жінчин сон. Треба, думаю, щось почати, а що — сам не відаю. Коли се приснився й мені дивний сон: немов приходить до мене Оксана, як жива, тільки бліда дуже та така смутина, та й каже: «мене вбито; шукайте мене на батьковім двориці». Я так і скочив з ліжка! Страшно мені стало, серце колотиться, от-от вискоче. Тепер я вже знат, що й Оксани немає на світі і що се було мені Боже вказання, що треба чинити. Встав я, одягся, збираюсь іти. А жінка й не питаеться, куди я йду, і я їй нічого не кажу, тільки по виду її бачу, що вона знає куди, йду. Пішов я в село, звідки моя жінка, заїшов до старости.

— Чого треба? — питає.

— Прийшов, кажу, порадитись, куди б то ділася Оксана. Чи не зкоїлось тут якого лиха?

— Еге, каже староста, всі так гадають, та тільки як про те напевне дізнатись?

— Що ж, кажу, ходімо, пошукаймо.

Я не сказав, чого пошукаймо, а проте староста зараз же згодився:

— Колі так,—каже,—то й ходімо, тільки швидче, бо Василь, я бачив, пішов на свою леваду, то треба поспішати, поки вернеться.

Покликали понятіх і тільки сказали їм, що йдемо до Василя Хмари шукати. Вони теж не спітали нас, чого шукати, а просто взяли заступити та й пішли. Про свій сон я не згадував, а проте ми всі знали, що йдемо шукати трупа Оксани, хоч про се ніхто й слова не сказав.

Прийшли ми до Василевого двору; увійшли в хату, там нікого не було, а в печі горіло; видно господиня кудись вийшла на хвилину. Ми пішли на тік, походили на вгороді, шукали рушеної землі—не було такої й сліду. Походили й по садку, вернулись до двору та й стали в задумі. У всіх щеміло на серці; ми були певні, що Оксана десь тут, та тільки де саме? От один з понятіх і каже:

— А пошукаймо під шопою!

Увійшли туди. Земля вкрита соломою. Під задньою стіною стоять рядом два плуги, та не так, як звичайно ховають їх на зім'ю, а так, немов їх зараз візьмуть на оранку. Витягли ми на двір ті плуги, згрібли солому і зразу помітили, що під нею рушена земля, та ще так, що земля зляглася і видно криси круглої ямки. Ми зараз за застуци і тільки викидали верхні грудки, аж пішов дух. Так ось де похована Оксана! Прокопали глибше—показалась голова, тільки що за диво? тут же були й ноги, немов труп був удвоє зібганий. Правду кажучи, голови та ніг ми не бачили, тільки їх налашали, бо труп був у великому мішку. Далі копати ми покинули. Староста зараз послав за урядником, а я пішов назустріч Василеві. Зустрів я його на краю села, поздоровкався, а він сурово глянув на мене.

— Чи не знаєш чого,—питаю,—про Оксану?

А він як визвіриться на мене:

— Чого ти втручаєшся не в своє діло?

А губи у його так і трясуться з гніву. Думаю, от-от битиме; тоді я йому прямо:

— Знай же, Оксана знайшлася!

Він поблід і зразу притих. Мовчки ми дішли до його двору. Староста зараз же арештував Василя. Він нічого не говорив. Та й що тут скажеш!

Почалось звичайне слідство. На трупі Оксани були поламані ребра і пробита голова. Василь виправдувався, будім убив сестру не навмисне, під час сварки за батьківщину, коли Оксана так його раздратувала, що він опамятився тоді, як вона уже лежала мертвово. Він втиснув трупа в міх, перегнувши вдвое, бо інак не влезив, і ховав його в погребі, думаючи закопати десь у полі, але йому все щось перешкоджало; тим часом труп загнівся, і прийшлося його похапцем аби як закопати під шопою. Пригадали й загадкову смерть Олександри, одкопали йї трупа і довідались, що вона була отруена мишаком.

Василя винуватили в тім, що він, бажаючи загарбати цілу батьківщину і згладити з світу інших спадкоємців, потасмне отруїв одну сестру, а потім убив і другу. Судили його судом присяжних. Він признав себе винним, а коли судді спитали, чи не роскаже він, як власне учинив такий лихий злочин, він рішучо одмовив:

— Не жолаю!

І за ввесь час, поки його судили, не промовив більше й слова. А коли присудили його на 20 років у каторгу і спитали, чи не думає він оскаржити присуд, Василь промовив тільки одно слово: «Довolen», і з цим словом пішов на каторгу.

Так помстились душі загублених над своїм лиходієм.

Х. АЛЧЕВСЬКА.

якоже від сінокоса відійшов
від сінокоса, якимось хмільним
хмільковим мокрою землю чи пісчаною
боялося її, як післякою від землі, якоже
засохло сухим і не дивно відійти від землі.

І відійде якщою він відійде від землі, якоже
відійде від землі, якоже від землі, якоже
Лісова яблуня.

Яблуня ніжна в гаю рожевіє...
Темне провалля чорніє внизу...
В ньому сріблястий струмочок гуркоче,
Ій так чарівно шепоче казки...
Слуха вона його й слухати не хоче!..
Все він шумить про країну далеку,
Все її кличе з собою кудись;
Мрії неясні співочого маю
Линуть їй в душу весняним теплом,
Кличуть на волю із темного гаю ..
Там десь на дні срібнозорій хвилі
Лаштуються ніжно як Май до трави
Кличуть у долі похilenі віти,
Ім усміхаються, сиплють алмази...
Мов у верцадлі показують квіти...
Тільки зрослася та яблуня ніжна
З ґрунтом, укритим бадиллям сухим:—
Хоче струмкові в обійми упасті—
Сили не має гаїв залишить—
Щастя у долі лихої украсти!
Так і стоїть вона цвітом укрита,
Чогось чекає і плаче смутна,
Вічно замислена, вічно мовчазна
Б чараг і пестощах любих весни..
Довго б вона мов німая стояла,
Довго б таїла даремній сни!..
Доля ж судила, щоб буря з грозою
Враз налетіла з далеких країн;

Гай зашумів, затремтів, захитався,
Бліскавка біла метнулась у діл..
Зойкнула яблуня. Полум'я дике
Серце її охопило у-раз,
Щось запалло в ній гарне, велике...
Стогнучи—вмить вона з місця зірвалась,
Впала без тями у хвилі струмка;
Дика гроза в оцей мент засміялась
З того, що яблуня вмерла струнка...
Буря її поховала в проваллі,
Вітер жадібно її цілавав,
Хвилі прозорі їй корінь змивали,
Несли у далеч зів'ялі квітки
Ніжно їй мертвій про щастя співали!..

* * *

Мій рідний край, палаючи стражданням,
Алмазні слізози інших розлива
І плаче сам, забувши всі слова,
В негоду згублені, задавлені стогнанням...
Так в осени безвістна, дика хмара
Змива дощем колишнє життя
І йде сама з плачом, без вороття,
У безвість темную, мов прогнана примара!

В. ВІННИЧЕНКО.

Босяк.

(Далі).

І ми їдемо. Нас запихають в порожній товарний вагон, в якому пахне мукою та чимсь цвілим, (наперед уявивши з нас гроші за проїзд). В вагоні живта напівтім'я і білій боропнняний порох в щілинах та кутках. Ми лежимо на труський підлозі, хитаючи в такт колесам головами, і думаемо кожний свое.

Іноді поїзд зупиняється і тоді все тіло присмно щемить, а навколо панує чуйна тиша. Десь далеко чуються голоси і стукіт молотка об колеса. Потім передні вагони з грюкотом шарпаються, наш вагон злегка здригується, а далі теж шарпається вперед, немов злякавшись, що зостанеться. І знов ми трусимось і похитуємо головами, неначе беззвучно, гірко плачено. В щілину дверей пробираються соняшні проміні і в залежності від позиції поїзда пересуваються по вагону, як стрілкі годинника.

Я думаю про босяка. Він зо мною так само строгий, непривітний злій. Те, що я збираюсь вернути йому гроші, а ні трішки його не звішує й не облагорожує,—він вважає, що так і повинно бути.

Це не годиться. Лишаючи його при такім погляді на річи, я роблю йому тільки шкоду. Треба, щоб він зрозумів мій вчинок так як він є. А для цього треба сказати йому про інших людей, про інче життя і він тоді побачить сам, що слід бачити. Побачить і... Хто зна, може, де направить його життя по інчому шляху?

Я навіть хвилююсь і нашвидку накидую про себе план промови.

Босяк лежить на своїм підлозі і тупо дивиться кудись у куток. Почекай, голубчику, я тебе зараз трошки розворушу.

Я починаю почувати до його навіть щось подібне до ніжності, уявляючи, як йому розплющається ці тупі очі і як він оживе. Він же від похитувань вагона іноді хитає головою і здається, ніби згожується зо мною.

Прокашлявшись, я присуваюсь ближче до босяка і зачинаю розмову. Зачинаю обережно, дипломатично, щоб не настроїти відразу проти

себе. Я роблю уваги про те, про се, задаю питання, часом похльоскую по плечі його. Босяк скоса, з підозрінням і хмурою увагою зирка на мене, майже не відповідаю. А коли відповідає, то теж питаннями, вроді: „А тобі що? А якого біса?“ Це не багато, але я не гулюю одьйористи. Я певний в собі і це надає моєму голосові м'ягкості, привітності й, безсумнівно, перекональності. І от потроху я помічаю на його лиці все більшу та більшу цікавість і оживлення. Ага, серце. От то-то-ж бо є!

Я говорю далі, що з більшим запалом, одвертіше, стаю навіть на коліна перед ним, щоб дати простір жестам, які в таких випадках теж добре впливають. Босяк покиває головою і це вже не від штовханів вагона. Очі його трохи підвідені до гори і в них поблискує думка. Коли мені здається, що через стукіт коліс йому не добре чути, я підвищую голос і майже кричу, як на зібраних. Він уже не зводить з мене уважних очей. В них світиться щось хитре, як у людини, котра починає де-що розуміти. Иноді він мене перебиває питаннями:

— А ти тоже соціаліст?

Або ж:

— А в тебе цих недозволених книжок січас при собі немає?

Я чудесно розумію його питання й даю на них потрібні відповіді. Справа посувается. Мені стає душно, голос хрипнє, але не слабне, навпаки—міцніша.

Нарешті, босяк зупиняє мене.

— Та-ак... — немов роздумливо говорить він. — Тето всьо пра-вильно... Ну, а тепер послухай ти мене.

Він навіть приймає вигоднішу позу для цього.

Я охоче змовкаю й з повною готовністю кажу:

— Прощу. Слухаю.

Цікаво, що він скаже. Здається, він має щось вияснити собі.

— Слухаеш? Добре. Ну, так от що товариш: тепер ти мені одробиш уже не десять рублів, а мабуть так, що двадцять.

Я не розумію його.

— Двадцять? Це ж через що так?

— А через те, товариш, що так мені желательно. Поняв? А коли тобі так не желательно, так підем на станції до жандарма та нехай він нас розсудить. Ти йому, значить, про соціалістів розскажеш, а я послухаю... Га?

Мені не віриться, що він говорить серйозно, і я мовчки, стоячи перед ним навколошниках, вдивляюсь в його лице. Ні, паскудна пика світиться насмішкуватим, мстливим торжеством. Не говорячи ні слова, я лягаю на старе місце і дивлюсь на золоті проміні, в яких грає по-

рох. Я почуваю страшенну втому і горло горить так, наче його довго чистили щіткою, як скло від лампи.

— Ну, що ж ти, пташечка замовкла? Га? Согласний на двадцять, чи до жандарма підем?

Мені раптом стає смішно, бо вся ця історія, власне, більшого й не варта. Озирнувшись до його, я з сміхом відповідаю:

— Сорок одроблю, тільки, зроби милость, не веди до жандарма.

— Добре? Побачимо,—погрозливо кивас він.

— Та що „добре“? Не віриш? Ій-Богу боюсь. На все согласний, тільки не веди, ради Бога.

— Добре, добре. Засміешся ти на кутні. Бачили ми таких. Водили не раз в участок. Там вашого брата понімають харашо. От там посмієшся.

Ах, дурне творіння. Він незадоволений на мене, йому не подобається мое легковажне відношення до його таких серйозних планів і рахунків.

Він замовкає й робить цигарку, похитуючись і трусячись від штовханів вагона.

— Ех, ти, дурню,—нарешті кажу я йому.—Та невжеж жандарм дурніший за тебе? Чого ж ти думаєш, що він тобі повірить, а не мені? Де ж твої свідки, що тобі щось казав? Та подивиться тільки на тебе, то й того доволі, щоб схопить тебе за шиворот та в кутузку. Йолопе ти! І десяти рублів не візьмеш і в кутузку попадеш. Бо я, брат, скажу тоді, що ти в мене чоботи ограбував. І в мене знайдуться свідки, що це мої чоботи.

Очевидно, мої аргументи освітлюють йому справу з нового боку. Він мовчки старанно закурює і вдає, що дуже занятий цигаркою, яка розліпилася.

Мене ж уже цікавить інше питання: як поводитиметься цей нахаба, коли відмовиться від жандарма? Чи посміє він після цього вимагати десять рублів?

Нахаба мовчить і курить, спльовуючи на стіну вагона. Я лежу, посвистую і рішаю теж мовчати. З жандармом я, розуміється, не маю ніякісенького бажання заходити в які-будь розмови, але показувати де босякові нема рації. І я тільки посвистую.

Босяк не звернувся до жандарма, признавши, мабуть, справедливість моїх міркувань. Але цей інцидент зовсім не примусив його відмовитись. Розмові в вагоні він взагалі не надавав ніякого значіння—не вдалось та й годі.

Коли ми вилізли на Плетенім Коші, він спокійнісенько пішов собі поруч зо мною по дорозі, яка вела до Салаївських рудників і яку показав мені якийсь залізничник.

Таке поводження могло викликати навіть дяку пошану. Я постановив не розлучатись з цим цікавим екземпляром і підтримувати наші відносини до останньої можливості.

Дорога була вузенька, мало накочена, але по-над нею біг до обрію ряд телефонних стовпів, які здавалися там далеко забитими в землю паличками. Гудів мелодійно і сумовито дріт, шелестів кошлатий овес, пахло цвітом жита. Після темного вагону з його цвілим духом, тут за цей простір, за гудіння дроту та дух доспіваючого жита можна було навіть босяка розпілавати.

Він ішов звичайно, з своїм хмарним, сонно-зливим виглядом, погулуєчи по дорозі ломакою й ніяких дротів та житів не помічав. Яка йому може бути від них вигода? Ніякої. Ну, значить, вони не існують.

Але про що ж він все таки міг думати? Про віщо могли бути думки цього на диво самотнього чоловіка, який навіть у чубатій посмітощі бачить ворога?

— А у тебе паспорт є, земляк?—раптом згадав я, коли на обрію став з'являтись якийсь стовпчик, котрий я, після довгого міркування, призначав за димаря рудника.

Земляк тільки подивився на мене косим уважливим поглядом і нічого не сказав.

— Г?

— А тобі що?—мляво посміхнувсь він.

— Та то, що без паспорта тебе й у посьолок не пустять. Там, брат, на цей щот строго. Ти зразу кажи. Коли нема, то підем кудись у друге місце.

Він чудно й довго подивився на мене, потім скинув свою кепку і з під підкладки витяг брудний, заялезний папірчик. Розгорнувши, він показав його мені з тою ж глузливо-неохочою посмішкою. Я встиг прочитати: селянин такої-то волости Хома Іванович Каленик. Дуже приемно познайомитись.

— Що, е? Ти вже й зрадів,—ховаючи знов паспорт у кепку пропідив Хома Іванович.

Я засміявся й підтверджив його догадки.

Чорний стовпчик на обрію висувався все вище та вище. Незабаром коло його забіліли хатки, як білі розкидані в степу камінчики. А ще через півгодини стало видно великі червоні вали круг димаря, неначе чотирьохкутня фортеця. Біля фортеці розтяглось сельце. Сельце обіймав невеличкий ярок з зеленою смужкою очеретів і вузесенькою

стільжкою річки. Була саме шоста година, як ми вступили в улиці рудникового містечка. З хаток і з червоних, брудних та довгих казарм виходили шахтарі з лямпочками в руках, простуючи всі в один бік. Лямочки були невеличкі, довгеньки, обмотані товстим дротом з дротяними держальцями. Ідучи, шахтарі помахували ними, як дяки кадилами. Всі вони були в постолах, а ноги до колін були добре обмотані товстими лантухами, обвязані мотузками, так що літки здавалися напухлими. Сорочки на шахтарях були всякого кольору — і синього і червоного, і чорного, але всі були близкучі, засмальцювані і здавались невдало пофарбленими в темно-червону фарбу. Правда і штани, і постоли, і картузи, і руки все було темно-червоного, цегляного кольору руди. Та не тільки люди, але й солома на дахах, стовпі, порох на дорозі, свині в калюжах теж були червоно-руді.

В одній руці у шахтарів були лямочки, а в другій клуночки з хлібом. На плечах недбало висіла тепла одіж, — під землею холодно хоч в яку спеку. Холодно, темно і мокро, — недурно так ноги обмотано. Але браві хлопці. Вони так незалежно помахували своїми лямочками, так молодцювато несли на бакир одягнені свої кепки, наче йшли кудись на вечерниці. І до того у всіх вигляд був такий, ніби вони знали якийсь секрет, котрий нізащо нікому не скажуть. Сонце світило з-за хмаринок довгими, віястими проміннями, подібними до тих, що мають на іконах; вікна горіли червоним радісним світлом; далеко мрів степ вільний, широкий. Здається, спускатись у якусь темну вогку дірку під землю на весь цей золотий вечір і на всю ніч, таку ніжну, зоряну, запашну, — не повинно бути приемно. А вони нічого, ідуть, помахують лямочками, ще й поглядають круг себе так, ніби їх там жде щось краще за те, що покидають тут на поверхні землі.

Вони рішуче подобались мені і я голосно здоровався з ними. Вони охоче, але байдуже відповідали мені й абсолютно не цікавились мною, навіть не звертали ніякої уваги на мої босі ноги. Навіть Хома Іванович їх не зацікавив, чого я все ж таки трохи не те що побоювався, а чекав з не зовсім приемним почуттям. Значить, багато бачили всякого виду на своєму віку. Вони іноді перегукувались між собою і деякі звертали в маленький переулочок, а ті, що йшли далі, питали їх:

— До Олі Степановни?

— А то-ж. Треба зайти.

І я бачив, як вони підходили до невеличкої крамнички, що подібна була б до повіткі під залізним дахом, коли б не було над дверима зеленої з чорними літерами вивіски. Коло дверей крамнички виялось багато соломи, кінського гною, паштірів од цукерків і черенків од пляшок, — очевидно, тут часто ставали покупці з кіньми.

Я рішив піти також до тої Олі Степановни, — в таких крамничках завжди найкраще знають про все, що діється в околиці: хто же ніться, кого обікрадено, чи є робота у кого.

Хома Іванович поставився цілком нейтрально до того, що я звернув з великої дороги в маленький переулочок, — він не клопотав собі голови моїми справами, аби йому були повернені його гроші. Коли я зайшов у двері крамниці, Хома зирнувся й сів біля дверей на пеньок, що стояв там за стілець. Поклавши піджак і палицю на землю біля ніг, він з байдужосонним виразом почав крутити цигарку. На його ніхто не звертав уваги, але він не дарував нікого своєю цікавістю.

Зайшовши у крамничку, я делікатно став біля стіни, дожидаючи своїй черги. Я не спішив і крім того почував себе навіть трохи ніяково: люди приходять сюди за ділом, а я з розпитами.

Покупців було багато, переважно молодих шахтарів, які не люблять тіснити себе в чому-небудь і позволяють собі часом і пороскошувати. Такі пили квас і їли пряники, великі білі пряніки з рожевими кантиками по середині й по краях. На стойці стояли шклянки з квасом або фіялкою, а шахтарі сиділи на ящиках і вмочали пряники в кольорове пиво. Деякі купували оселедці, хліб, огірки, сало, — словом все, що можна пронести під землю й з'їсти там без особливих клопотів.

Товар видавали молода дівчина, яку всі називали Олею Степанівною, та старенька жіночка, которую величали просто „тьютьо“. Але торгувала, властиво, тільки Оля Степанівна, старенька ж жіночка тільки помагала їй, видно, дуже стараючись і бажаючи помагати, але або не добаваючи, або просто не знаючи, що треба зробити. В особливо критичних випадках Оля Степанівна спокійно, ласково, але твердо говорила їй:

— Ну, нічого, мамо, сядьте, я сама.

І мама сідала, а Оля Степанівна, не хапаючись, так само спокійно і твердо брала товар і подавала покупцеві. І вже те, що вона брала в руки, здавалось, нізащо не виприсне у неї. Подавачи, міряючи, важаючи, даючи решту, Оля Степанівна була серйозна й навіть строга. Зелено-сірі прямі очі її дивились гостро, прудко, і білі вій пушілись над ними теж серйозно й строго, — вони здавались припорошеними мукою, до того були білі, густі та довгі. Лице у Олі Степанівни було ще молоденське, рум'яне, в густому ластовинні і з дитячими, пухкими губами, які посередині були широко розгорнуті, а в куточках кінчались тоненькими ниточками. Однаке їй вони були настроєні дловито й строго. Взагалі, коли Оля Степанівна робила діло, то, видно, всі вже розуміли, що тепер не час жартам, і були також серйозні, короткомовні й дловиті.

— А ну-ка, Оля Степанівно, табачку.

— Якого?

— Та якого?.. Оттого, що... Та чорт його зна,—забув, як він називається. Що на скрипку гра, чи що...

— Королевського? Ароматного? Скрипача?

— Скрипача, скрипача.

Оля Степанівна піднімає тонкі, білі й пупкі ручки до полицеї і бере без помилки з купи пачок пачку „Скрипача“.

— Оля Степанівно! Доброго здоров'я! Осельодочку пожалуйте.

— Підожди, — зуспиняють другі. — Не бачиш, що заняті зараз „Осельодочку“. Треба ж і понятіє мати.

Я потихеньку вийшов з крамнички й підійшов до Хоми Івановича.

— А ну, земляк, позич мені двадцять копійок, треба чогось купити. Так не можна розпитувати, мішати людям. Я верну, не бійся...

Хома Іванович, не дивлячись на мене, подумав, прижмуривши одне око, потім вийняв мій гаманець і дав двадцять копійок.

В цей час раптом за червоними валами, які здіймались над по-крівлями домів, зачулися один за одним вибухи. Здавалось, там почалась ціла баталія з гармат.

— Е, братця, — бурка вже. Швидче, Антоне! — крикнув один з молодців з лямпочкою і начисаними на чоло кучерями. — Пора йти.

Він стояв у дверях крамниці і чухав обмотаним постолом другу свою замотану ногу. Потім закинув піджак за плече і пішов від крамниці, граючись лямпочкою. За ним вибіг і Антін з прянником у руці і теж з лямпочкою.

А за ними рушили й усі, що були, швиденько, ховаючи свої покупки й рошигуючись. Тоді я ввійшов у середину.

Але Оля Степанівна була ще заплата: вона стояла в кутку за стойкою біля ящиків з горішками, і балакала з парубком у засмальцованій, бліскучій і твердій, наче з шкури пошитій сорочці. У його було довгасте, чорняве обличчя і теж начисані на лоб кучері.

Однаке, здається, вони нічого не купували й не продавали. Парубок говорив пошепки, дуже серйозно й таємно позираючи вбік, чи не слідкує за ними хто. Оля Степанівна слухала, перебіраючи пальцями горішки в ящику, і часом серйозно хитала головою. „Тьотя“ не брала участі в їхній розмові і сиділа трохи oddalік коло конторки, але дивилася у їх бік з таким виразом свого кругленського, сумного й короткого личка, ніби знала, про що йшла мова. Навіть часом також покикувала головою й зітхала.

Я стояв собі й уважно перечитував прибиті на стінах оповістки ріжних фирм, що з безсоромною хвастовитістю сповіщали, що їхній чай або гільзи суть найкращі з усіх чаїв або гільз на світі. Від по-роху і гострого повітря крамниці мені крутило в носі і дуже хотілось чхнути, але я всіма силами старався не робити цього, і взагалі по-мене виявляти свою присутність. У крамничці пахло нафтою, оселедцями, чботами. На підлозі були величезні, запорошені, масні плями і здавалось, що то вони так пахли й крутили мені в носі.

Раптом Оля Степанівна несподівано посміхнулась, прощаючись. І вмить стало видно, що вона зовсім молодесенька, жартівливо-весела, одверта дівчинка, з якою можна ще й в пужмурки грatisь. Губи її дуже піднімались над зубами, викриваючи червоні, свіжі ясна, від чого й сама посмішка була дуже червона, соковита, свіжа й ясна. А білі, щільні та широкі зуби надавали плотності й сущільності сміхові.

Я, сам того не помічаючи, теж посміхнувся, задивившись на неї. Але вона побачила це, холодно запустила на сіро-зелені прямі очі свої білі й пухасті, як тирса, вій, і твердо проговорила до мене:

— Ви що бажаєте?

Я, принатися, трохи зніяковів за свій усміх і, швиденько перемінивши його на другий, приемно ввічливий і діловитий, відповів:

— Позвольте мені... той як його...

Я зовсім забув, що намірився купити, і тому випалив:

— Табаку музикантського!

— Скрипача?

— Ну-да, скрипача.

Оля Степанівна одвернулась і сказала шахтареві з начисаним чубом:

— А той товариш буде?

— Буде.

— Ну, то так і скажи. Ти йдеш?

— Та треба йти... — задумливо проговорив шахтарь і, не прощаючись, вийшов з крамниці, про щось пильно думаючи.

Оля подала мені тютюн.

— Що ще?

Власне, мені більше нічого не треба було. Але я заклопотано подумав і, не пригадавши більш нічого, сказав:

— Здається, усе... А от я вас хотів спитати, товаришко...

Оля Степанівна здивовано, але серйозно, навіть строго зиркнула на мене при слові „товаришко“. Однаке не сказала нічого.

— Чи не знаєте ви часом, як тут на щот роботи?.. Чи можна, приміром, роботи добути? На руднику, в шахтах, значить, чи так може щось підходяще? Ви вибачайте, що я так... Ну, значить, як чоловік подорожній і той, а ви тутешні... Може вам відомо що-небудь?

— А вам небезпремінно у шахтах треба? — строго спітала Оля Степанівна.

— Ні, не небезпремінно... А, значить...

Оля Степанівна, не дослухавши, хитнула головою, повернулася до матері, про щось тихенько побалакала з нею і знов звернулась до мене. Виявилося, що роботу вони самі можуть запропонувати, а саме копати льох. Вони тепер як раз будуються, ставлять хату, повітку та копають льох. Робочих на рудниках тепер мало, бо літня пора, копати нема кому, отож, коли ми хочемо, то можемо стати,—плата буде по рублю в день на хазяйських харках. Більше вони заплатить не можуть. Ну, праця од щости до щости, як і в шахтах.

— То ваш товариш? — хитнула вона головою на Хому Івановича.

— Так, товариш, тільки...

— Ну, от, удах ви швиденько викопаете...

Пропозиція була зовсім не погана і вдвох, розуміється, ми з роботою не забарілись би, от тільки як отої мілій товариш постаться?

Оля Степанівна чекаючи дивилась мені просто в лиці. Губи були тісно стулені, немов вона їм дозволяла розкриватись в крайньо необхідних випадках. Однака посередині були широкі, свіжі і надзвичайно мілі.

— Треба з товаришом порадитись,—заклопотано пробурмотів нарешті й вийшов до Хома. Той сидів собі як і раніше, трохи зігнувшись на колодці й дивлячись по вулиці похмурим, байдуже-сонним поглядом. З дірки картузза, як кінчик курячого хвоста, випиналось брудне й жорстке волосся. Товста олив'яно-темна пика з важкими щелепами в щотині була тупо набурмосена і по ній не можна було піznати, чу він розмову з Олею Степанівною, чи ні.

Я нахилився до його й пошепки вияснив, у чому річ.

— Станеш на роботу зо мною?

Хома Іванович зневажливо циркнув кріз зуби і сказав:

— З якої речі? Не желаю.

— Ну, а що ж ти будеш робить тут?

— А твое яке собаче діло?

От і говори з таким бароном. Хороша, як раз підходяща робота і втече з рук.

— Ну, слухай, земляк, покинь. Давай візьмемо. От чудак, їй Богу! Ми за тиждень управимось. А я тобі свої гроші oddам, от присягаю тобі. Ну?

Hi, ця фігура нізащо не хотіла зтомлювати себе роботою.

— Ну, де ж ти будеш? За мною?

— Не твое діло. Схочу, з тобою, схочу—де схочу.

Цілковита незалежність і свобода. Я зітхнув і вернувся в крамничку.

— Не хоче товариш.

— Чого ж він не хоче? У шахти хоче?

— Та ні... Він, бачите... Він зовсім нічого не хоче... Не то що не хоче, а...

Чорт його зна, що сказати, як вияснить таку панську вдачу свого товариша. А тут ще ці серйозно-дитячі, мовчазні й чекаючі очі.

Я постарається зробити переконячу міну й сказав:

— Така штука, товаришко: знаєте що? Давайте я сам копатиму. Скільки викопаю, стільки й буде, а він нехай собі... От так. А копати буду совісно, про це не бійтесь... Га?

Видно було, что Оля все ж таки не розуміла через що я сам буду копати, а мій товариш, такий здоровенний геваляка тільки сидітиме біля мене. Я й сам розумів, що неясність лишається і що це навіть трохи підозріло. Я ще раз озирнувся на Хому Івановича. Збоку голови його безпричастно й тупо стирчав пучок волосся.

— Хм... Як вам це сказати?

Тут я нерішуче й ніби роздумуючи почухав брову.

— Тут, бачите, ціла історія. Цей чоловік, знаєте, не може робити... Здоровля у його таке... Позвольте, ви не дивуйтесь, на вид він, правда, здоровий, а... Ну, я вам скажу коротко: сидів чоловік у тюрмі...

— За пòлітику? — якось живіще, але все ж таки строго спітала Оля. Я вхопив цю живість і вже жвавіше відповів:

— Цього я вам, по правді, не скажу, тільки страждав чоловік багато. Тільки ви йому, будь ласка, а ні словечком про це не натякайте, щоб і не догадувавсь, що ви знаєте. Він, знаєте, такий чудак, що строїть із себе босяка, так ви не дивуйтесь... Може, навіть часом і вилается, так ви нічого не думайте. Це все навмисно, щоб виду не подать, хто він такий. Пашпорт у його в справності, не бійтесь... Ну, а от собі—такий просто чудак. Понімаєте? Ми до Бердянська йдемо, там у його родичі. Ну, я його по дорозі, понімаєте, піддержу. А він коло мене спочиває... Натерпівся чоловік горя багато, знаєте... А я обіщаю вам, що копатиму совісно, про це не клопочітися. Я, значить, хотів би цю роботу через те, що недовго і без мороки. А на шахтах, мабуть, як і на заводах, ще в контуру та до лікаря...

Оля Степанівна потушила очі, прикривши їх, як віялами, довгими віямі і похмурила бугриками ледве помітні жовтозолотисті брови. Я зауважив, що чомусь під волосинками брів були червоненькі смужки, неначе брови вищипав хтось і від того шкура розігрілась на тому місці.

— Добре, оставайтесь...—ралтом сказала вона і підняла вінок, задоволено поправив кепку і переступив своїми босими ногами.

— От і прекрасно...—сказав я.—А почнем, мабуть, уже завтра?

— То вже ж не сьогоднія. Ужевечір. Ми зараз зачинимо двері і підем. Я вам покажу, де будете робити. Іде спатиміте. Ваш та риши з вами буде спать?

— Товариш? Не знаю...

— Ну, та де схоче собі. Я тільки так...—поспішно й строго ребила вона мене.

Старенька не мішалась до розмови. Вона сиділа, якось подівшись наперед і дивлячись в одну точку рівним, некліпаючим і жним поглядом. На ній була ситцева темнінька хусточка і темний кольору дзвіночком кохточка.

Оля Степанівна не хапливо, але проворно прибрала дещо крамниці, озирнула ще раз усе хазяйським оком і підійшла до сренької. Торкнувшись обережно рукою до плеча, немов боячись звати, вона похмурилась і сказала:

— Мамо, ходім уже.

Мати живо повернулась до неї, зрозуміла слова її і зашамталась.

— Уже? А, ну, добре, добре...

І вона встала з таким виглядом, щіби тільки того її сиділа, ждала Олю. Встаючи вона хапалась животами, дуже поморщеними камі за Олю її за поліцю з товаром. Оля помогла її і вивела з стойки.

І от я працюю.

Умова була робити від шести до шести, але я берусь за лопату тільки показується сонечко з-за валу рудника. Я не дуже певна за якість своєї роботи, тому краще надолужити кількістю. Хазяйкої ще сплять в своїй земляночці, як я, умившись та напившись лодної води, уже кидаю лопату за лопатою густої чорної, приемно хучої землі. Часом я випростуюсь і, витираючи піт рукавом, непомітно поглядаю на двері земляночки, чи не встали вже там. Земляночка малесенька, вся в землі, а над землею тільки глиняний, невеличкий дашок вишинається. На дашку росте бур'янець і кущик мальви,—його посадила Оля Степанівна. На тім дашку у ночі сидить Брунька, маленька, старенка собачка з пукатими очима і старчою гавкою,—хазяйок стереже. Більш нічого не подвіррі нема,—ота земляночка та крамничка, перероблена з повітки. Ну, тепер ще хатинку нову повітку ставлять. Для повітки тільки місце намітили, але хатинку вже серйозно будують, вже стіни її крокви на даху виведені.

Стіни мажуть мазальниці, три молодиці, зубасті, веселі й цокотливі, як коники у траві. Цілій день вони цокотять, співають, з кимсь перегукуються на вулицю. Я мав таки клопоту з цими чортовими молодицями: вони наче завязались не дати мені сповісти як слід свою роботу. Особливо тоді, як місять глину. Яма з їхньою глиною як раз коло майбутнього льоху і вони, високо пошідтикаючи спідниці й поробивши якісь опухи на крижах, топчуться білим, круглими ногами по глині й просто не дають чоловікові спочинку: то раптом, дивись, ляпне тобі глиною просто в рот і залипить так, що й дихнути не можна; то у їх чогось води не стас і бідні молодички так просять, так благають принести хоч відерце. Чоловік не камінь, а надто коли... Ну добре, береш відро й біжиш до криниці. А прийдеш, виллеш ім воду, поможеш, гульк: лопати нема! Молодиці ж сидять на козлах біля стін і держучи на одній руці глину, другою одривають від неї невеличкі шматки й сильно кидають в стіну, щоб добре улипла. Вони вже серйозні, уважні й з головою заняті роботою. А лопати моєї так таки й нема.

Все це, розуміється, вже б і не така біда, чоловік не монах, а от тільки погано те, що ці цокотухи і при Олі Степановні дозволяють собі жартувати зо мною. Йо це не може подобатись.

Річ у тім, що у моїх хазяйок велике горе: Олін брат Іван, шахтарь з цього самого рудника, сидить тепер під арештом в одній із старих шахт. Шахта ця саженів п'ятнадцять углиб і на самим дні її сидить Іван, а на горі стережуть його двоє стражників. Адміністрація рудника знайшла, що для чоловіка, який піде на каторгу, або якого повісять, така в'язниця найбільше підходить. Арештували ж його за вбивство інженера. Інженер нагасм сильно побив невеличкого хлопця під час роботи і вибив йому обидва ока. Іван був одкатчиком і як раз насکочив на цю сцену. Покинувши вагонетку, він счинив крик, скликав товарищів і всі обступили інженера. Інженер вихопив револьвер, але в сей мент йому в голову хтось кинув великим шматком «спороди» і вбив на смерть. Штейгер і десятники показали, що виразно бачили, як камінь кинув Іван Ревун. Іван Ревун рішуче одкідав це обвинувачення, але його взяли і посадили в шахту № 7, яка була власне й не шахтою, а тільки пробно ямою в п'ятнадцять саженів у-глиб і з деякими бічними «пробами». В'язницю оточили купою стражників, а робітникам заявили, що всякого, хто буде помічений у бунті, зараз же буде кинуто до Івана Ревуна. Робітники бунта не робили й через три дні стали на роботу.

Однака Івана Ревуна чомусь нікуди не одвозили, все держучи в ямі, навіть до слідчого, що був раз приїхав, не водили, немов чогось вичікуючи.

— Між інчим, коли я розказав цю історію Хомі Івановичу, той слухав її без всякого співчуття та навіть без всякого інтересу. Тільки самім кінці з своєю синьою й гідкою посмішкою зауважив:

— Так і треба. Я не зрозумів.

— Кому так і треба? Усім. І тому й тому.

— Та за що ж і тому? Хіба ж доказано, що Іван убив? Ти про Івана говориш, чи про кого?

— Та про його ж. Конешно, що він убив. А то ж хто? А та нехай посидить...

От це й усе, що в його знайшлося сказати про Івана Ревуна.

— А Олька твоя бреше, стерво... — раптом дадав він, знов ля розтягнувши товсті губи в посмішку (Олю Степанівну він інакше назива, як «Олькою»).

— Чого ж бреше, дурнюти?

— Знаємо, чого.

— Ех, ти. Що ж тобі злого зробила дівчина, що ти лаєш її,

Що поводиться з тобою, як з чоловіком?

Дійсно, поводження Олі Степановни та її матері з босяком часто зворушливе. Він нічого не робить, тиняється цілий день по кінку, спить, жере, часом навіть п'яній приходить,—вони ніби немічають того. Увечері після замкнення крамнички ми всі разом вряємо перед земляночкою на подвіррі. Од Хоми смердить, потом, рілкою, брудом і махрою так, що на два кроки від його дихати труса вони нічого,—підливають йому чаю, дають усе смачненькє, сидять о плече з ним і не скривляться. Сорочки своєї він так і не вшив, і раз-у-раз видно голе, жовто-брудне, набухле тіло. Я вже і ворив йому не раз про це, і свою навіть сорочку давав, гевал наявмисно одмовляється і тільки з сміхом матюкається замісць подні. А сидячи за чайом він сюрбає його з блюдечка так, ніби хоче гнути в себе всю землянку. Вигляд у його хмарний, злій; весь мовчить і майже не відповідає на питання, які несміло задають його хазяйки. Коли ж відповідає, то переважно таким тоном і такими сорами, що я про себе тільки глибоко й трудно зітхаю.

Але ні Оля ні «тьотя» все таки не помічають нічого, немов так і слід. Старенька тільки іноді, зніковівши, говорить своє ублене: «А? Ну, добре, добре»... Здається, вона когось заспокоює цими словами, чи згожується з чимсь, скоряючись і смиряючись.

А Оля часом, як босяк на неї не дивиться, уважно, допитливо якось сумно чи м'яко огляда його своїми зелено-сірими строгими очима.

І от, здавалось би, що таке відношення чужих людей повинно викликати в людині тільки признання й подяку. А Хому ніби аж радувало, що він може за це віддячувати їм пакостями. З старенькою він глузує за те, що вона забутлива і по декільки раз пита про те саме. Не подобається йому й те, що вона молиться Богу на дворі за земляночкою, одмахуючись під час молитви від Бруньки, або щось пишаючи у Олі. Старенька часто плаче. Але старається робити це нішком, де небудь у куточку й на швидку, щоб Оля не бачила. Іноді мені й Хомі видно, як вона, прийшовши з крамнички, довго тикає ключем у замок, не можучи за слізами попасті в дірочку. Так часом не в силі одімкнуту, або забувши про це, спірається головою об одвірок і тихенько, гірко плаче. Босяк же й тут знаходить привід для сміху й матюка. Та ще й не вірить, що старенька плаче широ,—присвільється, мовляв, щоб розжалобити Ольку. А коли Оля, піймавши матір у слізах, сердito й часом навіть злісно прикрикне на неї, Хома знов незадоволений: хіба не подла дівчина, хіба можна так поводіться з матір'ю?

Олю ж Степанівну він через щось особливо не любить. Вона і «зла, як гадюка», і брехлива, і «руда, як собака», і розпутна. Отой шахтарь, Григор, що часто приходить до Олі й іноді про віщось таємниче балакає з нею, є її полюбовник. Хома це напевне знає. Він сам бачив, як Оля раз у ночі швидко йшла за Григором кудись у поле до скирд, а вернулася аж перед світанком.

Сперечатись, або сваритись чи просто балакати з цим безнадійним суб'єктом вже майже неможливо: за ці скілька днів од нудьги чи від чого інчого він став якимсь ще уїдливішим, причепливішим, без причини злим; для його сварка або бійка тільки бажані.

От тільки мазальниці зовсім не панькаються з ним. Ах, милі цотухи, вони ані-трішки не шанують цю високу особу. Коли він куняє в п'янім чаді в холодочку нової хати, на голову йому неодмінно звалиться пуда два мокрої глини й вимаже його днів на два, поки глина не висхне й не полуਪіться сама собою. Вони до його інакше й не звертаються, як: „а слухайте, господин босяк“ або ж: „ну, ваше бояцьке голодрабе благородіє“.

Він, само собою, за словом чи лайкою в кишеню не лізе і відповідає ім такими „жартами“, від яких навіть ці сміливі на язиці не дуже соромливі молодиці верещать від сорому і одплюються.

Трапляється, що під час подібних „жартів“ по подвіррю проходить Оля. Хому це не спиняє, він ще голосніше матюкається, з особливим смаком вимовляючи соромицькі слова, немов перевіряючи, що з того вийде.

Оля Степанівна, вся червона, з виразно біліючими віями на лиці прискорює ходу та й годі. Ні разу вона йому нічого не сказала.

Хома ж пояснив мені це тем, що їй приємно чути такі слова:

Після одного з подібних „жартів“ я раз увечері пішов за боском у степ, куди він ходив ночувати. Там я цілком серйозно заявив йому, що коли він має намір і далі так поводитись, то я грошей йому не віддам, його самого одлушию до смерті й розпрощаюся з ним. Е це Хома Іванович витяг з халяви новенького ножа і запропонував мені спробувати — чи добре він ріже глотку, живіт і т. п. В результаті з цеї балачки вияснилось тільки те, що він не збірався швидко відстегнути рудника, хоч би я й пішов звідди. Йому тут добре, стара Олька годують його, а на „бутилку“ він завжди собі дістане. І прізвому так посміхнувся, що я зараз догадався, де дівся Григорів пішак, який той забув на вікні нової хати і чого ходив Хома у сусідське село.

Так, справа прибрала серйозний і не зовсім сподіваний характер. І головне, що я сам у всьому був винний.

Спробував я було дипломатичним шляхом подіяти на цього гвалта, психологією його взяти, викресати іскру Божу з цеї гниючої купи.

— Ну, слухай, голубчику, — казав я йому самим кротким, привітним, трохи не тремтячим від зворушення голосом, — як же тобі не сромно? Ти подумай сам, які хороші ці люди, яке горе у іх, як ти обижаєш їх своїми всякими штуками. Ех ти! А як вони поводяться тобою? Як з чесним, порядочним чоловіком, за стіл тебе поруч з собою садовлять, от таке опудало, бояска п'яного, смердючого. А ти відомо че то що не чувствуєш цього, а ще й поганиш тут же на цім самим столі. Свinya ти, голубе. Ну, подумай ти сам про це. Ти ж розумний хороший чоловік, я ж знаю. Причини себе трошки.

Але цей метод не поміг. Навпаки, він, здається, надав ще більше самовпевненості й нахабства гевалу. Та не тільки нахабства, а ще й злости, ніби Оля та мати її кривду йому робили тим, що проводились з ним, як з людиною.

І доводилось, хоч-не-хоч, іноді нагадувати Олі Степановні про те, що чоловік, моляв, сидів у тюрьмі, страждав. Оля, розуміється, слухать мене не хотіла, сердилась навіть, що їй пояснюють, — ніби вона сама не бачить, в чому тут річ.

Ні, просто таки чудесна була дівчина Оля Степанівна. Як вона наприклад, держалася в ці дні, в дні ж смутку, тривоги, одчаю й горя. Я тільки раз бачив, як вона плакала. Це було тоді, як мати вер-

нулась з контори і сказала, що їй без дозволу слідчого не можуть дати побачення з Іваном і як старенька якось злякано, помертвілими від журби й одчаю губами, хто його зна для чого, не дочувши мабуть, закінчила своє оповідання словами: „А? Ну, добре, добре“. Тоді Оля не видеряла, кинула з розмаху поперед себе витягненими руками, упала головою на табуретку і люто закричала.

Ото було тільки раз, що я бачив і Олі сліззи. А більше ніколи. Навпаки, вона навіть була весь час весела, жартувала, сміялася. Правда, й жартувала вона строго й майже сердито, але то вже така була вдача у неї.

Старенька, варячи обід, часом просила мене перебігти в крамничку і принести чого-небудь, — соли, чи лаврового листу, чи масла, трохи. І я иноді чув, як Оля Степанівна жартувала. От входить по-важній, не зовсім виспаний після гульні шахтарь, здоровкається, довго дивиться по полицях, немов вибіраючи, щоб йому купити, і нарешті питася:

— Пшено у вас єсть?

Оля серйозно, але з легесенькою іскрою сміху в строгих очах, відповідає:

— А вам яке діло?

Шахтарь ніжкові її дивується.

— Оттаке. Та я ж купити хочу.

— А — ну, то так і кажіть. Скільки вам?

Всі весело сміються: та й строга ж ця Оля Степанівна. Сміється її шахтар з полекшенням; Оля ж тільки щурить очі легеньким сміхом і ловко, проворно та твердо крутиє з паперу „Фунтик“.

А сидячи ввечері за чайом перед земляночкою, вона що хвилини кому-небудь щось кричить на улицю. З улиці до землянки кроків десьять і всякий, хто йде, може бачити все, що робиться у нас. А народу проходить багато, — шахтарі, десятники, артильщики, артильні куховарки, часом і конторщики з рушниками на плечах біжать до річки купатися. Всі знають Олю та „тьютю“, всі вітаються, говорять два-три слова і йдуть далі. І кожному Оля Степанівна вміє відповісти, для кожного знаходить те, що йому більше підходить. Сама навіть засіпає.

— А куди-то з порожніми відрами. Курку доїть?

То йде Явдоха, жінка шахтаря Дениса, який має звичку наперед пропивати полуничку.

Явдоха зупиняється, сміється й весело говорить:

— А тож. У нас такого всякого добра, що тільки птичого молока нема. Так опе курку доїть біжу. Драстуйте, — чай, сахар.

— Просимо.

— Спасибі. Треба бігти, а то корови на сідало посідають...
І біжить долі, а Оля з зеленими іскорками сміху в очах дує людечко і п'є чай.

— Чай-сахар,—не зупиняючись, кричить артільщик Мурій, дрібно перебираючи коротенькими ногами й поспішаючи. Він завсіди спішає що вечора, хоч може побалакати, поспішаючи, на одному місці, години дві.¶

— Чайок попиваєте? А мене не підождали?

— Е. Ждали-ждали та й розсердились. А куди це так швидко за вчоращим днем?

Мурій на хвилинку стає й поспішно витирає рукавом червоне кругле, добродушне лицце.

— Біда, Оля Степанівна, зап'янствували хлопці.

— Нічого, просплються.

— Е, просплються. А робить хто буде?.. Просплються... А вчорок який, Оля Степанівна, га? От оце б у степ, хоч би пройтися.

(Мурій з великим нахилом до поезії).

— Оце зустрів директорську дочку. Поїхала верхи з Сабатовим і ще якимсь двома панами. Живуть люди. Коні, як не тріснут такі ситі та блища. Поїхали собі прогуляться...

— А у вас за чим діло стало?—серйозно говорить Оля.—А вчора пімайте їжака та теж верхи за ними.

Мурій дрібно, закотисто смеється, закашлюється і, махнувши рукою, поспішає далі.

Ого! Оля Степанівна була не з тонкосльозих. Вона сама праця брата ні з ким не заговорювала, але й другим не дозволяла жалітати себе. Сидить там у ямі і хай собі сидить, нема нікому до того ніякого діла,—зітханнями, похитуваннями голови та всякими словами не поможуть, ну, і нема чого про це говорити. Правда, мало хто й говорив, кожний розумів, що дійсно, слозами не поможет. Тільки стражники часом, проходячи повз землянку, дуже сердечно, сумно, співчуттям питали:

— Ну, що, Оля Степанівна, як там з Іваном Степановичем?

Оля спокійно й навіть весело відповідала:

— А що ж йому? Холодочек, тихо, полежує собі там...

— Так, так... Ну, а как нащот следствія?

— Та й следствіє добре: як начальство сказало, так і есть.

— Так, так... Хм... Таке прискорбіє... Ви б, Оля Степанівно, до губернського прокурора вдарились. Говорять, що він...

— А навіщо до прокурора? Він уполні согласний з нашим начальством. На віцо ж його беспокоїть напрасно?

— Так, так... Ех-хе-хе... Ну, прощавайте...

— З Богом.

Старенка, правда, таких розмов не могла слухати, щоб не заческати, вона швиденько хапалась руками за Оліні плечи, підводила ласкала і йшла в землянку. Там вона сідала на приступках, так що її не видно було нікому, і гірко, тихенько плакала, зігнувшись і закривши лицє фартуком. А Оля навіть і не помічала, що мати кудись зникла. Посміхалась і заводила розмову зо мною або Хомою про що-небудь, що її цікавило: про льох, погоду, або про собачку Бруньку, якій вона збиралася купити окуляри, бо бідне створіння було сліпє від старости.

От тільки одного я ніяк не міг зрозуміти: чого не одвозили Івана Ревуна в губернію? Навіщо мучили чоловіка в тій ямі? Невже у начальства не було тонших способів показати йому, де раки зімують? На десять кроків нікого до тої ями не підпускали не дивлячись на те, що над лядою стояло двоє стражників і за велику свою милості мало коли дозволяли родичам передати що-небудь з їхніх підземному вязниці.

Я ні з Олею ні з „тьотькою“ про це не балакав, бо вони, відно, знали стільки ж, скільки й я.

Але нічого певного з розмов і з сторонніми людьми не міг винести. Одні казали, що Ревуна держать тут через те, що начальство не певне, чи то справді він убив, і веде ще слідство. Дійсно, часто брали на допит то того, то другого з шахтарів і слідчий же домагався, щоб казали, хто саме убив. Всі показували, що Іван Ревун каміння не кидав. Але начальство, очевидно, хотіло найти таких свідків, які б показали, що кидав.

Інчі ж казали, що адміністрація боялась витягати з ями і везти Ревуна, бо ходять чутки, що шахтарі змовились одбити його по дорозі. Неначе б то склали з поміж себе якусь „комісію“ чи „партию“, яка мала тою справою займатися. Немов і рельєверів і бомб уже подоставали. Тільки стражники рушать, як зараз же буде сповіщено всіх і весь рудник кинеться в погоню. Ніби й коней мужики дають,—розуміється за плату. От начальство тепер і затяга діло, наче б то ведучи слідство, а навспріжки видивляючись, хто є в тій партії, щоб половити та придергати на той час, як повезуть Ревуна. Через це ніби й держали його не в конторі, а в ямі, бо від неї недалеко були казарми стражників.

І те й друге було дуже можливо. Е, шахтарі народ бравий. Шахтарь — чоловік одчайдний, він з смертю за панібратата, йому все одно: чи породою його придавить під землею, чи стражницька куля проніже,

чи п'яний замерзне десь під тином у рівчаку, — раз мати породила, раз і помірати.

Але, по широти сказати, я ніякого такого войовничого настрою ні в кого не помічав. Ходив я вечорами і до монопольки, і в робітничі казарми, і в пивні, умисно пришивався і прислухався і нічого все ж таки не помітив. Про Івана Ревуна навіть рідко згадували. А як і згадували, то без особливих почувань: пожаліють, виляють «барбосів» та й усе. До його ставились уже як до покійника. «Ех, мовляв, був колись хороший парубчина отой Іван Ревун». Та й більш нічого.

Так само й по Олі Степановні нічого помітно не було. Вона уже повинна була знати все, що торкалось її брата, чим-небудь та виявила б змову, коли б вона була: чи ходила б кудись, чи шпотілася з шахтарями, чи якось хвилювалась би. Нічого такого не було. Шпотілася часом з Григором, але то інче було шопотіння. Так не червоніють і не соромляться змовщики, коли їх застукають, як це робили Григор та Оля. Змовщики так прилюдно не виглядають і не переказують йому через людей, щоб неодмінно, неодмінно сьогодня ввечері зайшов.

Та й не дурно ж оті дурні мазальниці чіплялися до мене, дражнячи Григором. Вони своїми баб'ячими головами зараз же скомпонували собі, що я залибився в Олю, — бабі скрізь любов, хоч чоловік ні сном ні духом не причастний до того. А все ж таки, значить, не дурно Григора сюди пришиплювали.

Але Хомі, розуміється, поводження Олі не подобалось: брат сидить у ямі, от-от на шибениці задрига ногами, а сестричка з полюбовничками „анекдоти строчить“. Страшенно чеснотний чолов'яга був отої Хома.

Ах, отої ще Хома. Він камінкуюю лежав на серці. Де він тільки брав грошей на горілку. Останніми днями він вже інакше не з'являвся на подвір'я, як чорно-п'яний. Очі йому зовсім запухли, лице обвисло, погляд був якийсь неодрівний, тягучий, упертий і ще більш понурій. Він міг стати на одному місці, широко роставити ноги, неначе укріпившись таким пособом, і дивитись на кого-небудь хвилин п'ять, не одводячи з того своїх моторошних очей. Мазальниці аж тюкали на його, закидали його глиною, хлюпали водою межі очі, — він (нічого тепер вже не кажучи) тільки в'яло спльовував і одходив на друге місце.

„ТЬОТЯ“ вже почала серйозно боятись його і навіть просила мене не пускати до іх таким свого товариша. Взагалі, цей босяк ставав уже для всіх підозрілим, а для мене просто небезпечним. Иноді він і

на мене дивився. Я вже посунувся з своїм льохом так, що мене з землі не видно було. Босяк приходив, сідав на горбик, що накиданий був біля ями, спускав ноги і починав дивитись на мене, — пильно, хмарно, мовчки.

— Ну що, Хома Іванович, знов прийшов дурака строїть, — питав я. — Стрибав би ти, брат, лучче сюди, та помахав би трошки лопаткою. Такий хороший господін, а дурака строїшь...

Хороший господін нічого не відповідав. Міцно упершись руками в вохку глину, неначе збираючись плигнути в яму, він сидів зігнувшись і п'яно сопів носом.

— Сволочі, ссукини... — раптом ні з того ні з цього бурмотів він і сидів далі, сидів навіть тоді, як я навмисно на його кидав глину.

З Олею Степанівною він так само не церемонився, навіть зачіпав її і бундючним, п'яно-грубим і злим тоном питав, чого вона задається. Де, як, в чому задавалась Оля, зрозуміти не можна було, але він товк своє і обов'язково хотів, щоб Оля призналася, чого вона так задається. Оля не хотіла признатися і лагідно, спокійно радила йому лягти спати.

Але одного дня сталося щось надзвичайне: Хома прийшов тверезий. Прийшов у-ранці, сів біля ями на глині й, покурюючи, став дивитись на мою роботу. Дивився, правда, так само важко й понуро, але тверезо й неодрівно. Мало того: страшна сорочка його була зашита. Так, так, сорочка була зашита і полі її не розвівалися уже, показуючи голе тіло. Я очам своїм не повірив і ще декільки раз уважно озирнув його. Дійсно, таки була зашита.

Босяк, мабуть, помітив мої погляди, бо очі його неначе ніякovo чи сердито забігали по ямі.

Я копав собі далі так, ніби ніякого Хоми не було тут. Мазальниці мазали вже з середини і чи не бачили Хоми, чи не хотіли його зачіпати. На подвір'ї не було нікого, тільки Брунька лежала в холодочку під дашком землянки.

Хома довго сидів так. Часом він немов збірався щось сказати, але нічого не говорив і тільки робив усім лицем такий рух, ніби щось ковтав. Иноді брав грудку глини й, сердито помнявши її, одкидав убік. Переміняв позу, дивився на небо з таким виглядом, наче був заклонотаний, чи буде погода сьогодня. Словом, поводився чудно.

Я ж нічого ніби не помічав і копав собі далі. Дуже придушивши лопату босою ногою, я встремляв її аж по держально в м'ягкий, вогкий ґрунт. Потім швидко нахиляв держально до землі і піднімав з шматком жовто-сивої глини. Держучи її, як паляницю на лопаті, я

сильно змахував і викидав на гору. Треба було пильнувати, щоб паляниця вилітала аж за горбик і не падала знов у яму. Розуміється, чоловікові не до того, щоб за кимсь там слідкувати або балакати.

Однаке сам Хома зачав балачку.

— Ех ти, — вмить несподівано й з зневагою почулося від його.

Я здивовано підняв у гору лицо: босяк кривив губи не то ніяково, не то глузливо.

— Хіба ж так копають? га? — кивнув він на мою роботу.

— А що таке? — озирнувсь я круг себе, але нічого не помітив.

— „Що таке?“ — перекривив він мене. — Таке, що дурно гроші береш, а робить не вмієш.

— Та чим же я не вмію?

— А от тим, що не вмієш. Хіба ж так копають?.. Ох...

І Хома навіть перегнувся в один бік, скривився всім лицем, передражнюючи мене, як я ніби піднімаю лопату, і незграбно махнув руками, наче викидаючи землю. Потім з призирством похитав головою і сказав:

— Ех ти, роботій.

Я засміявся: це вже був ідеал нахабства.

— А ти вмієш?

— А щоб ти знов, що вмію.

— А ну ж покажи, навчи.

— А от і покажу і навчу, — зтріпнувсь усім тілом босяк і став на ноги. — Стань у бік, пусті.

Я одійшов у другий куток. А Хома, не дивлячись навіть на драбинку, по якій міг спуститись, плигнув у низ. Під ним аж угрузла земля і з стіни обвалився шматок глини.

— Давай сюди лопату. Дивись, як прахтіканти копають. Прийми ноги. Дивись. Рраз... Бачив... Тепер... два... Бачив.

Дійсно, лопата війшла в землю легко, гладенько, як в масло, на ввесь штих. Крім того, босяк не держав її на лопаті, як баба паляниці, а зразу від землі, майже без усилля, немов граючись, викинув її на гору. Потім нахилився, знову рраз-два — і глина на горі. Рраз-два — і на горі.

— Бачив, як прахтіканти копають. Га? Дивись...

Аж змінився чоловік. Темно-олив'яне лице почервоніло, очі заблищали весело, і, майже, ніжно. Він з якоюсь любовною жадністю втикав лопату в сиру землю, жер її очима, бігаючи ними по ямі й ніби вимірюючи — чи надовго йому вистарчить її. Ніздрі його трохи роздувались, як у коня, руки вп'ялися в лопату і смачно махали нею з гнучкою й міцною, як сталевий прут, силою.

— Бережись... Ноги прийми... Стань к бісовому батькові в куток. Дивись, як треба робить. Рраз. Рраз!

Він уже кидав землю так, ніби вичерпував воду з ями. Так просто перерватись можна було за п'ять минут.

Але Хома не перервався й за десять і за двадцять. Він махав і махав лопатою, не спочиваючи, не передихаючи й ніби не заморившись ні на крихту. Мене він уже мабуть і не помічав. Не кричав нічого, не показував, не вчив, а просто допався, як зголоднілий чоловік до смачної страви, до роботи, і впивався нею.

Я потихеньку вільз у крамничку і приніс собі другу лопату. Стараючись не заважити Хомі, я теж узявся до роботи. Я спробував покидати так, як Хома, але від сильного напруження мені в животі за другим разом аж шарпнуло щось. Ні, без „прахтіки“ так не кинеш.

Хома помітив це, засміявся.

— Що, брат, не потягнеш, га? — аж радісно подивився він просто в лиці мені. Він був неначе п'яній. Я признаєсь, що, справді, мені трудно тягтатися з ним.

— А ти, брат, от-так, о, — ніби повчаючи, а в дійсності хвастаючись і знов кидаючись в роботу, сказав Хома і почав з дивною, просто незрозумілою силою та зручністю вихлюпувати лопатою аж на гору величезні шматки мокрого, глинистого ґрунту з під своїх ніг.

Робота закипіла в ямі. Я розгарячився й трошки навіть розсердився: е, чорти його батькові, хіба ж я що, паничкі якийсь, що не зможе угнатись за другим. „Перервусь, а не піддамсь“.

Мазальниці, здивовані тим, що зями прожогом вилітали шматки глини, підбігли до льоху й обережно зазирнули вниз. Зазирнули та так і вдарили руками об полі: босяк копав. Та як копав! Матінки, та він до вечора цілу шахту викопає, як так копатиме. От чортова боячня, от іродів п'яніца, робить уміє! От сатанюка!

Але ні сатанюка, ні я не звертали на бабів ніякої уваги, — не до того було: я вже почав схоплювати, як саме треба копати.

Голосів мазальниць давно вже не стало чути, — вони, мабуть, побігли сповістити всіх проходящих по переулку про надзвичайну по долю в льоху, — а ми все копали, не зупиняючись, не спочиваючи.

— Стоп! Покурить, — вмить випроставсь Хома і зупинився.

Я задихався, в горлі було шорстко і дихання аж дряпало груди, так усе там пересохло. А піт й очі заливав, аж різало їх.

Хома теж добре упрів, але тільки на швидку змахнув рукавом піт з лиця й почав крутити цигарку. Лопату він не поставив до стіни, а обпер об себе й обняв її одною рукою, немов боячись розставатись. Він піт добре не обтер і на носі аж роса стояла, але, видно було, що

Хомі присмний і цей піт, і гаряче дихання, і яма, і небо, і на-
віть я.

— Закурой,—простягаючи пачку з тютюном, сказав він з тай-
ною, внутрішньою радістю.

— Ні, спасибі, не курю...

— Ех, ти. Що ж ти за робочий, що не куриш? Робочий чоло-
вік первим ділом закурить должен. Иначе хазяїн і заїздить може без
такої передишкі. Цигарочку запалить це, брат, первое діло.

Він чиркнув сірника, заклопотано нахмурив брови і почав чмо-
кати губами, немов цілючись з вогнем. Потім задоволено вирівнявся,
пихнув махрою вгору й тоді ще раз утерся рукавом, одсунувши свого
пропаленого картузу аж на потилицю. Вся脊на йому була в мокрих
великих плямах. Він розстібнув комір і ще раз утер піт.

— От, брат, як не треба, так ти причепурився й зашив сороч-
ку...—зауважив я.—А тепер би її як раз розідрати, щоб...

І навіть не скінчив: Хома раптом весь змінився,—живо повер-
нувшись до мене й виразно почервонівши лицем і чолом, він злісно
вдарив мене поглядом по лиці й аж крикнув:

— Хто причепурився?

Я здивувався.

— Тю! Та що ти, чоловіче?

— Та хто причепурився?—аж напів прижмурюючи очі від гніву
й з огидою одкидаючи лопату вбік, повторив босяк.—Яку сорочку?
Одю?

Він двома пальцями схопив свою сорочку й шарпув, ніби показуючи її мені.

— Я зашив. Та до кого ж би я чепурився. Га? Що ж ти ду-
маєш, я так, як ти, де Олька сяде, так винюхувати те місце буду.
Зашила мені одна шлюха. Понімаеш ти? От на!

І він з усеї сили рванув сорочку. Вона задирчала й розірвалась
аж до самого плеча.

— Сволочі, ссукини ссині...—в незрозумілім гніві й люти ви-
ляявся він і швидко виліз із ями. На горі він ще раз виляявся дов-
гим матюком, остервеніло натокмачив на голову картуз і зник.

А я ще довго сидів на приступці драбинки і усиленно, з непорозумінням думав.

Я добре пам'ятаю цей день і слідуючий.

Ми сидимо перед землянкою і ждемо Хому Івановича. Хома Іва-
нович не приходив на обід і ми сподіваємось, що він зволить пройти
на вечір. Але й вечера одбувається без його.

Я не знаю, через що, але в цей вечір Оля Степанівна мовчазна,
занадто строга і зовсім не помічає мене. Раніше вона все-таки слу-
хала мої жарти, іноді посміхалась, показуючи соковиті, червоні ясна. Господи, я абсолютно нічого більше не хотів, але зовсім не слухати,
відповідати не до ладу та ще з нездоволенім, трохи не гидливим ви-
разом,—цього я все ж таки не заслужив.

На кінець вечір я сидю теж мовчки, потім дякую і йду в степ,
за рудник.

Там я довго лежу на горі, над річечкою.

Сонце, червоне й в широкому кругі, як кругла рана з запале-
ним тілом біля себе, стоїть над обрієм по той бік балочки. По цей же
бік червоніють високі, колючі іржаваго заліза вали рудника, за яки-
ми крадькома поприсідали маленькі біленькі хаточки шахтарів. Біля
валів стоїть велика, цегляна червона казарма стражників, а недалеко
від неї під самим валом видніються дві постаті поліцайв,—то ті, що
стережуть Івана Ревуна. Десь у низу на п'ятнадцять сажнів під зем-
лею в вічній тьмі сидить Олін брат. Цікаво, чи знає він, коли ніч,
коли день. І що він робить там. А проте, що можна робити на дні
темного, вохкого колодязя, ждучи щодня смерті.

А в степу сухо й гаряче. Дме густий, сильний вітер, напинаю-
чи наче ніжною теплою тканиною на лиці. І немов у тузи та в од чаю
хитаються внизу то в один бік, то в другий сувоверхі верби. Очерт
теж сумує й журиться, хмурячись червоними від сонця хвилями. Ряс-
ка, як захололе на куліші сало, тоскно застигла на воді під очеретом.
А на березі в сердитій суворій задумі стоїть черідка корів з черво-
ним відблиском сонця на ратицях і рогах. Мухи ім заважають думати
й корови нетерпляче, як пані віялами, обмахуються хвостами, з сер-
цем мотають головами й безперестанку переставляють ноги, сильно
тупаючи ними.

Я лежу і довго дивлюсь на очерет, на верби і думаю про всякі
річі. Мені сумно і хочеться піти й подивитись—чи не забув я в ямі
лопату. Та до речі, може, Олі Степановні треба буде помогти в чім
небудь,—вона, здається, згадувала щось про ящик, який треба було
збити.

А втім, Бог з нею, їй може помогти Григор. Дивно, що вона
так близько до серця бере його відеутність. Днів три не показався
парубок, і вона вже не може пережити того, та ще на неповинних
людях виміщує свою тугу.

Так, Хома, мабуть, мав трохи рації; брат сидить у тюрмі, а
сестра...

Ну, та Бог з нею, що мені до того.

Фарби гаснуть, сонце давно безшумно спустилось за далеку чітку лінію обрію і на тому місці лишилась тільки малинова запаленість неба. Жовтим світлом одна за одною запалуються зірки, неначе лихтарі на вулицях великого міста. Коров давно немає, їх погнав додому білоголовий хлопчинка з торбинкою через плече, наче турист з біноклем.

Я прийшов до-дому пізно, коли вже зовсім темно стало. Пролізши з перевуточка крізь вікно у нову хату, я ліг у кутку на своїй постелі з сіна. На покрівлі землянки сиділа Брунька й одноманітно, старечим контратльтом гавкала. Часом вона робила паузи,—то трошки спочивала або ловила блохи. Потім знов тим самим тоном виконувала далі свій нудний обовязок.

Мені не спалось. Просто не спалось тай годі; зовсім не од того, що я чогось ждав. Та й чого можна було ждати?

З рудника доходило ритмичне й рипуче почухування машини, часом щось сипко й глухо гуркотіло. То, певне, зривалась з кулаків кліть і котилася на дно кар'єра. Збоку за хатою недалеко меланхолично і тоненько награвала гармонія,—мабуть сидів десь під стіною своєї землянки шахтар Кузька і, витягнувши ноги та мрійно схиливши голову на бік, ліниво викликав сумні звуки. Гавкали здалеку собаки, нагадуючи своїм байдужим і якимсь кротким гавкотом спів жаб у ставках. Крізь дірки вікон видно було зеленкувати й голубі птаочки мерехливих зірок. Пахло глиною і кізяком від свіжо-вимазаних стін.

Ні, не спалось мені тай годі. Вже давно минув і той час коли звичайно рипіли двері земляночки й біля них з'являлася беззвучна дівоча постать. Нішо сьогодня не рипіло, ніякі Григорії не показашлювали біля землянки, піджидаючи,—спати можна було без перешкод. А сон усе ж таки не йшов. Мабуть, двері прорипіли ще тоді, як був у стεпу.

І раптом Брунька змінила темп свого гавкання й закотилась дрібним, частим, трівожним гавкотом, який побіг кудись за землянку в напрямі крамниці. Я швидко схопився й підбіг до вікна, що виходило в той бік. І в ту ж мить помітив на стіні крамнички, що ледве сіріла в пітьмі ночі, якусь темну пляму. Там же чувся й гавкіт Бруньки. Пляма поворушилась і зараз же звідти почулося обережне шепотіння:

— На, Брунька, на, цю-циу! На!

Брунька затихла і через якийсь час по травичі подвір'я засірів клубочок, який зник за землянкою і потім з'явився знов на даху її. Значить, там ходив хтось свій.

Я чуйно прислухався, вихилившись усім тілом з вікна. Темна пляма на стіні зникла, мабуть злилася з дверима. Було зовсім тихо, чохала машина, гавкали собаки, тільки гармонія перестала скіглити. Десь до півночі доходило.

Я хотів уже лягти знов, — певне хтось з сусідів чого-небудь пройшов через подвір'я Ревунів, не хотячи обходити. Коли це щось тихеньке дзвінкуло біля крамнички. Брунька недовірчivo загарчала й знов розсипавши дрібним гавкотом, забувши від старости, що вже раз бігала, покотилася знов у тому самому напрямі. Але так само й знов затихла. А коло крамнички дзвінкуло вже дужче й щось неначе тріснуло, так, як зломлене дерево.

Бог зна, через що, я зразу напружився, почуваючи, як по голові пройшло морозом і волосся, здавалось, наїжилось, як у собак, що чують ворога. Не роздумуючи, але почуваючи в усіх мускулах і в грудях чудну, жорстку остервенілість, я на шпиньках перебіг у куток і намацав там ломаку, якою баби розбивали в глині грудки й яку бачив ще вчора. Так само на шпиньках я вибіг на двір і, стараючись не зачепити ні об що ломакою, став прокрадатись по-над стіною до крамнички. Минувши хату, я пригнувся й може поплазував уперед.

Коло крамнички знов щось тріснуло, тільки ще дужче. Але в цей мент Брунька зачула мої кроки й кинулась на мене з гавкотом. І зараз ж біля дверей крамнички мигнула чиясь постать й побігла до тину. Я мовчики шарпнувся за нею, але встиг тільки вхопити її за голову в ту хвилину, як вона, перекинувши тіло, була вже по тім боці. Голова крутнулася і зникла, тільки щось затопотіло по перевулю вниз до річки. А в руках у мене зосталася кепка з голови злодія. Я часто й сильно сопучи, люто помняв її і потім почав розглядати, нахиливши близько до неї лицє. Так і є. Кепка була босякова, от і пропалена дірка. Значить, я вгадав з самого початку.

Я підійшов до дверей і помацав руками біля замка. Він висів, але пробій хитався і був мало не витягнений з одвірка.

З кепкою в руці я поволі пішов у хату і ліг спати.

(Кінець буде).

К. ШИРОЦЬКИЙ.

Білоусівська церква.

Білоусівська церква.

Маємо мову про стінопись церкви в с. Білоусівці Гайсинського пов. на Поділлю, що доконана отсє недавно. Головне значіння таї сама рація сеї церковної стінописи укладається у її стильності. З цього боку вона більше аніж всі інші відомі вже пам'ятки українського декораційного мистецтва являється національною, бо є завершенням того, що дало наше мистецтво у минулому і в сучасному в головних своїх стилевих відзнаках.

Як відомо, кількість до нас зацілілих стародавніх церковних та світських стінописів вельми мала. Війни, грубе варварство нових часів та врешті інтереси державного централізму знищили велику масу памяток колись значної в своїй орігінальній красі нашого монументального мистецтва (Троцький замок, фрески в Сутківцях, в Київській Лаврі, в Почаєві, в Борисоглібській ц. в Київі й т. д., й т. і.). Через те новіще українське мистецтво майже не робило серіозних спроб утворення нової стінописі в національному дусі. Тим часом, коли не в тих нещасних зламках, що заціліли від давніх стінописей, то в декоративнім мистецтві нашого народу та ще в нашій старій іконографії, мається цінний матеріял, який і повинні наші артисти використовувати, йдучи до відновлення на своєрідних підвалах нашої уміlosti.

Що з себе уявляло наше мистецтво в старі часи і як воно розвивалося до останньої пори? У відповідь на се питання, з котрої (відповіді) — вдатно чи не вдатно — училися й ініціатори та автори стінописі, яку отут представляємо, треба сказати перш за все, що колишні наші майстри старалися надати своїм утворам (часом, коли автором бував чужоземець, або свій мальяр, учений на чужоземних зразках, певні вимоги що до стилю клали особи, що замовляли собі образ чи картину — приклад: умова з мальярем Петрахновичем Львівського брацтва у 1617 р.) печать самобутності у компоновці, у технічних прикладах, в місцевих побутових прикрасах і в улюблених сюжетах. Усе це разом давало оригінальність, що ніколи не може заблудити що до походження чи принадлежності тої чи іншої пам'ятки до українського мистецтва.

Як завше пізнаємо образ мистецтва італійського, французького, голендерського, московського, так не помилимось й з нашими пам'ятками.

Мабуть не без впливу західнього мистецтва українські артисти в церковній іконографії дуже охочі були до натури. Донатора містили поруч із святыми, а ні—то портрет його зливався з образом святого (це можна бачити в Київському музеї або в музеях по других містах України). Йдучи далі, можна зауважити навіть в тих образах, де нема місцевих лиць та одеж, багатство побутової обстанови, що дає з себе натуралистичні жанрові картини.

Сюжет в старій українській іконографії звертався до дійсного життя, як у майстрів Європейського ренесансу; елемент сучасності переводив церковний образ в живопись історичну, портретну, пейзажну; релігійний сюжет ставав лиш поводом для представлення чогось іншого (під приводом св. Родини писали родинні портрети, під приводом шлюбу у Кані—роскішні бенкети сучасників й т. д.). Сим українські артисти, як і італійські, а за ними німецькі, французькі й інші, виказували свою байдужість до археології, але тим самим, вбираючи Бога й святих в побутові форми, з одного боку вони показували національну свідомість того, що й наша нація, противно думкам поляків, призвана Богом нарівні з іншими народами, а в друге — це відповідало національним поглядам на святих, Христа й Богородицю, що живуть пібі у рідній народові обстанові — ходять між людьми по світу, придивляються до їхнього життя, одних надаровують своїми милостями, інших карають (св. Параскева, Ілля, Онуфрій, Михайло, Пречиста Діва у намітці й. д.).

Любов до голого тіла, до не дуже високих фігур людських, до різких контурів від тіней в очах і в лицах, схематичний в осібних формах пейзаж вкритий квітками, місцевий тип декораційних архітектур — усе це теж суть елементи українського стилю, що зовсім не подібні до московських, але й на заході подибаються лише у певних місцях та у певні часи.

Тяжко приділити, які дерева, напр., змальовували ті художники; з темнозеленим, мало не синім листям — стоять вони завше окремо по одному, або по два, мають часом невідомі овочі, а часом це наче вазони,—такі стильові ознаки українського пейзажу; земля його вкрита квітками, що їх неначе взято з килима, або зо стіні; в кожному пейзажі є гори з рощінами, як у ранніх італійців; а ні—то горби, наче могили, й десь-не-десть коло них будинки, передані в повітряній перспективі; для того різні плани замальовувались не в однакових тонах, а клалися в схемі трьох

кольорів — для всіх трьох планів (зелено-рудий, зелено-сірий, ніжно-блакітний). Коли змальовується універсальне мешкання, то розвиваються важкі завдання лінійної перспективи, що теж відповідали до теоретичних основ рідної науки, викладаної в Київській Академії (див. перспективну будову церкви на образах Воздвиження, Покрови й т. д.). Дивує ще в сій штуці — відсутність сонця: всяка пора року й всяка година дня тут однакова, але ж ефектів сонця не багато було в XVII в. й в штуці західній.

Почавши з XIV в. з знаменитого Джотто та Дуччіо, всі художники тільки розмальовували свої картини; їхні ясні фарби лише радували очі своїми відблисками, а з завданнями світла майже до самого Леонардо з Вінчі не здібасямося; сцени були не освітлені, а лише зацвічені. І на Україні сталося те саме — тільки ролю сонця тут взяло на себе золоте тло, що утрималось від Візантії. Любов до золота, накладеного тут замісць неба на тлі образів з густими ліпленими визерунками, може вказувати на відсталість українського мистецтва, але є разом з тим і основною прикметою українського стилю. Тільки в одній Сієнні вміли так штучно золотити та крити золоте поле ліпленими й ритими орнаментами. Кожна майстерня там, як і на Україні мала свої штампи, що повторювались на образах однакового походження — тільки в Сієнні манера ся в XVII в. вже зникла, а тут саме розвинулася і малярі вперто трималися її до XIX в., уступаючи сим національним традиціям вимогам може для того, щоб дати собі волю в тому іншому, що складало суть картин. За сими хитрими золотими визерунками на тлі картини українське малярство сповняється ще вибагливістю фарб, що теж споріднюють це мистецтво з італійцями Сієнської та Флорентійської школи XIV—XVI в. Наші художники мали фатально прийти до того, до чого прийшли інші народи, хоча можливі й впливи, бо до того спонукала цехова організація наших художників та їхні освітні подорожі за кордон.

Золото буває теж і в світських картинах, але там воно частіше змінюється на рівне тло сине, червоне, чорне, блакітне (народні картини) — теж поцільковане ритим, або мальованим орнаментом. Ті самі пішні оздоби орнаментальні маємо і на одежах святих (роблені фарбами, золотом, сріблом або проскребкою по золоту). У тосканців XIV—XVI в. здається те саме. Боттічеллі завершив усю красу сеї манери, що опинилася на Україні незвичайним баґатством своєї «Весни», а Гоццолі — подорожжю царів на поклоні Рожденому. На поміч сій урочистий красі, що говорить про величність Царства Божого, йдуть ще ясні дзвінкі фарби в улюблених нашим народом сполученнях; там ніжкі глазурні, шовкові зе-

лені, вогнисті киноварні та кадмійні тони грають найважкішу роль. Накладаються кожен поверх другого, а не мішаються й зувачать від того один крізь другий, заховуючи свою природну силу.

Змагання до роскішної декоративності, звязане з насолодою дзвінкими фарбами, з нехтуванням візантійсько-християнської традиції в композиції на Україні сполучилося ще з місцевими оригінальними іконографічними мотивами, що теж свідкують про окремість штуки у нашого народу. Такі були, напр., мотиви Євхаристії (в образі Христа Виноградаря, або живоносного істочника, Христа розп'ятого й літургісаючого) або образи Тройці на конях, Христа Садівничого, Недреманого Ока, Богородиці-Покровительки України й козацтва (Покров Божої Матері не в історичній, а в ідеальній обстанові), Михайла-архистратига козацького, птиці Пеликана, св. дияконів, Страшного Суду й т. д. Мотиви ці часом спільні з європейським мистецтвом (Покров Богородиці порівн. з картинами венеційської Акад. № 13, флорентійської Акад. № 282, в школі Гарофало, у Тінторетто, у Калльо, Пеликан у Беато Анджелико, у Монако, тип диякона у Ван-Ейків й т. д.) й то дає таки привід шукати не в Візантії джерела натхнення наших художників, а на заході, куди веде разом з самою формою й відомий мемуарист Павло Алепський. «Козацькі живописці», каже він, «взяли красу форм та фігур і фарб від західних художників, сдаючи ті запозичення з потребами православних ікон». Очевидячки, «Магдебургія» з цехового організацію художників, що посилали своїх учеників заграницю, а також унія, що відкрила шлях чужоземним впливам на Україну та викликала культурну працю з боку її релігійних противників, сприяли такому облагороженню старого нашого мистецтва. Очевидно, що й сучасне наше мистецтво має йти тим же шляхом. Італія мала на Україні свої колонії своїх художників та до себе вабила у центр католицької культури наших інтелігентів, що їздили туди ще з XVI в. за освітою, за поклонами (уніяти) й за картинами (приклад — Кирило Терлецький); тільки з чужоземної творчості вони мали вибирати там найбільш консервативне, де відчувалася тягнега гтаєса (Відповідно до цього Сієнна була більш привабною, аніж Флоренція, Нідерланди — ніж Франція); але візантізм сей був зрадливий: на чарівному золотому небі там стояли вже радісні фарби ренесансу, правдиві люди, справжні дерева й будинки.

Усі це найголовніші прикмети, що об'єднують між собою українські школи, скристалізувалися в XVII в., тай розвивалися далі, вибраючи до себе нові артистичні надбання європейського мистецтва, поскільки у церквах релігійне чуття того не боронило,

поскільки сантиментальний нахил народу до свого минулого (протестація 1620 року) того бажав і допускав. В XVII в. іконографія перебула на Україні добу захоплення античними старо-християнськими мотивами (добрий пастир, Христос-агнець, мудрі та нерозумні діви, рибаль т. п.) й італійсько-академичними впливами (Овідо Рені, Дольчі, Доменікіно, еспанець Мурільо), але зосталася таки сама собою; вона перейшла теж на стіни церков й дала ті незвичайні пишні стінописі, котрі знаємо з описів та з безцінного малювання церкви на «св. вратах» Печерської Лаври. Дякуючи цій стінописі, ми можемо мати де-яке поняття про характер інших вищезлих стінописів, а насамперед — Лаврської Великої церкви, де було повно українських портретів, та української символіки. В стінописі церкви «на вратах» Лаври ті самі мотиви, типи й фарби, що в іконах та на портретах: тут монументальні повновиді з традиційними атрибутами фігури, природні колори тіла, що викликають на пам'ять навіть Пуссена, пишні поцвітковані одежі, італіанізовані декоративні руїни, голендерський натуралізм у звичливих горбах, містках і деревах та кущах пейзажу (знаємо у Йоахима Патіндра), а також чисто місцеві мітологічні образи русалок і всяких звірів та птиць, що пробувають між сими горбами й деревами. Подібні близкучі від фарб, радісні для очей, живі оригінальністю своєї системи розписі й повинна була продовжувати в декораціях українська штука пізнішої пори. І справді, ще на поч. XIX в., в 1814 р. ми бачимо близький сюди план розпису Спаського собору в Чернігові: малося намалювати всіх чернігівських князів від р. 1031, Чернігівських владик від Лазаря Барановича, всіх царів та «тмочислене» наполеонове військо. Проект цей, що так дуже нагадує знищені лаврські картини, укладані там цілими віками, не був виконаний, однаке в сільських переквах ще довго стіни вкривалися народньою орнаментикою (с. Василівка Брацлавського пов.) та писалися як і тепер пишуться в сільських хатах улюблені мотиви — Христа-виноградаря, Коронованої та Жалібної Богородиці, Зимового Миколая, живоносного істочника, св. Параскеви з тими ж поцвіченими й поритими полями з розмальованими у квіти одяжами, знайомими від давна типами. Сі мотиви старої іконописі живі й нині, а з ними живе стильова традиція, котра сама проситься на поліпшення.

Тим часом інтелігентні представники нашого мистецтва після того, як кращі їх проводирі (Антропов, Левицький, Боровиковский, Лосенко) перебралися до столиці, віддавалися академичній моді на класицизм, а розроблення рідної традиції завмирало. У другій чверті XIX в. з'явилися свідомі українські артисти, але вони не

Деталь розписі в церкві на Польських Фільварках у Камянці-Подільському (роб. Липканського та Жудина).

Святитель — мал. Золотова.

Благословення дітей — мал. Золотова.

Христос-виноградарь — Золотова.

Св. Роман — роботи Чижського.

Христос (баня з середини) — мал. Золотова.

знайшли своїх стежок; свою національну стихію шукали не там, де виявлялися естетичні нахили народу. У церковнім малярстві особливо вони були рабами школи і нищителями останніх відблисків національної культури. Ще добре бувало, коли сі артисти (з полов. XIX в.) зверталися до змальовання народного побуту; тоді їхній дух вивертався з під влади академичних прописів і творив живі, достойні їхніх талантів речі. Шевченко, що був у съому новатором, що перший разом з Штернбергом картинами своїми з українського життя розкрив очі землякам і чужим на рідне оточення, становить у нас несміливий поворот від класицизму в інший бік; його ідейні наслідувателі патріотичним завданням своїм уважають змальовування народного побуту, рідної природи та епосу, не відступаючи від правил школи, чи то класичної чи пізнішої реалістичної, хоч де врешті й робило враження та чарувало своїми формами, таки не йшло далі фотографії дійсного життя, не давало справжньої національної форми душі.

Нема що навіть перечислювати усіх тих майстрів. Вони мало чим ріжнуться від захожих чужинців, що линули на Україну, як у нову Італію, й тут милувались нашим життям та природою; сі артисти не думали, що українським національним може бути й стильове представлення часом чужого, а чужим навпаки буває бездушна та невміла уява свого, навіть найбільш характерного з національного боку, не думали про потребу органічного звязку з естетичною культурою й світоглядом своєї місціни та напії, що мала та тримається й нині своєї власної стежки в історії світового мистецтва. Тільки, ніби на сміх, зрусифіковані та горді наші дідичі несвідомо плекали у себе рідні традиції в кераміці, в тканю килимів, в пацьоркових виробах і навіть в живописних утворах двірських малярів, що давали імітації колишніх декорацій на плафонах, слідуючи за зразками великопанських палаців XVIII [в. (у Ляличах, Понурівці, Батурині, Козельці, Диканьці...). Ті картини були холодні, гаряча кров не текла в жилах їхніх творців — класицизм давався знати, й навіть, задуманий в українському дусі (р. 1856) будинок Галагана в Лебединцях, що мав своїх наслідувателів, не дав того, що можна було б увести до хатніх декорацій, спираючись на приклад старого часу (нпр. дім Чарниша) та сучасної етнографії.

Бажання відновити старовину не завше є природне. Старовина сама по собі була б чужа людям пізнішого часу, бо життя міняється; але краса є вічна й її треба було шукати так в минулому, як і серед нових людей у розляетій серед незмінної природи своєрідній окремішності; характеристика предметів мусила даватися згідно з признакою естетикою народу, згідно з вимогами художнього ото-

чення та з характером площини призначеної до декорування; теми мали братися найбільш відповідні до рідного світогляду. Тим то мальрі полов. XIX в. мали відновляти таку (невдалу, судячи по його «Русалках», спробу робив і Шевченко) старовинний й нашому часу знаємий світ рідних казок, епосу, побуту; мусили одухотворити рідину природу видовищами свого народу та представити її в улюблених національних образах й фарбах, але сего наше мальрство не зробило. Многолітня боротьба модернізму у всіх його проявах з застарілим академизмом скрізь вже закінчилася перемогою живого над мертвим й національні галузі світового мистецтва живуть та розвиваються; з'явився врешті й український модерн в архітектурі; імпресіоністичні артисти відродили фреску, якої потрібує нове помешкання, а чи дали наші художники хоча би Полтавському Земському будинкові відповідне до форм нового будівництва оздоблення? Те що бачимо там, при всій талановитості його творців, є старою латкою на новій одежі. Тільки в українському театрі напла поки-що собі де-яке місце новітня українська декоративна штука, що порвала з академизмом, та у церквах, де маємо вже кількero більше чи менше цінних нових українських декоративних спроб.

Тконостас на народніх мотивах проф. Ковача в Жовківському монастирі, викликаний прикладом Віткевича, що почав з 1892 р. будувати віллі в близькому до нашого народнього будівництва закопанському стилю та побудував капелу в тому ж стилю, з відповідною орнаментацією Гнатовського, при Закопанському костелі, був першою спробою у сему напрямку, а Krakівська греко-католицька церква з імітацією українських народніх орнаментів — роботи Матейка—другим почином. Після того маємо кількero відповідних спроб в Галичині та на нашому Поділлі (Тинна, Кормильче, Попелюхи...), де заслужену славу мають три Кам'янецькі церкви, пописані пан. Ліпканським та Жудином.

Усе багацтво народньої творчості уміщене тут; сі прості й разом з тим дуже художні визерунки писанок, вишивок, килимів, різноманітність фарб веселих і яскравих в горі та поважних і темних внизу, численність мотивів, загальна ідейна цілість, що ввела в деякі священні композиції сучасні селянські постаті, можуть зробити і дійсне роблять дуже сильне стильове враження, але разом з тим ся стінопись грішить відсутністю стилю: розробляє вона не те, що дійсне є у народі і в місцевій традиції. Чи розумно ужито тут для стінописі мотивів: навіть форм великомінливих писанок, вишиванок і килимів, коли наш народ має величезний скарб мальарський на своїх коминах, скринях, по-над вікнами й призьбами, на меблях і на воzech? Чи дійсне є українською та доторкаюча до серця картина

«Всіх скорбячих», де Богородиця, допускає до себе гурт подолян? Адже стиль, в якому мальювана ся картина, на ділі не ріжниться від копії з росписів Владимирського собору у Київі, що тут же уміщено по над луками?

Щось інше розписи п. Ижакевича. Сей художник дає широке, вільне розуміння церковного жанру, стиль його має ясніше національне лице і багато індивідуальності. В його мальюваннях Борисоглібської церкви у Київі та трапези у Печерській Лаврі маємо ясні благородні тони фарб, гарну українську орнаментацію занесену знов на стіни з стародавніх церковних вишивок, молитовні, майже українські, лица святих, місцеві пейзажі навіть з українськими архітектурами; все це виділяє ці церкви від звичайних церков прикрашених лубочною візантійчиною, але по суті се теж є манера майже спільна з тою що у художників захоплених тільки змальовуванням рідної природи рідного побуту.

Іншої засади трималися де-які галицько-українські декоратори, котрі зрозуміли, що не в самій орнаментації полягає суть українського стилю, а тим більш церковної стилювої декорації. Перший з них класик, але дуже рухливий і незвичайно працьовитий мальр Устиянович в церкві с. Липовиці Калуського пов. завів до своєї розписі не просто українські тиши, а портрети ідейних українських діячів, представивши їх святими подвижниками—Архистр. Михайлого у образі Б. Хмельницького, Шевченком користувався він для св. Миколая й т. д. Далі Панієвич кількero разів змальовував Христа та Богородицю з групами сільських дітей; Христа й Божу Матір вбирав він у народню одежду (сего не робили попередні майстри); так само і Манастирський містив святих в оточенні української природи й навіть в ризах їх давав національні синьо-жовті тони. Приблизно так підходив до стилю Курилас, що дав образ Пречистої Діви, вбраєши «Матір руського краю» в русько-українську одежду. Таким чином, художники не тільки бралися до орнаментації та природи, а й до національних народніх уборів, навіть до національного колориту; тільки не зверталися глибше до народньої національної стихії, туди, де національне мистецтво виходило за межі етнографії і сучасності, де живе своєрідна краса народної душі у ріжnobоких її проявах в сучасному і минулому.

На Російській Україні в перших роках нашого віку інтелігентні художники поставились до своїх завдань ще ширше; вони згадали про народну стихію, про те що й досі на Україні в народньому селянському вжитку тримаються оригінальні композиції утворені колишньою українською штukoю, що ті композиції яко сучасні, підручні до переробки їх на найновіших вимогах, й ось

П. Яремич в Іржавці на Полтавщині відновлює уживання тих своєрідних мотивів української штуки, переносить іх з селянського вжитку до церкви. Фігури його земних царів, що вклоняються цареві небесному, здаються класичними, але вони такі принаїдні до тону української природи; в їхніх лицах, поставах, руках є щось нам знаєме й близьке до того, що знала стародавня іконографія звязана з великою Європейською штуковою часів ренесансу. Недурно й сама ідея згаданої композиції є у Ботічеллі.

Так розпочалися студії й шукання нових стежок,—зворот від змальовування народнього життя до ознайомлення з національною естетикою та її формами. Мало не сим шляхом пішов за Яремичем невідомий автор (мабуть простий український чернець-самоучка) великого образу Богородиці серед грішних і праведних в верхній церкві монастиря св. Тройці в Київі. Теж підходив до стилю й п. Сосенко в Галичині, що мальовав портрет митрополита Шептицького та своїх «свах» в візантійсько-українському стилі (золоте тло). То було привнесення елементів церковної штуки до світського мистецтва, а разом і наслідком студій над рідними стилями. Але чи так стильно попиші Сосенко стіни музичного двірця (ім. Лисенка у Львові), ще того не знаємо. Поки що лише автори Білоусівської стінописі широко прикладали стилюві ознаки українського мистецтва (на всьому протязі його істнування як чогось окремого) до монументальної живописі; від рідного мистецтва взяли вони найбільш характерне й цінне (в його техніці, умовлених мотивах іконографії, в способах композиції й самої системи укладання іконографічного матеріалу) та звязали усе з вимогами сучасності.

Автори сеї розписи не мали на думці повторювати старовину, а лише, складаючи частки стилів старої іконографії й сучасного мистецтва,—дати ті основи національного мистецтва в розвиненому вигляді; однаке російська дійсність й тут стала на заваді. Звичайний в нашу пору донос на мазепинство і ревизія з наказами усе переробити відповідно до візантійських канонів змусили авторів ввести до своїх композицій візантійщину, а подекуди йти на поводі у старовини, відступаючи від сучасності, з обережністю вводючи її там, де се було можна. Так замісьць первістного плану дати образи святих такими, якими вони повинні уявлятися українському народові, прийшлося дати те, як вони уявлялися йому колись. Але й при сих умовах, що відбивали охоту до роботи, що відтятгували руки від пензля, а голову від думання,—наслідки вийшли повчаючими, цінними для переконання, що справді можна утворити оригінальну красу у новім нашім мистецтві навіть тепер, при тяж-

ких перешкодах, коли зникає вже й багате змістом та формами етнографично-національне життя.

Щоби поінформувати громадянство, подаємо свою стінопись у декількох репродукціях та в описовій композиції і стилі, почавши з самого верху, з бані. Тут наче в небі, відповідно до знаменовання самої бані несеться в кругі оточеному українськими квітками молодий Христос. Мотутня постать його з благословляючою, дуже добре ліпленою рукою, нагадує трохи рух Мікель Анджеловського Бога, як говорів він слово: «нехай станеться!» Христос убраний в сорочку з розшитим коміром, його підперезаний жупан червониться як мак на лазуревому тлі неба; поверх жупана розвівається від руху білий гіматій—дань візантійській традиції. Нижче, в восьмерикові під банею уміщено чотирьох Евангелистів. На Євангелиях тримається церква Христова—тому св. творці їх містяться нижче Христа, що з неба доглядає за церквою та знаменує її. Євангелисти сидять серед стилізованих по народньому, улюблених на Україні рослин, на дорогих помережаних меблях, уживаних в сучасному побуті, кругом них золоте поле вкрите ліпленими вizerунками, як то знала наша давня іконографія; золото дужче виділяє яскраві делікатні фарби постатей (Євангелистів) представлених з лицями, взятими з натури (у народних зачісках), та з присутнimi коло них геніями; янгол коло Матвія стоїть убраний в хитон з поликами й в жупані. Сим способом Євангелисти в лівобічній Україні й тепер змальовуються по вуглах дому (пор. зразки в полтавському земському музею). Звичайне місце євангелистів на пандантивах церковних; в античних будинках сей переход від росписи стель до розмальовування стін виявляється (в *casa celimontana*) в чотирьох відсічених кутках з античними машкамами, а після символами євангелій.

Під євангелістами на чотирьох полях наче б то в переходах до серединних стін змальовано найважніші моменти з страстей Господніх—історію проповіданого в євангелії спасення. Моменти ці суть: Похід Христа на Голгофу, Розпяття, Положення Христа до гробу, Побіда Христа над адом. Сі улюблені українською іконографією мотиви в давнину поділялися на 12 моментів, що змальовувалися кожен з найбільшим реалізмом, будувалися по числу тих моментів каплиці присвячених кожному епізодовій страсті, й так шанувалися страсти Богочоловіка. Палка фантазія, що направлялася бік страстей Господніх знайшла своє розвязання в старих театральних виставах, в будівництві та чудових зразках української іконографії, що стали джерелом натхнення й для авторів стінописі у Білоусівці.

Перша картина дає похід на Голгофу. Сюди первістно введений був елемент сучасності в фігурах мучителів Христа (є серед нас багато розпинаючих Його!) та святих людей, що полегчували страждання неповинного Страдника, а саме—Симона з Киреней, св. жінок і між ними благочестивої діви Вероники, що, як каже легенда про нерукотворний образ (західня, прийнята на Україні) варіація сказаня про нерукотворний образ, відбита ѹ у малюваннях великої Лаврської церкви у Києві), піднесла Спасителеві рушник втерти крівляний піт з лиця Його; але після переробки сі подробиці мусили приймати «канонічний» вид, і нині ми маємо лише такі відміни стилю, як орнаментоване по золоту небо, характерні для українського мистецтва пейзажні далі, знаємі фарби, народне убрання Симона з Кириної, воїнів з реалістичними типовими місцевими обличчями, але ѹ сей мучитель—мурин ѹ свята Вероника з рушником ѹ цілій похід їздців на Голгофу під знаменем місяцю з рухом та пишністю картин ренесансу—є українські; сі подробиці відомі з колишньої нашої іконографії: св. Вероника ѹ жалібна заплакана Матір ѹ нині є в ужитку народньому, і нині, як давно, чарівливою молитовністю віddaє наша художня чисто людська культура. На сій картині видно теж стихійну силу доброго майстра (П. Золотова), що широту свого пензля черпав на порогах Дніпрорівих, в степах українських та на давніх образах вчився незвиклої сили фарб.

Розпяття та Побіда над адом (малював п. Крунталь) так само позбулися значної міри своїх первістних стилізових відзнак, тому вийшли бліді ѹ Сопствє в ад навіть слабким; Розпяття заховало тільки звичні українські фони, має українську архітектуру ерусалимських стін, засіяну квітками землю під хрестом та орнаментовані проскрібкою на давній і сучасній взірець народньої штуки одежі предстоячих. Марія припадаюча до колін Спасителя наслідує улюбленій в українських художників зворушливий момент, про котрий Євангелія каже, що «во всемъ мірѣ речется о еже сотвори сѧ въ память ея» (м. XXVI. 13). Марія на знак жалоби розпустила свої коси по народньому звичаю, голий Христос уже відпустив свій дух, про що свідчить мертвє бліде тіло, як на відомій іконі Київського музею (з постатюю козацьк. полковника).

Переписаним зосталося так само положення до Гробу Спасителя ѹ від того згубило навіть значно в своїй красі та технічній стороні. Мертвє, зеленкувате, голе, як то приймalo старе наше мистецтво, ѹ як завше то у кращих майстрів заходу, тіло Христа лежить на землі, над ним розпучливо проливає слізози Божа Ма-

тір, стоїть в задумі «Единий Син ѹ»—Іван та припали до землі Йосиф з Никодимом; позаду жалібної групи тягнуться до гори м'ягко здійняті гори, переривані білим бароковим муром Єрусалиму, а на горах на тлі гаснучого золотом з пишними визерунками неба стоять дерева з стиглими плодами, наче вказуючи на близьку радість воскресення. Постава фігур і небо ѹ дерева з горами знаємі з широкого поля української іконографії, а з-осібна зворушене тут автор сею подробицею: він змушує двох янголят—українських putti—тримати рипіди над тілом Христа, як на плащаницях, викликаючи тим священний трепет.

Між усіма образами з страстей поставлено перевиті відповідно до української символіки виноградом та колоссям, орудія страстей; так се буває у народніх субітниках на цехових поклітах та описане в українських подорожах до святої землі, де показувано ѹ сі прилади страстей.

Далі у вівтарі маємо з боків строгі монументальні на одній стілі постаті українських святителів (Теодосія Углицького, Іоасафа Горленка, Павла Конюшкевича), ѹ на другій вселенських отців церкви. Перші писані з давніх портретів, другі з портретів відомих українських діячів—учителів народу. Святителі вбрани в ризи, списані з музеїних збірок, мають в руках Євангеліє та звої з написами, а за ними ѹ під ногами їх—на землі поле вкрите кольоровим малюванням замісць звичайної української орнаментації по золотому тлі.

Так художники, оглядаючись на старовину, що манила їх своїми чарами, перероблювали ѹ на інший лад. На стелі вівтаря вони умістили старохристиянського агнця, що був дуже популярним в нашій іконографії в XVIII в., а ѹ тепер здібається в лубках, а за престолом дали незвичайно величного Спасителя, що голий, накрившись кересю, стоїть коло хреста, витискаючи руками вино з лози, що в'ється з Його ребра кругом хреста; Пречисту Кров Господню збирає в келих ієрей вбраний в пишну орнаментовану одежду. Образ сей наслідує стародавній мотив української штуки, що за прикладом заходу підносилася в вівтарі ідею свіхаристії насамперед (відомий сей мотив вже в XV—XVI в. за престолом на стіні в Сутковецькій церкві-замкові), але келеха замісць янголів тримає священик. Одежа, накинута на голого Христа, орнаментована виноградами, голе тіло Його живе хоч і вистраждане, коло ніг Його квіти ѹ посуд з крівлею, котрої вкушають християнські душі під образом голубів—сей старохристиянський символ уживаний на Україні (пор. згадану церкву в манастирі св. Тройці) вказує на певний нахил психології народу.

Вертаючись до середини церкви, бачимо дві величезних картини (Золотова й Шатова), що представляють благословення дітей та проповідь Христа на горі. Перша з них є може найдінніша за всього сего малювання, бо стиль у ній менше всього попсований. Ся картина, що торкається дитинства весни людського життя, має весняний тон. Серед укритої квітками всеняної полянки, на пригорбку, на тлі українського правобережного краєвиду витриманого у незвичайно радісних весняних кольорах, під вишнею в цвіту, де сидить Христос, убраний у керею (наче на портретах гетьманів, або в картинах якого Альбані або у Мемлінка) зібралися українські батьки й матері з дітьми, що линуть до благословляючого їх, такого близького й привітного Спасителя. Чисто всі особи уbrane тут у пишні з роззолоткою та процвіткою, на взірець української мальарської традиції, національні уbrання; діти вилазять на коліна до Христа й біжать до него; серед них є школярі й менчі й зовсім маленькі, що теж готові для Христа покинути свої серіозні іграшки з колісникою: Матері підводять дітей, або склали долоні, замилувавшись, а батьки, наче завстадені Христом апостоли, несміливо заглядають на свою сцену, й лише одні з них, найбільш молодий, у кереї, з рухом і лицем ап. Івана припадає до Христа.

Як видно, обстановка сего образу не історична, а національно-українська; серед неї Господь благословляє чисту невинність на всі часи і для всіх—в тому разі й для нашого—народів. Таким чином, тут проведено високу ідею, що й наш народ приваний у царство Боже. Потрапляли за свою ідею несвідомо й наші старі майстри разом з представниками мистецтва західно-європейського від часів ренесансу аж до нашої пори (Попп, Фр. фон-Уде й інші). Через те, ми маємо тут з одного боку картину з нашою старою іконографією, з другого боку—твір європейського мистецтва, що слідкує за видатними культурними зразками. Дзвінкі та мягкі фарби, роскішні форми наче взято не в українській іконописі, а у Джентіле да Фабріано, у Бонцполі або у Боттічеллі,—таким ся картина радує святочним виглядом. Пишні, в українських дорогоцінних, достойних велеліпності царства небесного уборах постаті йдуть до Христа наче царедворці в поклонах королів на картинах сієнців, венеціан (Віварікі) та флорентійців. Звикла в українській іконописі символіка (тут весна—символ молодості, дитинства) сполучилася тут з новим пейзажним тоном, що радує правдивістю так само, як і фігури; кругом них всіяній квітками пригорок, блакітне небо, цвітучі верби й вишні, скелі, а за ними шлях до трохбанної церковочки й вид на широку долину з

річкою. Ефект весняного дня новий для нашої церковної штуки: сего не знала стара наша іконографія, але високий крайобрій картини відповідає таки старому нагромажуванню заднього плану. Не знала стара іконопись вигравання світових плям, уникання деталів. Тим самим найновіші імпресіоністські змагання еднаються з глибиною минулих форм і стилів та й утворюється нова ще невідома краса, которую, щоб оцінити, треба бачити і осязати.

Продовження думки про царство небесне маємо напроти в сцені нагорної проповіді, теж даної не в історичній, а в абстракційній обстанові, для того, що сю прощівід виголошено було для всіх християн, коли б і де б вони не жили, і в якій бі обстанові не несли свого хреста життєвого. Проповідь Христову прийшли послухати люди всяких націй. Дія відбувається літом під деревом, що виблискує своїми достиглими плодами—знак того, що «нищими духом», «алчущими й жаждущими правди» і т. д. можуть бути люди дозрілі духом і тілом. З боків обох сих сцен написані декоративні орнаментальні панно з райськими рослинами та сидячими перед них символічними птахами, а далі, почавши від криласів, на тлі загального пейзажу йдуть найбільш популярні на Україні святі Параскева, Катерина, Марія Магдалина, Михайло Архистратиг, св. Роман Сладкопісень та Іван Дамаскин.

Сі святі знов стоять на тлі позлотистого, орнаментованого неба, серед дивних високих рослин і райських барокових мурів, кожен з своїм атрибутом і в засвоєній йому одежі. Жіночі типи противно первістному проекту тут антиквізовані, як то було у нас в моді в XVIII в.; мужські—св. Роман, даний у характерній для старої української штуки постаті молодого диякона в характерному червоному стихарі, св. Іван Дамаскин—в уборі старокиївського ченця і з дуже типовим знаємим з української іконографії лицем, св. Михайло—вибиваючи воду з скелі й рятуючи нею український монастир від ворогів; крила у нього наче у пави, як то любили давати мистецтво італійське й наша іконографія, озброєння (лицарське) теж слідує за звичайними зразкам в іконографії сего небесного патрона України й її воїнства. Живопись скрізь і тут блискуча; роскіш старої іконописі була покажчиком благочестя, відбитком райської доброти у життю небесних жителів; небо золоте і в орнаментальному ліпленню; все що не небо—будинки, горбкова земля,—теж є предметом студії; улюблені традиційні сполучення кіноварі, лазурі та зелені з золотом дають святочний підвищений настрій. Українське мистецтво завше любило природу, а тому й святих виводило на ясні цвітучі поляні. Тона Патиніра в сему, спільному для всіх перечислених фігур, пейзажі, монумен-

тальні й живі постаті, дерева, що ростуть між святыми пишними окремими одиницями, показують як художники вільно разпоряджаючись здобутками сучасного малювання широкою, простою манерою, звернулися до стилю, який бачилисьмо у розписах церкви на св. лаврських воротах.

Нарешті виходимо в бабник церкви і тут, «пришедшу сонцю на захід» бачимо Страшний Суд—останнє воздаяння, що має наступити для нас—християн—після того, як зайде сонце нашого життя. Скільки величних, страшних і разом з тим наївних утворів, що змальовують сю повну драматизму хвилю в життю всеїденної, передало нам колишнє наше мистецтво! Але тут (в темному місці) не було рації на всіх стінах вимальовувати подробиці сего суду, й маємо його в скороченню: судців, праведників в раю та грішників у пеклі; в сій композиції так само, як і в показаних вище, суть українського духа не в одежах і не тільки в типах, а в особливостях стилю. Всякий скаже, що вона українська. Під сею картиною і всюди по церкві, цоколі прикрашено рослинами, тільки не килимовими, не писаночними і не вишивочними, а перенесеними з вizerунків, що всюди змальовуються нашим народом в хатах на стінах, на вікнах—такі рисунки ближче підходять до матеріялу й стильових завдань стінописі, а також і до ідеї церкви небесної—раю (лелії, лотоси, рожі, виногради...) При самому вході в церкву між орнаментами стоять фігури журавлів що суть символами спостережливості християнської, як про то учиє св. письмо й християнський «фізіолог», та як те передало нам наше колишнє декоративне малювання.

Загальне враження від сеї, поки що єдиної у нас вному роді стінописі, доконаної п. Золотовим, радісне, заспокоююче. Всюди розлятий невечірній світ золотого неба, лінійна м'якість; мають дзвінкі кольорові сполучення улюблених фарб, зрозумілі й близькі нам одежі, лиця, дерева, будинки, орнаменти. Розуміється, що не можемо багато вимагати від сеї роботи, бо й так вона вистраждана; не всі елементи стилю ввійшли до неї; се навіть не зовсім оброблена декорація, а лише ескіз до неї, тільки ескіз, лікуючий кожною з-окрема деталлю; в кожній з них відчувається українське, лице, дух рідної природи, багацтво минулого культури. Скажуть, що незручним було вчитися на старовині, але ж тут і сучасне мистецтво, але ж учимо ми народ кустарних виробів по старих зразках, справляемо його тим самим способом по рідному шляху в надії, що знайдуться там нові цінності; тим більш се так, що між нашим старим і новим мистецтвом, за винятком залишкої тепер лубочної візантійщини, немає прірви й не може бути.

Нове наше мистецтво повинно собі утворити такий чи інший шлях і, пройшовши через горнило бід, здобути право на буття і на культурне значення. Золотов оден з перших наших художників взявся за се завдання—розвинути самобутній національний художній світогляд, перетворити легке зainteresовання до рідного мистецтва в питання необхідності. В край будівлі поки що він поклав чисто живописні та ідейні досягнення, побудовані на стильових прикметах минулого штуки. Проблеми національної форми, кольорів та моментів стали на першім плані, й він уміло знаходить предків (традицію), щоб на них зіпертись. Предків сих він має в старій іконографії, а союзники повинні знайтися у товаристві сучасних українських свідомих артистів. В сій готовності пильного студіювання сучасності та минулого для оживлення національної творчості може бути й стоять надія нашого мистецтва. Через те кожного закликаємо попрацювати над покладеними вже проблемами та й не забути при нагоді завитати до господи Білоусівського (коло Ладижина) пан-отця, аби власними очима оглянути наслідки тяжкої праці над сею проблемою, осягненою в тамошньому церковнім малюванню.

Настрои.

I.

Твій чудовий образ милив
В чахах мрій моїх не зник;
Як метелик легокрилий
Він сховався у квітник.

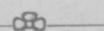
В сяйві сонця в день погожий

Буде він над квітником,
Всі ж мої найкращі рожі
Обів'ють тебе вінком.

Твій чудовий образ милив
В морі mrій моїх не зник;
Я оддам йому всі сили,
Я оддам йому весь вік.

III.

Ха, ха, ха, моя дитинко!
Жарти—мрії і слова.
Глянь, красуленко-квітинко,
Як хвилюється трава.
Завтра рано на покосах
Разом з нею ляжеш ти,
А для співів стоголосих
Буде досить красоти.
Зникнуть квіти степу й гаю
Будуть фарби неба й хмар;
Так і знай, що я кохаю
Не для вічних чар.

Боротьба

I.

Гей, земляче, втишуй біль!
По розгублених дорогах,
По степах твоїх розлогих,
То багатих, то убогих
Грюкотить автомобіль.

II

Змовкли скарги й намовляння
І зітхання-сподівання
І молитви прокача.
Звуки чуються новітні,
Шуми, дзвони всепобідні
І в бойця і в орача.

Глянь, степи, лани зелені
Оживив чудовий геній,
Зворухнув життя навкруг; —
Зникла довга непробудність,
Б'ється сила, встала людність,
Ріже степ культурний плуг.

Есть знаряддя духа й тіла,
Світла сила освітила
І сліпого і раба.
Гей, дорогу, шлях культури!
Сходить сонце, тихнуть бурі,
Пліне творча боротьба.

Душу, розум, світлу віру,
Буйну силу, вдачу ширу
На великий шлях несі!

Більш не раб ти, а служитель,
Вірний учень і учитель
Духа правди і краси!..

Зміст краси.

Кожну хвильку, кожну мить
Ловить ухо шелест листу,
Пахнуть квіти, сад шумить,
Як мелодія без змісту.
В гамах звуків гай і луг,
Де не стань, куди не вийди;
В чарак лірики навколо
Потонули краєвиди.
Щастя, горе?.. Що таке?
Геть придання і утрати!
Як то можна щось людське
Всій природі надавати?
Вся природа—світлий храм
І молитви в ній без змісту;
Наш нудний душевний хлам
Тільки нишить вроду чисту.
Горе, щастя, сльози, сміх,
Зрада, згода та кохання —
Се наймення всіх поміх

Любовання-споглядання.
Хочеш бути між красот
Що-хвилини, що-години,—
Одділи свій вільний льот
Од становища людини.
Будеш чути кожну мить
Мову вітру, мову листу;
Як божественно бренить
Дивна лірика без змісту.

Юному другові.

В творенні діл своїх
Будь вільним, чистим і міцним
В годину щастя і утіх,
В зневазі, в муках, в самотині
І знай, що й вороги твої

В своїй сем'ї
Гордитимуться тим,
Що ти родився в їх країні.

З юнацьких літ
Жени од себе рабський жах
І свій високий заповіт
Люби всім серцем без остуди
І знай, що зміняться й кати

В той час, як ти
Об кременистий шлях
Смертельно раниш юні груди.

Н. КИБАЛЬЧИЧ.

Галина Степанівна.

(3 посмертних оповідань).

Коли Мар'яна, повінчавшись, у-перше приїхала у Мисливці, де її чоловік одержав посаду агронома, то на все величезне село тільки й було інтелігенції, що в школі. Та школа була коло їхньої квартири. Було літо, і одна з учительок, молода панна, поїхала до батьків, а в школі застувала сама Ганна Степанівна, старша учителька, удова з двома малими дітьми. З нею також жила її менша сестра панна Сидоренко. Агроном, ще колись раніше був знайомий з Ганною Степанівною, і його жінка дуже швидко за-приятелювала з нею. То була різка на мову, але дуже симпатична людина, з котрою було приємно та легко. Її сестра нікому не показувалася на очі. Її тільки було видно в саду, де вона гуляла завсіди з книжкою і завсіди, як дивитися здалеку, замислена. Яка вона, Сидоренки не могла роздивитися, але їй здавалось, що вона певне не молода, негарна і занедбана долею дівчина, котрій нудно і тяжко жити на світі. Тоді Сидоренки були молоді та щасливі і їм тяжко було бачити дівчину, для якої таке їхнє щастя було вже недосяжною мрією і перед котрою замісьць дружнього життя з любою дружиною, слалося самотнє сіре істнування. Але як можна було стати їй у пригоді? А хотілося.

Нарешті вони таки познайомилися і Галина Степанівна теж стала бувати в сусідів. Зблизька вона показалася ставною дівчиною, у котрої було чудове волосся, дуже гарні брови та очі, гарні уста, але коли дивитися на все не нарізно, а разом, то вона здавалася не тільки не гарною, але ще й смішною — гірш ніж поганою.

Марьяні було шкода її ї вона стала аж упадти за нею, шукаючи чим би її розважити і як би хоч трошки освітити життя. Але, звичайно, нічого особливого не могла їй дати і все почувала себе ніби в чомусь винною перед нею, ніби винною, що у неї є щастя, а у тієї нема і напевне не буде. Галина Степанівна ставилась до Марьяні дуже стримано і ніби з-погорда, до її чоловіка

часом навіть вороже. Та так очевидячки вона ставилась до всіх людей, і Сидоренкам думалося, що мабуть вона зазнала на своєму віку багато кривди. Мар'яні окрім того часом здавалося, що та стриманість і ворожнеча мала причиною ~~заздрість~~ за те, що було в іх і чого вона не могла собі сподіватися лишившися остронь від життя.

Минуло кілька місяців.

Галина Степанівна взялася за просвіту серед селян. Але все, що вона чинила, було якесь безладне і більше походило на панську розвагу, ніж на справжню діяльність. За те від інших вимагала дуже багато.

— Андрію Миколаєвичу,—зверталася вона до Сидоренка— мене селяне питаютъ, якъ, коли і відкіль повелися гроші. Напишть про це.

— На це треба спеціаліста.

— Хиба ви не можете, що пе! Як небудь напишіть.

— Хиба се буде совісно писати як небудь? Хиба через те, що пишеться для селян?

— Ви просто не хочете, лінуетесь, тай годі...

— Думайте, что вам хочется

Вона скоплювалась і виходила обурена, а через кілька день вимагала розвідки про початок гандлю, про землевласність, про індустрію та інше.

Селяни спочатку слухали її з увагою, а потім почали ставитись до неї як до вередливої не дуже розумної пані, наче навіть трошки жалували її, але разом з тим були їй вдячні за ті кріхти, які вона їм давала як освічена людина.

В осені Мар'яна тяжко захворіла. Окрім наймички у іх нікого не було, чоловікові як раз зібралося багато негайної роботи і за слабою власне нікому було ходити. В той день, як їй було дуже погано, Андрія Миколаєвича раптом викликали у місто в управу і в той же самий день Ганна Степанівна мусіла поїхати до своєї хорої дитини, яку була одвезла до родичів гостювати. Андрій Миколаєвич попросив Галину Степанівну посидіти біля жінки, поки він вернеться, а вернутися він сподіався о другій, або о третій годині вночі.

Вона згодилася якось надзвичайно охоче і Андрій Миколаєвич подумав, що вона таки добра, коли бачить справжню біду.

— Виж, будь ласка, раніше приходьте.

— Та мені ж Ганна покинула свою Галочку! Як тільки по-
кладу її спати, так і прийду. Думаю о сьомій годині, може навіть
і раніше спроможуся.

— От, спасибі!

Температура у слабої була вище 39. В-ряди-годи у хату за-глядала наймичка і питала, чи не треба чого. Але вона мало що могла зробити. Мар'яна сама мусіла брати собі ліки, хоч від гарячки у неї морочилось у голові і вона не була певна, що бере те, що треба.

Галини Степанівни все не було та й не було.

Нарешті так біля дванадцятої години в світлиці почувся веселій як ніколи та бадьорий голос Галини Степанівни, і вона вбігла до слабої. Ту вразив її вигляд: на ній була довга нова спідниця, біла, вся в плетеві шовкова блузка—її найкраще убрання, а волосся було зібрано якось дуже пишно та витівно, зовсім не так, як завсіди.

«Чого вона так прибралася, щоб біля хворої ходити?»—промайнуло в думках Мар'яни.

— Ось я принесла цікаву книжку. Почитати?—спитала Галина Степанівна надзвичайно дзвінким голосом.

— У мене температура вище 39,—відказала Мар'яна роздрітovanо.

— То вам трудно слухати?

— Запевне.

— А що ж маю з вами робити?

— Не знаю.

— Я сяду біля вас читати.

Галина Степанівна переставила для себе зручніше ліампу, підсунула креселко до столу і сіла.

— Будь ласка заставте знову ліампу, а то світло мені ріже очі. Та вам тут незручно, щідіть у світлицю.

— Гаразд!

Вона схопила свою книжку і жваво вибігла шелестючи но-вою спідницею.

Гарячка Мар'яни певне побільшала, бо прийшло щось схоже чи на сон, чи на забуття...

— Вона спить. Я мала почитати їй, але вона не схотіла... Але книжка дуже-дуже інтересна,—почула Мар'яна. Розплющила очі і побачила, що біля неї стоїть чоловік з Галиною Степанівною.

— Ти вже приїхав? А котра година?

— Третя. А як тобі?

— Та так, нічого. Галино Степанівно, будь ласка, приді-віться, щоб він там що з'їв і налийте йому чаю. Холодний тільки.

— Не турбуйтесь! Ваша Тетяна встала і поставила самовар. Навіть уже чай наливає. Ну, ходім, Андрію Миколаевичу!

Мар'яна знов наче заснула, але часто прокидалася і чула, що Галина Степанівна все чогось речочеться, як ніколи ще не репогталась, якось дуже весело і разом збентежено.

Вона оповідала веселі анекдоти. Андрій Миколаевич не обvizався, наче його і не було там.

Рушила до дому Галина Степанівна тільки о п'ятій годині. Другого дня Мар'яні стало кращати і через тиждень вона почала вставати з ліжка. Галина Степанівна що дні рано і вечір приходила питати про здоров'я. Було щось чудне: здавалося, їй було неприємно, коли казали, що все краще та краще. Після такої радісної відповіді вона насуплювалася і ніяк не обзвивалася до Мар'яни, мов би гнівалася на неї. Брала книгу, сідала до столу пити чай та читати. Иноді обзвивалася до Андрія—до Мар'яни ніколи.

Так ще вона ніколи не поводилася і Мар'яна мучилася, чим то вона могла її так прогнівати чи образити.

Але чого ж тоді все-таки ходити?

Одного вечера Ганна Степанівна розказала, що вона познайомилась з своїм чоловіком ходючи біля його хворої першої жінки. Коли вона вмерла, вони покохалися і незабаром побралися.

Коли Мар'яна зосталася з чоловіком на самоті, вона сміючись сказала:—Андрію, не розсердься, що я тобі скажу: Галина Степанівна думала, що я помру і що потім ти закохаєшся...

Але Андрій розсердився. Мар'яна не могла втриматися від сміху, і вони трохи не посварились.

Через кільки день Мар'яна дивлючись у вікно, побачила крізь віття, на котрому вже не лишилося листя, що Ганна Степанівна сидить на рундуці. Уже вечеріло і погода була неможливо холодна та вітряна.

Це так здивувало Мар'яну, що вона послала наймичку по Ганну Степанівну. Та прийшла.

— Чого ви сидите на рундуці в таку холодяку?

— Бо не можна всидіти в хаті. Я часто так сижу. Тай зимию доводиться иноді пробувати на рундуці, поки Галина заспокоїться. От, Боже мій, язик! Але нема такого болючого місця в людини, котрого б вона не вколупнула!

Місяців через три Сидоренки та Галина Степанівна опинилися на казенній квартирі. Андрія Миколаєвича посадовили з

якимсь зовсім незнайомим учителем, Мар'яну—з Галиною Степанівною.

Тюрма була повнісенька і в одиночках скрізь сиділо по-двоє, навіть по-тroe.

Незабаром привезли ще одну панну, яку чогось посадили до Мар'яни, а Галину Степанівну перевели в сусідню камеру, колишню аптеку, котра дуже вподобалась їй, бо була вся біла, а не чорна майже до половини, як інші. Окрім того, там було взагалі чепурніще та просторіше. Що режим був зовсім не суవорий, то Галина Степанівна приходила до сусідів коли хотіла і все дуже втішалася своєю окремою хатою. Але через який час ту, що сиділа з Мар'яною, випустили і Галину Степанівну вернули назад, тим паче, що треба було камери для когось нового. Галина Степанівна вже не вперше була в тюрмі і вміла переступуватися. Як тільки вона почула, що сусід заворушився за стіною, зараз почала до нього стукотіти. Але той не знав азбуки і нічого не відповідав. Чуть було, що він то ходить по камері, то зупиняється перед стіною, у яку йому стукотять, а потім знову ходить.

У-ранці, як тільки одчинили камеру, Галина Степанівна кинулася до сусідської прозорки.

— Відкіль ви? За що вас арештували? До якої партії ви належите? Хто ви такий?—почувся її голос.

Допит був довгий.

— Ви б краще дали йому чаю та ще чого з'сти, а то він від учора нічого не їв і не пив. Та, певне, ѿ учора так саме, бо його цілій день везли,—гарчливо обізвався дозорець, котрого любили всі в'язні.

— Може ви ѿ справді юсти хотете?—спітала Галина Степанівна, наче це з його боку було б не дуже то гарно, чи може прозаїчно занадто.

— Позавчора вечеряв та ѿ годі.

Галина Степанівна обурилася проти тих, що його везли, і почала знову розпитування.

Тим часом Мар'яна, чуючи що розмову, наготовила чого треба і покликавши панну сказала їй однести все до сусіда.

У-вечері до його привели другого, теж учителя. Галина Степанівна коли тільки могла, то все бігала по їхньої прозорки розмовляти і це бувало так часто і довго, що сусідам обридло.

Одного разу, коли вона прийшла до їхніх дверей, побачила, що вони з середини затулили прозорку.

— Що це значить?—спітала вона здивована.

— Це значить, що ми одягаємося,—почулася відповідь.
І це стало траплятися зовсім часто.

Тоді їм почалася інша морока. Вона записала азбуку на стукотіння і передала сусідам. Майже зразу, як уставала, вона сідала на своєму ліжку, що була біля сусідської стіни, і починала стукотіти. Питала про погоду, про те, як спали, що снилося, що думалося, оповідала про себе. Вони иноді обзвивалися, але це майже завсіди було: «я не розумію».

Одного вечора вона наче завзялася урвати людям терпець.

Сусіди все не озивалися і вона почала хвилюватися:

— Вони нічого не розуміють! Сидять у тюрмі і не переступують! Це щось неможливе!

Нарешті від сусідів не постукали, а загуркали: покиньте!

— Що?—стурбовано стукнула Галина Степанівна.

— Не стукайте!—загуркали знову.

— Що кажете?

— Одченіться!

Галина Степанівна так і злетіла з ліжка.

З того часу вона стала дуже сумна та сердита і до сусідів вже більш не зверталася. Вона все стояла перед вікном і дивилася на брудний майдан повітового міста, що був зараз за тюремним муром. Дивилася і дивилася за ґрати, наче птах у клітці. Так думала Мар'яна, але коли це їй спадало на думку, то привидання зараз ставало ще виразніше: птах—галка. І справді Галина Степанівна надзвичайно скидалася на галку.

Коли Мар'яна, дивлючись на неї, згадувала ѿ птаха, це становало дуже смішно і шкода дівчини. Через це вона намагалася впевнити себе, що це їй так тільки здається. Дивилася на очі—великі, синясті, з довгими темними віямі, брови як намальовані, дивилася на постать: пишна та ставна; дивилася на уста: червоні—червоні, красиві, виразні.

Дивилася на все разом: галка!

Одного разу, дивлючись у вікно, вона скрикнула:

— Напевне прийшли нас визволяті!

— Хто?—здивувалася Мар'яна, думаючи про яке небудь легальне визволення.

— Наші! Наші селяні! Напевне вони щось порішили..

— Що ви говорите?

— Я бачила, як до тюремного муру підійшов якийсь чоловік, скинув шапку і знову надів. Як раз проти нашого вікна.

Треба дати знати Андрію Миколаєвичу, щоб він був готовий. Я постукаю до сусідів, а вони передадуть у сусідню камеру, а відтіля передадуть у сусідню, аж поки дійде до його.

— Не робіть цього, не турбуйте!

Але вона як божевільна почала гуркотіти у стіну.

— Та не гуркайте вже так, а то і начальник у низу почує,—обізвався біля прозорки вартовий.

На щастя сусіди нічого не зрозуміли і нічого нікому не передали.

Галина Степанівна знову припала до ґратів. Вже вечеріло. В місті світилися огні і вони здавалися з тюрми недосяжними. Згадувалися ті часи, коли була своя воля йти куди хочеш, і становало сумно і тяжко.

— Знову нам подають гасло! От ідіть подивіться!—пропшпотила Галина Степанівна.

Недалеко від тюрми на дорозі стояв якийсь чоловік і видно запалював люльку. Був вітерець і сірники гасли один по другому.

— Ну, йшов чоловік дорогою, тай зупинився закурити! Я не розумію, яке гасло ви в цьому вбачаєте! Та ще й обов'язково нам, нам, та ще й від наших селян!

— Запевне гасло і запевне для нас. Але як його зрозуміти? Що воно значить? Треба догадатись! Чи вони мають підкопати тюрму, чи підкупити сторожу, чи визволять вони нас озброєною силою, чи нарешті пришлють нам по парі крил...

— В таку хвилину не можна жартувати! Треба відповісти! Вона вхопила лампу і помахала нею перед вікном.

— Гаразд! А що ж це значить ваша відповідь?

— Що ми бачили і зрозуміли.

— Що?

— Що вони хочуть нас вирятувати.

— Нехай буде так! Я лягаю спати.

Минуло тижднів зо два. У вечері, коли вже лежали по ліжках при тміному освітленні невгласимої лямпочки, вони почали розмовляти з приводу Фауста, якого читали у-голос того дня. Говорилося багато і всячини, а нарешті зачепили горожанський шлюб, звичайний шлюб та вільне кохання. Маріяна казала, що воно справді ніби все одно, яку форму буде мати шлюб; чи він церковний, чи горожанський,—не закордонний горожанський, а російський. Взагалі ж сила в тому, щоб люди зійшлися в поглядах, в симпатіях і в справжньому коханні.

— Але я щось не дуже то доймаю віри нашим горожанським шлюбам, бо завсіди мені здається, що вони часові, що ті, які зійшлися таким шлюбом, не дивляться на його зовсім серіозно...

— Боже, яка ви реакціонерка!—обурилась Галина Степанівна.

— Не я, а ті, що стають до такого шлюбу. Я певна, що в їхніх душах, часом може зовсім несвідомо, живе думка, що як-нече-як, а не справжній шлюб, не справжні обов'язки, а таке, чого при бажанні легко й збутися. Я певна, що парубок, котрий пропонує дівчині вільний шлюб, береже свою волю для іншої, для такої, яку він вважатиме більш вартою його кохання та поважання. Може навіть він сам ще цього не розуміє, але воно так і рано, чи може й дуже пізно вирине в життю. Не можна одразу викорінити почуття, котре віками в'ідалося в людей: справжня жінка і тільки коханка. Не можна одразу викорінити неповаги та недбалості до коханки. Коли, кажу, говорить про вільний шлюб, то він не поважає дівчини, не вважає її собі рівнею і дивиться та цей шлюб, як на часовий. Можливо, що як бін мусів одружитися із нею офіційним шлюбом, то він би не схотів її, а став шукати кращої пари...

— Боже, які погляди повітової панійки!

— Ну, слухайте, уявіть собі, що... От хоч, скажемо, один з наших тутешніх сусідів—учителів говорити вам про те, що кохає вас, але ні словом не згадує про шлюб. Як бі це вам здається і що б ви робили?

— Ти дурна!

— Що??

— Кажу, що ти дурна!

Маріяна одразу якось не могла і зрозуміти, на кого вона так каже: адже нікого не було такоого в камері, кому б вона могла так сказати. Хиба вчулося?

— Ти дурна, свиня, падлюка і чорт зна що!

— Це ви на кого так?

— Та на кого ж!? На вас!

— Ви збожеволіли?..

Маріяні стало страшно, вона дивилася на Галину Степанівну, а не знала, що робити. Та лютувала:

— Як ви мені сміли таке сказати! Чи я дозволила б, щоб зо мною говорили, як з непутящею покоївкою! Здається, ви мене знаєте, щоб таке думали!

— Вибачайте, я казала про вільний шлюб, який ви обстоюєте.

— Ви не смієте мені такого казати!

Знову посипалася лайка.

Маріяна повернулася до стіни, укрилася кожухом і лежала не обvizvaючись. Галина Степанівна все таки лаялась, аж поки не втомилася.

Другого дня Маріяна наче її не бачила і не чула, а сама Галина Степанівна мала такий вигляд, ніби у їх з вечора не сталося нічого особливого, що могло б рідбітися на їхніх відносинах. Так собі, звичайна річ.

У-вечері вона звернулася до Маріяни:

— Слухайте, підіть завтра до начальника тюрми і попрохайте, щоб мене знову перевели у ту камеру, де я була раніш, бо тут нам у двох тісно, а та камера мені більш подобається.

— Але ж там сидять.

— Ну так що ж? Нехай їх переведуть у іншу.

— По всіх камерах повно.

— Нехай сих посадять куди-небудь до гурту.

— По інших камерах сидять по-двоє і по-троє, та між ними ще й хворі. Хиба вже можна так напихати? І для чого?

— Для того, що мені буде краще в тій камері. Та хоч би ці сусіди були такі, як слід. Он там з того боку їхньої камери є двоє дуже симпатичних... А то ці наче і не політичні. Коли я сиділа в Київській тюрмі, то там було цілий день розмовляємо з сусідами... вони ще нам навіть ласощі передавали, навіть квітки... А з цими не розмовишся. Завтра вранці й підіть.

— Я не піду. Найперше я вважаю, що то не по товарищому — йти й прохати, щоб людей згнили в тісні камери, щоб хтось міг один пробувати у більшій, а вдруге, як вам цього хочеться, то йдіть до начальника ви самі.

— Я не піду.

— Ну, то й я не піду!

— Ні підете!

Маріяна разсердилася:

— Що це за безконешна казочка? Не піду, і край!

— Побачимо!

Галина Степанівна підійшла до кватирки, що була як раз проти Маріяниного ліжка, і одчинила її. Уже кінець лівваря, погода холодна та вітряна, а віяло як раз у вікно просто на Маріяну.

— Ой, холодно! — скочила вона і зачинила кватирку.

— Нехай буде одчинено! — Галина Степанівна знову одчинила.

— Я застужуся.

— А я хочу, щоб було одчинено.

— А я не хочу. До вас все-таки не дostaє так, як до мене.

Маріяна зачинила, Галина Степанівна одчинила, і так було кілька разів. Маріяна наділа кожух і сіла. Але вітер був такий різкий, що і крізь його проймав.

— Нехай буде одчинено, бо я так хочу. А коли це вам не до вподоби, то підіть завтра до начальника і попрохайте, щоб отих учителів збрали з моєї камери, а мене перевели туди.

— Не піду.

— Ну, то простужуйтесь, хворійтě, коли є охота.

Маріяни вже хотілося плакати. Вона вже уявляла собі відразу, що вона занедужає і вмре у тюрмі. А як страшно тяжко буде Андрієві, коли він навіть не матиме змоги доглядати за нею... Але що було ж і робити? Не гаразд іти до начальника з таким проханням.

Коли увечері дозорець прийшов питати, що купувати на ранок, Галина Степанівна оповістила:

— Нічого! І обідати завтра мені не приносьте!

— Як же так?

— Буду голодувати. Підіть скажіть начальнику.

Через кілька хвилин у камері з'явився начальник, старий і на вигляд суворий.

— Поки мене не переведуть у аптеку, я нічого не буду їсти, бо я не хочу бути в одній камері з панею Сидоренковою.

— В тій камері є двоє. Чи як ви хочете, щоб я по три посадив?

— Ну, так я їсти не буду.

— У мене, слава Богу, досі ще не було голодовок! Що вам зробила пані Сидоренко?

— Це мое діло. Я не буду їсти.

— Майте на увазі, що коли ви це зробите, то я муситиму завести тут справжній тюремний режим, бо я таки багато де чого досі не додержував. І справжній режим буде не тільки для вас, але й для всіх інших ваших товаришів політичних.

— Я їсти не буду.

— Я муситиму одірати у політичних все заже, не дозволяти виписувати що дні їжу, заборонити курити, довго гуляти і бачитися між собою.

— Я їсти не буду.

— Не забувайте, що постраждають ваші товариші і що це сором для всіх політичних, що ви поводитесь так не по товарищескому.

— Я їсти не буду.

— Галина Степанівна, подумайте, що це виходить! — Кинулася Мар'яна. — Це ж усім буде тяжко. Що я вам зробила? Неваже ви зважитеся стояти на своєму?

— Запевне!

Начальник звернувся до дозорців:

— Учителя Ганенка перевести у 10-ту, а Зіньковського у п'яту. Пані Сидоренко, забірайте свої речі і переходьте у їхню камеру.

— Боже мій, неваже справді ви заведете той режим?

— Не турбуйтесь! Я тільки хотів дізнатися, що то за людина ваша товаришка. Кам'яна! Все буде, як було.

Мар'яна перенесла свої речі в нову камеру.

Н. РОМАНОВИЧ.

но жи та відома в усіх суперечках, отонійши їхній тоном, як

відійшов усіх ужте і ототєє від уважного складу

атмосфера від землі, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

відійшов землю, як відійшов землю, як відійшов землю, як

Карпатські етюди.

Добрий вечір.

Зелена, пищна, широка долина. Білі хатки в молодих ялиниах, ясенях. Навколо золоті лани, луки, пасовиська... починаються в долині, кінчуються все вище й вище. Над ними широке коло молодого чагарнику зеленим пасмом обіймає долину. Темні, сині ліси панують над ними. Здалека вирізуються зариси гір, високих Карпатських гір.

Внизу, в долині ріка бистра, ясна, прозора. Бліскучою стежкою прорізує оксамитну зелень луків, звиваючись біжить по-між білими хатками. Місцями непокірлива, шумлива, бурлива широко розливався і не вдергати її гатями, містками... вона все несеється, де сама хоче, рвачка, сильна, бурхлива.

А місцями, розливши води свої малими струмками, утворює ніби озерця, тихі, спокійні, очеретом обведені.

В таких затишних куточках верби над водою похилились і ведуть довгими, зеленими лавами по оксамитовій леваді до хатки білої, що пишається в зелені молодих ясенів.

Праворуч від невеличкої, білої, чепурної хатинки—криниця під вербою; ліворуч—садок молодий. А просто, як вийти з сінешних дверей—город. Тут проти дверей, через вузеньке подвір'я—перелаз. А за городом, на леваді річка, гірський вузький потік по-під невисокою горою. Гора і край...—де весь світ для Маріні. Оде вийшла по воду до криниці і втішно дивиться на цей краєвид. Це весь світ для неї: од своєї хати до гори, далі їй не видно. А на що їй далі? Гарно їй в сім кутючку, серед сусідів, хати яких поруч в долині розкинулись, гарно їй в своєму рідному селі, гарно їй з Михасем. У неї є Михась. Вона тепер у-двох з ним, у-двох...

Після довгої боротьби з батьком, який її, свою одиначку, страшенно любив і не хотів за бідного віддати, після двох років журби і благань, нарешті вона щаслива. Батько зглянувся,

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОН

тай йому краще, що бідного сироту в хату у-прийми взяв, ніж би був свою одиначку за багатого в чужу хату віддав.

І не шкодує тепер старий Василь. Радіє та Бога славить, сидючи на присьбі під хатою та дивлячись на дочку.

Мов пташка виспівую Мариня цілий день, працюючи мов бджола в своїй чепурній хаті, вному невеличкому обійстю. І йому догода, спокій йому і радість. А то був би сам як палець. Стара померла. Щоби-м сам чинив? Зле було б... Файно було б, якби-м згубив розум і віддав з хати свою квіточку... Файно, а як... «кмітно»¹⁾ було б старому. А так проти сонечка весело посидіти, і в хату чепурну привітну вступити. І на обійстя глянути любо: обороги сіна високі, в шопі, коло безрогих, в коморі— скрізь господарський лад. «Когути» червонобороді пишно по подвіррю виступають. А згода, спокій в хаті. Дивлячись на молодят і свої роки згадаєш молодечі.

— Що, Мариню, так борзо бігаеш? От непосидюща...

— Борзо?—сміється смагла, румяна вродлива молодиця в червоній хустці. Не рано вже... обід зварила вже, ось попрятати треба. А корови доїти, а безрогим їсти владити, а полоти, треба пантувати, аби ся не опізнити... Тай давно вже Михась пішов на косовицю.

— Ой давно, давно,—всміхнувся дід Василь собі в бороду,— як сьогодня у ранці то й досі нема. Певне, давно.

А Мариня звивається від кирниці до хати, від хати до шопи, в город,—і все чути спів її дзвінкій.

Не рано вже.

Вже ось-ось проти землі серед неба стане сонце. Попрацювало ж воно, поки пів неба обійшло. А небо сине радіє, все далі його закликає... а земля всміхається, приголублена, вдячно своїми левадами, горбами, ярами, своїми сріблястими струмками і ще хоче голублення, ще. Вона ж цвіте від того, розпускається, пішається...

Всміхається сонцю й Мариніне обійстя. Зелені гільки злегка шамотять листям чистим, свіжим, витаючи його. Червоні маки, жовті соняшники і сині васильки на городі сяють з радості.

Замислився дід Василь. Дивиться просто себе на город, на леваду за ним, на невисоку гору. З-давна він це все бачить, виріс тут. Бог йому визначив це місце, тут і життя його... Тут праця його, а хоч і злідні були, то проти звичаю не підеш... Така доля хлопська. Хлоп не пан, і досить з нього світу цього. Тут малим

¹⁾ Нудно, сумно.

бігав... А отсе може онуків дожде. І гарно тут, в рідному кутку, в рідній країні. Аби все провадити спокійне трудове життя, тихе, мирне життя під ясним небом, серед левад і гір.

І дід Василь усміхнувся, гладючи сиву бороду—невідомо чи Марині, що метнулася повз нього, струнка, моторна, чи сонцю що гаряче, ясне, привітне, повільно котилось блакитним небом.

Цілій країні підгірянській ясно світить сонце красне, цілому селу Бабину всміхається воно, та мабуть найпривітніше всміхається над вечір тій леваді, тому садкові й городові, що Мариніну хату оточують, та й хаті її чепурній, веселій. Не гається й Мариня: вона одповідає йому тим самим.

І не почуває вона тягару цілоденної праці; не чус втоми на вітві перед вечером, набігавши, опорядивши все. І як сонечко починає сіdatи, вона наспівуючи йде в город, в самий кінець його, де є другий перелаз на леваду, з серпом і лантухом—нажати бур'яну корові. Ось і зараз іде вона своїм городом, любуючись на високі соняшники та маки червоні. Сю роботу вона завжди лишає на вечір і коли вже насцидає повний лантух, починає поглядати на леваду, немов очікуючи когось.

І нарешті Михась іде. Се котрий вже день так. А знудиться вона за цілий день без Михася... така туга бере. І ось він надходить. Все забуває тоді Мариня, кидається на зустріч йому. Він її обіймає своїми сильними руками. Добрий вечір! Добрий вечір!.. І так радісно вони вітаються як сонце ранком з землею. І нема більшого щастя, як у сю хвилину... «Добрий вечір!» Се ж не розлучатися до ранку, се ж спочинок.

Ще не надивилася на свого Михася Мариня. Та бо він та-кий файній, та-кий красень, що годі надивитися... А міцний, а мудрий... Ні, нема кращого над нього.

Не почуває Мариня болю в спині, цілий день зігнутій за роботою, пильно зрізає бур'ян, а як на хвилину вирівняється, то тільки для того, щоб на леваду подивитися. Гарно там, гарна річечка...

Знов схиляє спину над працею звикло, покірливо селянка. Купа бур'яну росте; жваві, сильні, повні руки хутко накидають його.

В зимі вінчав їх «його-мось», казав у згоді жити. Та як уже в згоді жилють... Але як мало бачить Михася, і як багато він працює! З раннього ранку до ночі. Вона вже й вечерю зладила, роботу кінчаст, а його все нема...

Марія випростується знов струнким сильним тілом. Лантух майже повний. Сонце вже ось-ось за гору сковається, тіні лягли на леваді од верб. Тихо-тихо навкруги. Вже спочинок. Ось раз... Вона мрійно всміхається, очі блищають, цілою істотою наче прислухається. Дивиться на леваду, на якій грає останній промінь сонця, прикладши руку над очима і раптом кидає серп.

З нестриманою радістю кидається до перелазу, ставить одну ногу, але перелізти не встигає: міцна рука її обхоплює пригортає; Михась, весь напоєний сонцем, вродливий, стрункий,—вже з нею; він одною рукой тримає на плечі косу, другою обіймає її. Схиляє до неї своє смагле, сонцем нагріте лице, очі глибокі, повні кохання і жадібно торкається уст.

Марія з усею силою своїх повних налитих рук обіймає його за шию, одповідаючи міцним довгим поцілунком.

— Добрий вечір, Мариночко!

— Добрий-вечір, Михасю! Добри-вечір!

Цілоденна праця скіпчена; тяжка, чорна хлопська праця—на сухий кусень хліба, і короткий вечір спочинку—гарний вечір, добрий вечір.

— Добри-вечір...—шепочуття верби на леваді.

— Добри-вечір...—шелестить м'ягка травиця.

— Добри-вечір тай добраніч,—красне сонце останнім промінням голубить.

— Добри-вечір, Марію.—Добри-вечір, Михасю,—витаються чоловік та жінка, на хвильку забуваючи про тяжку працю. Але не випускає коси з рук селянин, а дружина його, хоч і одклала серп, то вже після безпереривної пильної праці. Було її досить за цілий божий день.

А тепер ще хвильку, хвильку тільки з ним, рідним постоїти.

Добри-вечір!

II.

Вивчив сина.

І в'яз уже жовтіє і береза. Тільки ялини молоденці, що ними обійтися обсанжене, все зелені.

Щодня завважає це старий Яким, сідаючи на спочинок, на лаві, біля своєї хати і маючи перед очима голе поле, ще недавно вкрите високим, золотистим колоссям. Праворуч шумить прибор-

кане тут, у долині, Лімниця; за нею на горбі гай, недавно зелений, тепер жовто-червоний, барвистий.

А рано сідає тепер дід Яким на спочинок: колись молодий, міцний був, шпарко робив, а тепер—яка вже там сила... гай-гай. І ще Паракса, дочка його, на городі, Штефан, зять, ще молотить в стодолі, а він, старий уже на спочинок. Тай робота не та вже, що колись. Там трохи оборіг опорядив, спиляв сухі гильки в садку, тай уся стареча робота. А кістки просяться на спочинок.

Ось він і сідає тут під хатою, під проміннями сонечка. Сонечко ще світить, гріє, всміхається; і ланам безколосним, і деревам пожовклим і сивому дідові Якимові. Тиші і спокій заповідає воно людям, що живуть в сих білих халупках, серед зеленої рівнини і по схилах тір. Вечір. Час спочинку... Спокій тоді злітає на землю, в село. Сон, або співи юнацькі, або мрії та думи старечі...

Сон. Якимові небагато його треба,—короткий старечий сон. А мрії, думи, ось що несе йому вечір. Отсе як сидить біля хати і дивиться на лани, на Лімницю, на гай, ціле життя встає в уяві, ціле довге минуле життя, яке все пройшло тут, на сьому обійті, на дідівській землі... тут у сьому кутку між гаем і горою, все на одному місці. І вже нехай думки собі до схочу працють, руки напрацювалися вже,—тепер діти руками працють.

Діти...

Зітхнув дід Яким. Так, є діти, і працюють вони добре: дочка та зять.

Але є ще в нього син—Ладим... та не бачить його старий батько... далеко він, у місті...

Про нього, про сина Ладима, снувалися старечі мрії—і весною ще, як зеленіли лани, як свіжими, зеленими шатами дерева вкривалися; і літом, як золоте жито в снопи в'язали, і стояли копи серед ланів. Снувалися в нього золоті мрії про сина. І не одну весну, не одне літо, а всі довгі роки викохував старий Яким одну думу-мрію. Вивчиться син, освічений стане, вчений, буде священиком, або паном, чим хоче... не буде безправним, приниженим хлопом, який все гне спину перед панами.

Сам собі буде пан. Найкраще, як би пан-отцем був, та ще у рідному селі. От старому батькові була б утіха, радість. Як ось син Михайла сусіда, який з Ладимом змалку приятелював. Тепер він, син Михайла, Тодозій «його-мосць», священик тут, в своєму рідному селі, вже другий рік. Розуміється, не міг би й Ладим на сій парафії бути; тай помилився батько: не в бурсу сина віддав, як сусід Михайло, а в гімназію. Там, казали, що більш вченому можна бути, ще на більшого пана вийти.

А Ладим працьовитий був хлопчак, з головою. Сам себе удержував з чотирнадцяти років: з чого ж було бідному хліборобові посылати? А ось він і університет скінчив, усі науки знає. І може бути вже не те що священником, а адвокатом, професором, послом, у самій цісарській нараді брати участь—у нараді, що помогає цісареві правити своїм царством. Так і сусід Михайло казав, так казав і син його, його-мосць Тодозій.

Отсе як учився ще в університеті, то вже не лекціями заробляв, а писав у газеті. І добре заробляв, писав до-дому, що иноді траплялося по сто, по двісті срібних на місяць. І батькові присилав гроші. А головне, що-дня присилає газету йому, старому Якимові, і він в неділю читав; надівши окуляри прочитував він зпочатку до кінця усі статі, де підписано було любе, рідне ім'я: «Володимир Цеглицький». Це ж син, син його писав.

А як він писав про життя хлопське—всю правду про темноту, злідні, безправність, так докладно все, так гарно, що аж плакати хочеться. А Параска як слухає, слізози рукавом утирає. Так жалісно пише Ладим, такими простими зворушливими словами.

А от перестав їздити на вакації. Пише, нема тепер вакації,—все праця. Розуміється що-дня треба в газету писати. А хотілося б його побачити. І збирався на день, на два цього літа приїхати Ладим, та щось задержало його. Якісь особисті справи,—немов женитися збирається. Обіцяв докладно написати.

Такі думи—мрії про сина снувалися й тепер що вечора в старецій голові, коли сідав біля хати, дивлячись на порожні лани, на гай жовто-червоний, на свої в'язи та берези, які все більше та більше жовтіли.

Тихий, суботній, урочистий вечір розстилився над селом, над долиною, над бурхливою Лімницею, заохочуючи й її бути спокійнішою, навіваючи тихий спочинок на змучений люд.

Дід Яким завчасу сів нині біля хати, не пішов він до церкви чомусь. Тяжка журба-дума похилила сиву голову.

Сьогодні мрій вже нема. Сьогодні самі суворі чорні думи. Журять сиву голову, гризуть серце.

Пан-отець Тодозій завитали сьогодні до нього, до старого Якима. Иноді це траплялося.. Люблили поговорити про свого колишнього товариша Ладима—колись то через тин одно до одного вчашали. А тепер все добрим словом Ладима згадують.

«Файний товариш з Ладима», кажуть «його-мосць», гарна людина, без крихти лукавства, чиста, чесна, а мудра. Маєте ра-

діти з такого сина, газдо Якиме. Ім'я його усталене по цілій нашій галицькій країні, як борця за добробут своєї отчизни, свого народу. Я собі за щастя беру, що мав-ем такого товариша. Він буде послом до палати цісарської, обранцем народу.

І ще недавно казали тут се все «його-мосць», на сьому самому місці, сидючи поруч Якима; перед ними тоді жито золотом блищаю, небо блакитне веселе таке було, як і серце діда Якима.

І нині «його-мосць» тут сиділи і говорили про Ладима. Але щось таке говорили, такими дивними незрозумілыми, лячними словами. І порожньо стало на душі в нього, пустка така як і на сих голих ланах.

— Слава Йсусу—привіталися «його-мосць», вступаючи нині по полуницю.

— На віки слава,—уклонився дід Яким і гречно попрохав пан-отця сідати. Трохи здивувавсь. У свято тільки «його-мосць» приходили. Щось нагле нині...

І уважно слухав.

«Його-мосць» одержали з деканату «розказ». Се торкається Ладима. Але нехай газда Яким не бере собі того до серця і нічого собі з цього не робить. Се—світова річ...

«Його-мосць» збентежені були, схвилювані і навіть важко їм було говорити. Але він, Яким, є цілком спокійний і готовий усе вислухати. Тай о що може ходити? се певне об'явку в церкві о вінчанню треба зробити... То «його-мосць» певне думали, що він, батько, не знає про памір Ладима женитися?. Ні він знає, овшім,—син якось давніше писав про се, потім не згадував, правда, але отсе мабуть незабаром повідомить...

— Ні, не про об'явку для вінчання йде річ,—про іншу справу... але вона не є така страшна, як собі її люди уявляють...

І «його-мосць» не находили слів.

— Що таке з Ладимом?—схвилювався нагло Яким.—Ta не-вже ж таки смерть?

— Що, ви газдо, що отсе кажете? Боронь Боже. Та ні, живий ваш Ладим і лишився такий, як був, се все одна формальність. «Артикул» такий цісарсько-епископський надійшов, щоб його на власне бажання оголосити «безконфесійним»¹⁾. І я мушу завтра в церкві се зробити.

¹⁾ В Австрії кожний горожанин може стати безконфесійним с. т. безрелігійним, офіційно себе одлучити від релігії. Для цього подається заява адміністрації—і тоді виголошують одлучення од церкви в тій парафії, де данна особа хрестилася.

— Се б то чому? для чого? — зблід Яким.

— Так Ладим хоче, — подав заяву.

— Та на що ж йому? — тримтячим голосом прошептав Яким. — І що ж це буде?

— А се, газдо, я мушу на службі Божій у церкві виголосити йому відлучення від церкви, тай годі.

— Як це відлучення? Від Бога нашого? Нашого Творця? Від Христа? що ж це? Та правда, молоді нині ні в що не вірять, до церкви не ходять... Але нехай... А на що йому прилюдно зрікася, ганьбити себе і мою стару голову? — схилив голову старий Яким.

— Та яка ж ганьба, газдо, — збентежено потішав його молодий, з добрими ясними очима священник, спочутливо дивлячись на Якима. — Син ваш і на-далі лишиться тим гарним, чесним Ладимом, яким був досі. І це він чесно робить: не вірує, то й каже про це; не може обдурювати, не хоче і обрядів, хоче бути щирим. Це я, священник, кажу вам це, що чесно він робить.

Збентежено, ніяково говорив ці слова священник, сам відчуваючи марність їх.

— На що? на що? — в розпуші шептав дід Яким.

— Я чув, та й ви це кажете, — тихо казав священник, — що Ладим одружиться збирається, і хоче не церковного шлюбу, а цивільного. І дітей, як будуть, хоче виховати «безконфесійними». Та дуже лихого тут нема, газдо. Лиш хотів-єм попередити вас, абисьте знали... А в-тім, не гризіться...

— Хиба на це я вчив сина? Гріх і ганьба... — шептали бліді губи Якима. Руки йому тримтели, в очах потемніло.

Тихо одійшов священник. А Яким сидить нерухомо, мов скам'янів в лихій розпуші. Чорні думи лихі журять голову сиву, гадюкою гризуть серце.

Ладим... тут бігав він малим гречним, слухняним, файній хлопчик. Тут мама його плакала, проважаючи сина в чуже місто до науки, а він, батько, потішав, маючи надію сина в люди вивести, дати йому освіту.

Нерухомо дивиться дід Яким проти себе.

Тут колись діти щебетали, росли; росли й надії та мрії. Життя тоді цвіло тут, хоч зліднене, голодне, а життя, а тепер пустка. І на душі пустка, як на сих голих ланах.

— Гріх і ганьба... — беззвучно шепчут бліді уста.

І наче вторують їм пожовклім листям в'язи та берези, наче вторує їм вітер, що порожніми ланами гуляє, наче вторує їм бурхлива Лімниця.

На службі Божій в церкві в неділю Яким на своєму місці. Тільки вчора він не пішов: не зтямився, як і час минув, усе сидів задуманий коло хати, а нині чому б мав дома сидіти?

Тісно й душно в невеличкій церкві з одкритим вітarem. Але Яким не знає, чи тісно, чи душно йому. Йому просто «комітно»... Та пусте, — що він просто втомився, старі ноги стали. От вийде на повітря, як скінчиться служба Божа, сяде коло хати, відпочине, тай все гаразд буде.

А ось священник починає казання. Напружені вслухується Яким, але своїх думок у нього багато і заважають вони слухати.

Ось тут Ладим стояв, як малий з татом до церкви ходив.

І чому се пан-отець радили йому не йти до церкви нині. Може за-тяжко буде, казали... Ет, пусте, що там за-тяжко. Ни, се нічого. Він цілком спокійний.

Мабуть всі дивляться на нього, — та бачуть же, що цілком спокійний. А може вони ще не знають, що ж «артикула» не читали «його-мосць»... Ось вони кінчають казання, ось зараз... якийсь папір витягають... зараз...

Очі Якима зустрілися з очами пан-отця Тодозія — на хвильку. І чує Яким його тримтячий голос, чує якісь слова, не розуміє їх. Ясно розбірає тільки прізвище: «Володимир Цеглицький»... Се ж його Ладим. Серце Якимові скажено стукотить, ось-ось віскочить. Се ж плоть од плоті його і кровь од його крові: Володимир Цеглицький... і це його одкидають від церкви, від Бога, від громади, його сина...

Але рівно, непорушно стоїть Яким. Тільки губи побіліли й руки тримтять.

Нехай ніхто не бачить горя батьківського, ніхто. — Тай син його, Ладим, той самий лишився, що й був: чесний, мудрий... сам пан-отець Тодозій так сказали.

Спокійною ходою виходить дід Яким з церкви. Хиба його тяжке лихо прибило? Дивіться, добрі люди, дивіться, який він спокійний... Йде спокійно, твердо ступає. З пінтаря простує додому.

Ще нікого нема. Параска й Штефан десь ся забарили. Нікого, нікого нема. Він сам сидить коло хати. Пожовклі берези й в'язи з ним. В них наче ще більше пожовклого листя. А проти його, як завжди, лани, тепер порожні, чорні. Він сам з ними та з своїми думками...

Ладиме, сину мій! Чи ти не мій вже, а чужий?.. Віри своєї одпурався, громади одпурався... Батька одпурався...

Ладиме, сину мій! як же без Бога, без його благодаті жити будеш? Без нього, що сю землю створив, весь світ, тебе самого?.. І сі лани, ріку, гори далекі... Без Нього, що є нам поміччу і захистом, як Батько дітям своїм?..

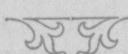
Ладиме, сину мій! Може й я винуватий: я післав тебе з цього простого, тихого краю сільського в суетне місто, де панують невіра та гріх. Вивчити хотів тебе, добра тобі хотів... чекав на тебе, надію свою... любив тебе малим, ще дужче полюбив тебе, дорослим... тебе, заступника народу, працьовника для рідного краю...

Ладиме, сину мій! А що ж теперъ? що батькові робити? Без Бога, одкинутий од Нього ти і од церкви... Ганьба і гріх...

Вивчив сина...

Сльози, що тислися ще в церкві на очі, що придушені й сковані були в душі, закапали з старечих очей, одна по одній падаючи на землю.

Шелестіли пожовкlim листям в'язи та берези; сумно мовчали порожні лани, тулячись до червоно-жовтого гаю. А Лімниця захурено, глухо рокотала...

П. ТИЧИНА.

Гудо стом-інд зівас
водопі хеск уканд впереди
зівком ком, носючи пісебі
хомусто бічайши-шівши мос-хост
брнгісан мідє рін

I.

Душа моя—послухай!—
Як яблуня в цвіту.
Моє життя,—кохана,—
Мов срібнотканий сон.

Життя моє—молитва
Всевладници Красі,
Горіння—розцвітання
В огні квітів-думок.

Я стежу за хмарками,
Ловлю їх світливі сум.
Ах, серце ж те все в пісню
Чудову перелле!

Як ніч розкриє книгу—
Я радо йду в свій храм.
А в нім лиш зорі, зорі,
А в нім поля, поля...

Мов жрець, той жрець—послухай!—
Молюсь, горю в огні.
Бо на душі,—кохана,—
Одно: люблю, люблю...

II.

Десь на дні моого серця
Заплела дивну казку любов.

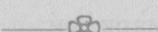
Я ішов од озерця.
Ти сказала мені: будь здоров!
Будь здоров, ти мій любий козаче!.
Ах, а серце і досі ще плаче.
Я ішов од озерця...

Наукова бібліотека ОНУ ім. Івана Франка

Десь на дні моого серця
Заплела дивну казку любов.
Говори, говори, моя мила:
Твоя мова—співучий струмок.

Ніч зіркій посвітила.
Шепчути вітру квіткі: гей, в танок!
Повінчайся з туманами ночі.
Тихо так опівночі.
Ніч зірки посвітила...

Говори, говори, моя мила:
Твоя мова—співучий струмок.

П. ВОРОНІН.

На новій квартирі.

Студент Павло Кашубський насліду знайшов, що шукав: провулок, в котрий повернув, враз став широким, бо не стало праворуч хат. Поки ще непродане місце вакувало, з нього вийшов гарненький вигін. На зеленій його муравці гралися діти, пускаючи зміїв ріжного розміру і грапції, ліниво похожали іси і паслися чиїхсь дві корові. Павло до останніх аж осміхнувся. Проходячи біля одної з них, що вискубувала травичку з під дощаного пішоходу, навіть почухав їй між рогами і привідав ласково:

— Міня, мінька, ми-нечка...

Корова підняла голову і, жуючи траву, подивилась на нього добрими спокійними очима.

— Отут оселиться-б, — подумав Павло: — Так, щоб віконце відчинити на отсей ось вигін. Тихо, ніхто тобі не їздить, не грюкотить, нема пилу...

Але ні на провулку ні на його ріжкові, що загинав прямим кутком на схід сонця, не знайшов жадного папірця, що запрошуєвав-би себе „одинокого“ квартирanta.

Не хотілось повертати од сих чистеньких хаток з вазончиками по вікнах, кидати сей зелений вигін.

— Ей, тътю, та неваже тут ніхто не здає кімнати? — поспітав у якоїсь жінки, що минала його.

Жінка спинилася, подумала і сказала:

— Ні, здається, ніхто не здає.

— Ах, яка-ж шкода, таке місце гарне.

— Еге, тут таки славно, — усміхнувшись і спочуваючи Павлові, сказала жінка. Не рушивши далі, вона оглянула по черзі кожного з хлопчаків, що гралися на вигоні.

— Гей, ти, як тебе... Зорочка! А йди-но сюди! — Покликала вона, кивнувши пальцем до одного чорнявого хлопця.

Зорочка підбіг і задер свою птичу голівку догори.

— Чи твоя мама здає кімнату? Ось вони, — жінка показала на Павла рукою, — хочуть напняти собі квартиру.

— Я зараз побіжу спитаюсь.

Зорочка полетів високом по вигоні, шарпнувши по дорозі якось смиренного Рудьку за хвоста, і незабаром вибіг з своєї фіртки з радісним вигуком:

— Мама здає... Мама саме збиралася вичіпiti білетика...

Павло з радістю рушив за хлопцем. Русява, молода ще мати Зорочки вже відчиняла їм двері в ганок, кухонні і врешті в ту кімнату, яку збиралася oddати. Кімната гарно прибрана, з м'яким диванчиком, такими-ж двома стульцями, з цілим садом усіх вазонів на двох вікнах і коло вікон, зробила на Павла враження.

— Вазонів багато,— почав гудити Павло.

— Можна забрати.

— А дітей нема у вас більш?

— Нема. У нас тихо, як ніде.

— Вибачте. Ви заміжня, чи вдова?

— Вдова,— відказала жінка і всміхнулась.

— А сонце світить в оці вікна?

— Світить з раня,— одраза.

Після точного обслідування кутків хати, розпитування про всікі права, які має квартирант за десять карбованців, Павло дав завданок і того-ж дня перевіз від товариша, з яким не помирився, своє вічно двигане „недвижиме“: досить солідну корзину, куплену в Київо-Печерській Лаврі, і побитого на пожарі в бурсі ще куферка, котрого беріг, як товариша дитячих літ.

Дивуючись собі, став прикмічати Павло, хто з двох більше викликає на розмови: сам, чи Ганна Олексіївна. Зразу їм не противівся, а далі став за собою стежити, щоб зайвого не балакати, став навіть зачиняти од себе двері, які перше держав одчиненими. Та у його кімнатці стояв комод з хазяйчним добром і туалетне дзеркало. Ганна Олексіївна вранці заходила сюди, коли він був одягнутий, щоб оглянути себе і поправити яку там шпильку в косах. Павло в таких випадках одривався од органічної хімії, которую зубрив до іспитів, і спиняв свої очі на білій гарній шії, що була трошки декольтована на рівному струнку стані, тісно обхопленому якоюсь химерною чорною блузкою, що просвічувала крізь себе жовтувату підкладку, так ніби то було саме тіло. Павло вже дізнався, що Ганна Олексіївна не вдова, а заміжня, що чоловік її чиновник, гіркий п'яниця і чванько, котрого ніби вона прогнала за допомогою домовласниці, і він тепер зо два місяці живе у брата, сюди очей не навертає і не дас нічого грошей на квартиру.

Ганна Олексіївна, хвилюючись, оповідає Павлові про нього:

— Не така я була перше,— все він з мене, і здоровля і красу, витяг. Тепер така нервна стала... Як я не одуріла од його досі, то ще дивно,— такий навіжений був, так вимучив мене. Бувало, сидить він вам за столом, щось небудь не по його, зараз тобі в крик і що б там не було на столі, хроп ним об землю, а то й на мене, й навіть тоді не обзвивається до нього, а то ще гіршого наробить... У гостях теж... Який небудь знакомий наш заговорить чи пожартує зо мною, то він зараз казиться. Як не скочиться, як не гукне: „Ганю! До-дому!.. Сію-ж минуту!..“

— І я незнaroшне учора дізнався про одно буйство,— сказав Павло:— Он, на комоді хтось вашу бомажку поклав; я глянув, думав щось мое, але то ваше окажеться, сховайте її.

Павло показав Ганні Олексіївні на папірчик. Се було свідоцтво лікаря про побої, які вчинив Ганні Олексіївні її чоловік.

— То мій грамотій Зорка десь виложив, одказала жінка, трохи счервонівші:— Все, що у мами є, добуде, щоб перечитати, поганий...

У хату, легкий на спомині, в цей час убіг Жоржик, або Зорочка, як перехрестила його Ганна Олексіївна. Увійшовши до них з шахівницею в руках, запросив до шашок Павла, але той од гри одмовився.

— Заграєм з тобою, мамо,— звернувся до матері. Обоє сіли коло стола і почали гру.

— От і „семейно“ стало у хаті в мене,— думає Павло, скривившись.

— А вот я тібя, а вот я тібя!— захопившись приказував Зорочка гордовито і задерикувато, високомірно підкидаючи вгору своє гострене нервове личко.

Ганна Олексіївна морщилася і мінялась в лиці, коли синок обіграв її.

— Ну, ну,— не задавайся,— стримувала його.— Такий задавака будеш, як твій батенько.

Зорочка ще більше входив в азарт.

— Постой— постой! Ти, брат, у мене, мама, постой!— приказував кожного разу, коли йому знов щастливо взяти пару пішок:— я тібе задам!..

— А не задавайся!— щльопала його злегка по лобі мати, але даремне, бо хлопець приказував далі ще краще.

Під час гри з Зорочки жінка перейшла знов на чоловіка і заговорила з Павлом про свое давнє життя. Вона була дворянка, мати мала невеличку торговлю, бо збідніла і навіть її, свою дочку-одиничку не отдала до гімназії, а держала при собі, навчивши ся-так читати й писати. Од споминів про матір перейшла до свого дівування.

— ... Ех, коли б мені тепер дівочі літа повернуть,—зітхнула вона: — не така я була колись. Ось погляньте ви ту фотографію на комоді... — Я вже дивився,— одказав Павло.

— Траплялись мені такі хороші, такі хороші люди... Ще навіть мені літ усіх не вийшло, а вже сватали. Але як занадився до нас оцього бахура батенько, так ви собі не здумаєте, якось усіх поодгно-нин, на всякі способи взявшись. Не дуже мені й хотілося йти за нього, мов би серце чуло ці роскоші, в які ось попала за ним, але всі стали радить — іди, мовляв, чиновник не послідній, не аби-який жених. А тепер я на власні очі пересвідчилася, що аби-но з кокардою,— то те й п'янчизка, ледащо!.. Тепер позаводили крамарі кожне горілку, і тих кокардоносців і не витягнеш звідтіль: піде за хлібом чи чаем, то ні його, ні хліба не жди, а жди опівночі п'яницю до хати, начувайся бешкету.

— Еге, буває,— озвався Павло.

Ганна Олексіївна скажиться довгенько.

Одного дня Павло явно ухилився од розмови з хазяйкою. Поснідав зрані бідно, бо як раз трапився такий час, коли не стало грошей. Квартирування в Ганні Олексіївні було не довподоби йому, до кінця місяця ще далеченько, а гроши заплачені були вперід.

З вечора ще Павло, в надії збільшити свій капітал, ходив до одного знайомого домовласника на „пульку“. Домовласник той колись був машинистом, збавив собі на службі трохи очі і, висудивши від залізниці пособіє на калітво в десять тисяч, купив домок, женився, став жити-поживати: завів грамофона і гру в карти. Студенти, які вигравали іноді у нього по-трохи, про між себе звали його „дійною коровкою“. Але дарма Павло пустив „в оборот“ свого останнього карбованця: вернувся до дому на цей раз з порожнім гаманцем...

Настрій на ранок мало чим покращав од вечірнього, і в обідню пору, шматок поганенької ковбаси, яким підкрепився, не вгамував живота і не звеселив духа.

Химія не йшла в голову ніяк. Мимоволі став прислухатись до того галасу, що настав за дверима. До Ганни Олексіївни прибула в гості якась її сусідка чи кума, і її голос де-далі, намагався в своїй силі і виразності подужати не тихий голос хазяйчин.

Павло слухав запальну цю розмову, не виказуючи особливого роздратування. Але згодом, коли сусідка звела мову на кулінарні справи, став почувати себе інакше.

Голосом ніжно-солодковатого тембріу сусідка красно розмазувала:

— ... а то варю саго, знаєте, саго, „риб'ячими очками“ ще його звати; зроблю молочну кашку, вб'ю десяток жовточоків, перемішаю і в риночці...

Павлові запекло у нутрі, і він сплюнув і люто накинувся на хімію, проказуючи в голос: „Ми маємо слідуючий ряд бензольних углеводородів: бензол, метілбензол або толуол, діметілбензоли або ксілоли—три ізомери: орто, мета і пара, етілбензол, триметілбензол...“

— Свят, свят, свят!..— почулося з кухні сусідчине жахання: — Шо то воно?.. Хто це у вас там таке... бензолить?..— спитала у Ганні Олексіївні.

— То хімію так зубрить студент квартирант...— пояснила їй.

— Господи, заступи й сохрани, ото словеса!..— завважила сусідка, але зараз поновила перервану розмову на серцю любу тему:

— А то знаєте, я ще й так роблю: рядочок вареного рижу...

Павло стих і мимоволі наставив вухо.

— ... Рядочок яблук, рядочок розмоченої булочки, та все це жовточками та маслечком заллю, заллю як спечу...

— А-а...— не відержал Павло; він сам не відав, наскільки це в нього вийшло робленим, а наскільки прохопилось;

— ... то-то ніжное, та прия-атное такое, ну прямо тобі то-опитися в роті!.. — доспівувала невмоляма сусідка.

— А що-ж, аби було-б з чого,— підтакнула її Ганна Олексіївна.

— Бодай вам добро було!— сказав Павло, відхиливши трошки двері. — Як що ви будете й дали про такі смашні речі співати, так я вас ще й вилаю, як Бог поможе!..

— Студент, а какой неделікатний,— образилась сусідка і після цього сквапливо розпрощалася з хазяйкою.

Павло спробував знову взятися за хімію, але глянувши ненароком у вікно, зібачив, що до нього швидкою ходою поспішається одна знакома курсистка. Знайомство їх було випадкове, у неї був він разів зо два і особливої симпатії до неї не почував.

Курсистка недовго покрутилася по хаті, голосно вилаяла Павла за „страшенно“ міщанську обстанову, за паперові қвіти, дзеркало й хазяйчину пудру на комоді і зненацька попрохала позичити двадцять карбованців. Од несподіванки й ніяковости Павло обіцяв. Панна по-прошалася та й пішла.

Не так візит панни, як факт данної згоди додав ще більше неприємности до всього, що нанизалось за цей немільй деньок. Сумний, як негода осіння, простягся на свому ліжку.

А тим часом за дверима з Ганною Олексіївною діялося щось недобре. Привичним вухом вислухала вона недавню розмову Павла з курсисткою і витерпівші мовчанку якоєсь пів-години, заговорила врешті:

— Ну і панни до вас ходять, Павле Петровичу!.. Хто вона, — курсистка?

— Курсистка, або що? — запитав Павло.

— Так і знала!.. Оде так нагостювалась: прийшла, покрутилась і пішла... Хіба так годиться? І скрізь їй потрібно свого носа встроити!..

„За „пудру“ та „міщенство“ мабуть гнівається“, — здогадався Павло.

— Такий тепер світ настав,— провадила хазяйка,— що самі панни до мужчин у гості лазять. Ось коли я була дівчиною, цього ніколи-бі не дозволила... А тепер... розпуста одна, тай годі, а най-паче між тими ученими...

— Таке вигадайте! Яка там в лиха розпуста? — озвався Павло:— Що вони вам такого заподіяли, що таке валите загалом на всіх? То-ж здебільшого бідний трудящий народ. Інша дівчина за тим ученням та „уроками“ її не зоглядиться, як її діуваничко минеться і згадати ні чого її буде... А ви—розпуста!.. Самі, небійсь, згадуєте, що „одбою од кавалерів не було“...

Слова в оборону учнів не заспокоїли Ганну Олексіївну, а ще розохотили з більшим запалом напасти на дівчат. Стала навіть розказувати приклади, котрі чула з десятих уст, про їх ніби то велику розпустість.

— Ні, ні, то самі негідниці, а не трудящі дівчата! То знаючи від батьків, буцім на курси, утікають, аби з студентами та офіцерами валандатися... Знаємо їх!.. — суворо осуджувала Ганна Олексіївна:— заміж виходять, щоб зараз коханця завести. Ні, ти коли присягаш перед хрестом, то будь вірна йому, а не наставляй на другий же день йому роги... знаємо!..

— Слухайте, а ви... ви хіба луччі були за них, — питав у Ганни Олексіївни, просто колючи її очима. — Невже не згадаєте за собою якогось одного з тих гріхів, в яких винуєте теперішніх дівчат?..

— Ні, ніколи і ні в якому разі! Ніколи я собі непристойного чого не дозволяла, — одрікалася жінка.

— Не повірю вам ніяк, щоб діування ваше так проминуло, без жадної, хоч невеличкої, пригоди.

— Хочте, не вірте, діло ваше. Але з теперішніми негідницями мене не рівняйте, от що!..

— Не буду вже заходити з нею, — гадав собі Павло.

— Треба ж нарешті свято триматися правила — од хазяїнів квартир'я держатись остроронь... Так думав, але скоро про це забував Павло; постанову свою мусів зламати иноді через те, що не міг подолати потреби побалакати хоч трохи за цілий день з живою людиною.

ною. І схильованний змаганням, в яке непомітно втягала його кожен раз нудьгуюча хазяйка, злий на кепські результати цих змаганняв, він разів три не міг заснути геть-геть по-за північ.

— Слухайте, Ганно Олексіївно, ви на-ніч в довгі балачки не вдавайтесь зо мною, бо квартирант ваш бідний розхвилюється од них, і сон йому од них поганий, — скаржиться за чаем Павло.

— А от вчора, з чого воно зайдло! Як раз розмову ви зачали!.. — радо одказала на це хазяйка. Згадали, провірили, — вийшло по її.

— Ну то хоч і я перший почну, то ви, будь ласка, не потурайте, коли буде справа на-ніч, — сказав усміхаючись Павло.

— От який ви недоторканий!.. — сміялась жінка.

Павло раз побував з Ганною Олексіївною на гулянні в городськім садку і вернувся під руку з нею. Вона була помітно задоволена і поводилася з ним дуже люб'язно.

Павло не казав їй, чи зостанеться він на другий місяць у неї на квартирі, але її вона не натякала на це.

До кінця місяця зоставалось кілька днів.

Був чудовий весняний вечір, теплий і місячний, що й до того недільний, — і вся молодь висипала з помешкань на вулиці, під тінь каштанів, лип або акацій. З непереможною силою потягло і Павла од книжки. Через одчинене вікно потягало бузком, вишневим цвітом і конваліями, бо біля хат по всьому провулку зеленіли міщанські садочки. У домовласника через одчинене вікно виглядала пащека грамофону, що хававкав якусь польку, в супроводі гавкання песика. Звуки польки виразно вривались перше до Ганни Олексіївни, а звідтіль і в Павлову кімнату. Глянувши на вигін, Павло зобачив Мусю. Місяць наче був спеціально подарований у цей вечір для цього затишного міщанського куточка. Павло вийшов з хати. Сторож, що ні разу ще не калатав свою мелодійною деревяною клепачкою, сказав йому „добревечір“. Павло з приємністю одказав і пройшовся по між парочками, позирнувши здалека на Мусю. „Гарна дівчина, як засватана“, — пробігла приказка в думці.

Муся була невеличка ростом, чорнява, дуже вередлива дочка одиначка сусіднього чиновника домовласника. Пуста і непокірна, — вона недовго пробула в гімназії, але журитись було нічим, вільного часу було досить, і весь він мав піти на веселощі. В неї вже був жених, курсист-електротехник.

Вона часто сварилася зо своїм патлатим Трішкою, і коли він після того день не приходив, тяжко страждала, плакала, сварилася з мамою і приходила вилівати свої жалі Ганні Олексіївні, котра з радістю те вислухувала, з захватом розпитуючи про всі перипетії дівочого роману.

Павла познайомили з Мусею як раз тоді, коли Трішка „карав“ свою наречену і не йшов до неї щось кільки днів. Павло став жартувати з нею, став себе звати виконуючим обов'язки жениха і дуже смішив цим Мусю. Вона-ж нарохне гуляла прилюдно з Павлом, щоб добре люди переказали про це женихові. Тільки той на цей раз щось крепився і вечерами грав на біллярді і таки не приходив.

— Так, ми тільки розважаємося, правда? — питав її Павло на гулянці при місяці.

— Ой, і уредний же ви, ой і уредний!.. — кидала йому.

— Який там біс, не більш од других хлопців, — скромно одказував Павло, і цілував її в ручку нижче ліктя.

— Користуйтесь рідким випадком! — сміялась над його поцілунком.

— От чорт! Стійте-ж — оддячу.

— Та як? За що?

— Не скажу. Тоді скажу, як оддячу.

Павло вибрав хвилину і оддячив за насмішку поцілунком в тоненьку шию Мусі.

— Оде вам щоб не насміхались з Халіфа на час! — сказав їй.

— Ну, ну! — бач який, — промовила на це, але не страшно для Павла.

— Хиба-ж не можна? — усміхався Павло.

— „Можна да осторожнно“ — відказала, махаючи пальцем.

Сиділи на лавочці під хатою. Лавочки ці були помережані світлом і тінями од місяця і молоденьких дерев, що понасаджувала чиєсь добра рука. Скрізь під хатами на цім провулку були такі лавочки і не могли поскаржитись, що їх обминають молоді парочки. Павло сам з себе здивувався, що не лякається вже того, що четвертий раз цими днями зрадив своїй хімії.

Муся впала в сумний настрій. Їй було тяжко, вона стала прохати в Павла, щоб той дістав для неї отрути. Просила так гаряче і уперто, що Павло, подумавши трохи, сказав:

— Добре, зараз же вам принесу.

— От, молодчина! — відказала йому вслід.

Вбігши до себе, дістав Павло з усмішкою облатку з аспіріном, витрусив на папірець, склав по аптечному, як складають порошки; хотів надписати назуву. Але замість того намалював черепа з двома кістками навхрест під ним.

— Що, знов до Мусі? — спитала в Павла Ганна Олексіївна, коли він проходив біля неї на ганку. В тоні цього запитання чути було щось подібне більш до ревнощів, ніж звичайної жіночої цікавості.

— До Мусі, або що? — спитав і поглянув їй у вічі серйозно.

— Так вам спонараувилась?..

— Еге-ж, гуляємо... — проکазав і не діжалавши, що має ще скажати йому на це, побіг туди, де ждали його.

— Нате, це ціаністий калій, — тихо поклав він у руки Мусі панірця, — тільки ша, а ні слова нікому...

— Скажіть, Павлику, ви-б плакали, як би мене завтра не стало? — мрійно запитала Муся.

— Ні трошки. Раз ви-б спасували перед життям, не поборовши з ним, я б сказав би — згиньте, як гинуть на дереві груші-скороспілки.

— Ой, уредний же ви, ото уредний!.. — одказала йому на це Муся.

— Ex, Мусю, Мусю, — багато таких вас є, що нічого, oprіч кохання, не плеакає в собі. Зрозумійтے-ж, що будувати свое щастя на одному коханні, так нерозумно, як нерозумно старатись спинити стеблино млинове коло, що з міліонами іскр водяних і шумом дівіжим силою падіння води, заставляє дріжать млини, греблю і рудовусого побіленого мукою мелника...

— Ха, ха, як потішно і красно ви балакаете, — зауважила Муся. — Кажіть, кажіть багато і довго, я слухатиму вас...

Павлові це було дуже приємно. «Хоч раз у житті на цьому куточку хай вона почве слово правди», — милуючись з самого себе подумав він і повів мову далі.

— Ото-ж, одбери у вас кохання, — що зостанеться у вас тоді? ціаністий калій? або вірьовка. Знайте-ж, що почуття особисті між людьми здебільшого так нетрівки, химерні, що в цій області не шукайте собі задоволення. Треба мати якусь одну віру, одну найвищу любов, котра б не вгласала, не залежала від того, що ви втеряли і що придбали між людьми.

— А ви маєте таку? — живо перебила Павла дівчина.

— Я? Маю. Може ще вона не окріпла, ще не має дужого розмаху, але її ніхто уже не одbere од мене.

— Яка-ж це?

— Любов до рідного краю...

— А!.. Ну, то що з того?

— Як зростатиме така любов у людини, то вона прокаже йому, що робити, де-б вона не була і чим би вона не була. От, возьміть приміром мене: я не маю родини, але я почиваю себе членом великої, гарної сем'ї, — розводився Павло. «Я краю дитина, і край мене знає», — як сказав один наш поет.

Говорив він довгенько на любу тему.

— Ах, як ви гарно говорите! Говоріть, говоріть, я вас слухаю! — проказувала Муся, коли Павло спинявся і скоса позирав на неї.

— Ось я трохи притглянувся до вашого життя. Я бачив, що ви з кількох своїх подружок, ні одної не любите, так?

— Так.

— Особливої любови од батька чи од матері не зазнаєте і їм тим-же платите?

— Так, далі?!

— А ну, як і Трішка ваш, як і він тільки розважається, і не скаже про те вам правди?!

— О ні, він мій, не смійте й казати нічого, стрепенулась вона і, що казав далі Павло, вже не слухала.

Перегнувшись, жадібно вдивлялась в якусь постать в кінці провулка.

Темна пляма збільшилась, виросла перед ними за хвилину, з під чорної накидки блиснули гудзики, вирізалась проти місяця ясно кучерява голова і довгі руді вуса...:

— Ага,шибеник поганий, таки прийшов! — вирвалось у Мусі радише зітхання, — я ж тобі задам.

І вона скочила з лавочки, кинула Павлові спішне «на добранич» і припала до свого Трішки...

— Оде і все?! — впівголоса спітав себе Павло, усміхнувся і чогось стало жалко, жалко...

З під воріт вийшов маленький попілястий котик, улюбленик Мусін.

— Кесьсс, покликав до себе, погладив і посадив собі на плече. Котик не тікав, грів у плече своїм ніжним кожушком і мірно пофуркував. З ним на плечі тихо Павло встав і пішов по вулиці. Котик не зазив, сидів смирненько.

— Так то, котку, і людина жаде ласки на чужині і їй іноді пригорнутися хочеться, так-то!.. — шепотів до іншого Павло, почуваючи якийсь солодкий жаль на серці.

— Фурр-фурри, фурр-фурри... — згоджувався котик.

— Поглянь, поглянь, панни немає, так ось з котом гуляють, — почув під одним ґаночком дівочий голос. В тіні ґаночки сиділо дві дівчині-наймички.

— Ті мужчини всі такі! Повсігда вон тібе, як не з панною, то з собакою, або й котом... — зауважує друга.

— Фурр-фурри, — одповіда тільки котик дівчатам. Павло повертає на свій провулок.

Сторож калатає вже щось у п'яте. Пізня пора, час спочивати.

Ганна Олексіївна, одягнута в кращий весняний убір, надушена і припудрена, погулявши сама, не лягла спати і спершись об одвірок свого ґанку, про щось мріяла.

Зорочка вже спав у кухоньці, а над ним з вікна розіп'яв свої паперові крила хлопчиків аероплан.

На дворі щось через три хаті од Павла грала гармонія і два хлопчачих голоси потрапляли під швидкий її темп з словами якоїсь фабричної частушки.

— Ну, йди вже, котику, сам до дому, — сказав Павло, спустивши до долу товариша по гулянні і входючи в свою зелену фіртку.

— Я думала ви з панною розмовляєте, а ви з котом! — зустріла його Ганна Олексіївна.

— Коток хороший, — одказав Павло, — всю дорогу співав мені, мене розважав, а як би гуляв я з панною, то треба було б її розважати.

— Знаю, знаю, що вам би куди приємніш було б з Мусею походить, та увірвалося...

Павло глянув на неї, перемовився ще кількома фразами і здивувався.

Вона ревнувала його до Мусі!..

Це було цікаво, дуже цікаво. Але з якої причини? Що він був їй, а вона йому? Став пригадувати — і пригадати не міг, щоб казав їй які небудь слова. Похвалив якось шию, йшов раз під руку, похвалив порядок у хаті, — от здавалось і все. Що ще? Ну, слухав разом грамофона, сидячи на ґанку, і хвалив погоду слідком за нею.

І тепер гарний вечір за нею похвалив...

Але Ганна Олексіївна щось тайла в грудях. У неї клекотіла здивлена злість. В розмові вона стала поволі виказуватись, зросла, подужчала і вибухнула знов проти курсисток та гімназисток!..

Павла наче густо осипало приском. Щось дивне поробилось з ним. Перший раз зібачив, який лицемір, та ще великий, ховався у його душі.

Став він близче до Ганни Олексіївни і чудно забалакав:

— Та годі вам дорікати їм, всі хочуть жити, всі любить працювати. Хіба можна вдергатись, щоб отакої чудової весняної ночі не здуріти дівчаті, та ще молодому? Ось я слава Богу мало не чверть віку прожив, та й ви не шіснадцятиліток й то...

— Що „й то?..“

— А й то, такої, повної чар весняної ночі, я не можу перемогти себе...

— Ну...

— Я не можу, щоб не взяти ось вас за руку і не пригорнутися... О, от-так!..

Павло пріпав до жінки, обнявши її.

Щось говорив, незважно, блідо, а поцілунки, якими обсипав, вийшли щирі, палкі і переконуючі.

Ганна Олексіївна не чула слів, але їй слова здавались такими, яких давно жадала з нудьги.

— Ну, годі, пора вже на спочивок,— наче опамятившись од ча-рівного сну, сказала жінка через якусь хвилину.

— Пора, пора, розуміється пора,— пробурмотів Павло з третмінням в голосі і поволі рушив за нею, не випускаючи її руки з своєї. — Ходім ще сядем. Проходьте, проходьте, ось тут і тут сісти маємо право. Сідайте. Що, темно? Ну, зовсім ні, я все бачу. Я бачу вашу чудову шийку. Ах, як чудово, як чудово отак!...— і Павло з новим вибухом пристрасти обняв жінку.

— Шо ви робите?...— питалась жінка.

— Нічого особливого! Нічогісенько!.. Вам не подобається? Я роблю може що погане?.. Ах, скільки щастя можуть дати жінки! Що ми варти без них, правда?... Що, невже я такий дужий?

— Я і не знала, що ви дужий такий! міні аж кістки хруснули.

— Нічого, то вони од радости...

— Я і не знала, що ви такий... Ох, лишіть мене, бо і я не дерев'яна...— проказалася жінка, безсиліючи в обіймах Павла.

Павло раптом знов згадав про свою принципіальну ненависть до цієї міщанки і перемігши себе, пустив її з обіймів.

— А ви-ж хвалилися своєю вірністю чоловіку,— почав несміливо і немов жартуючи Павло, але одразу розійшовся.

— Чому-ж ви не рветесь геть, коли я й не держу вас, і забувши про те, що кільки хвилин тому звали негідницями молодих дівчат, які на обійми мають од Бога і людей право перше за вас, без слова сперечання, свою волею пішли до вашого квартиранта? Чи признаєте, чи розуміте, що ви вчинили. Повторіть-że тепер, що ви луччі... Отак-так, ідіть!.. Запамятайте-ж, що всі люди не дерев'яні, а тому не судіть і не ганьбіть ніколи більш тих, хто за вас може в сто-крат луччий...

— Ото, хіба що було?— одказала виходючи в двері жінка з більшою поткою злости, ніж сорома.

— Хіба не можна пожартувати?...

— Геть!.. геть!...— залютував Павло, почуваючи, як заміські радості переможця хвиля злости з новою силою залива всю його істоту...

— Оде так довів, оце ж і доказав свого!...— шептав, кусаючи подушку, накручуючи мало не пів-ководри на голову, щоб часом не почути противного, немилого, небажаного голосу з другої кімнати...

— О, сором...

На другий день раненько хімік переїхав на іншу квартиру.

ІВ. ШОКОДЬКО.

Де-ж судія?

Скрізь, моя ненечко,
Пута і пута...
В серце вливається
Туга й отрута...
Боляче, гаряче,
Ненько моя!..
Де-ж воно, милая,
Той судія?

* * *

Скрізь, моя милая,
Видно пожари...
Світ затуманили
Чорні хмари...
Скарги полинули,
Ненько моя...
Де-ж воно, милая,
Той судія?

* * *

Кров, моя милая,
Жевріє скрізь...
Ріки за ріками
Й озера сліз...
Геть! Не дивімось,
Ненько моя!..
Де-ж воно, милая,
Той судія?

ОЛЕНА ЖУРЛИВА.

Осінь.

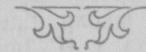
Мина краса веселих днів,
Вміра в природі казка літня,
В душі лунає журний спів—
Надходить осінь безпросвітня.

Іде й пісні свої співає,
В очах її—німа сваволя
Дощами ниви прибиває
І нищить квіти серед поля.

Безмежний сум в душі моїй.
Плете свою нудну тканину,
В краї своїх царівен—мрій
Я більш думками вже не лину.

Дивлюсь, як літо одцвітає,
Як засипа жива природа,
Як смерть над миром пролітає
І краде спокій у народа...

Болить душа... Оддалеки
Лунають стогони й прокльони,
Летять на свято знов круки
І грізно дзвоняте смерти дзвони...

АН. НІКОВСЬКИЙ.

Граматика Ів. Нечуя-Левицького.

(„Граматика українського язика.“. Частка I. Етимологія. Для двох нижчих класів гімназій та для двохкласних і трьохкласних народніх школ. Івана Нечуя-Левицького. Київ 1914. Стор. 166+90+84. 8⁰. Ціна 80 коп.).

Зумисне докладно вписану подробіці заголовку сеї цікавої книжки: вона вийшла на початку сентября 1914 року, коли ні одно українське видання на світ не з'явилось через причини загальні і спеціальні. Думаю, що обминути цю книжку своєю увагою не повинен ні український публіцист, ні вчений, ні читач і громадянин. Адже ся „Грамматика“—єдина українська книжка в той час, як цілому світові, захопленому велітенською боротьбою, а ні якого діла ні до яких граматик не було; коли не тільки у нас, а і в інших народів, виходило дуже і дуже мало книжок на не-воєнні теми писаних, коли нарешті ми переживаємо—ну, як би сказати?—своєрідний і небувалий ще момент нашої історії. І от виходить книжка письменника вельми заслуженого, вельми славного славою подвійною: з одного боку Нечуя-Левицький має добру славу поважного нашого белетриста, з другого—дуже голосну, але невеселу славу очистителя нашої літературної мови, завзятого полеміста у філологічних питаннях і за короткий час автора двох великих філологічних розвідок. Перша з них друкувалася в „Україні“ 1907 року, а друга в VIII томі творів І. Нечуя-Левицького; перша називалася „Сьогодніча часописна мова на Україні“, а друга—«Криве дзеркало української мови» (1912 р.). Загальна оцінка в пресі тих двох праць нашого заслуженого белетриста і дебютанта у філології формулювалася приблизно так: що добре робить той, хто встигне вчасно зійти зо сцени...

Що ж до сеї третьої філологічної праці Івана Нечуя-Левицького, то треба пайперше винести її зо сфери шкільних підручників і перенести до гурту публіцистично-філологічних праць з трьох причин. Перша: дітям не можна в школі бавитись сторонніми увагами й речами, окрім предмету занятъ; друга: дітей плутати у політику не годиться; третя: у двох перших класах школи піде в світі діти філології не студіюють, а саму граматику. А у Н.-Левицького сих непотрібних для дітей уваг, питань і речей є аж надто багато, як і побачить далі сам читач.

Знаючи перші філологічні праці Нечуя-Левицького, можна було побоюватися, що він і сю, останню, которую назвав „Грамматикою“, теж написав так, як і попередні: себ-то нападається на галицьку „мову“, на часописи українські, на інші осіб, що змовилися засмітити нашу чисту літературну мову і зробити її „съмішною, чудернацькою, кумед-

ною“ і т. і. А однаке сього, слава Господеві, нема. Так, трошечки подекуди витикаються штурпаки старої полеміки, але здебільшого все єде з сього боку рівно й гладко, і автор більше нападається на немилійому форми й слова, ніж на нелюбих йому людей.

Коли се так, коли бачимо достойне признання бажання автора в звуки, форми, слова і вирази не плутати людей, осіб і громадських течій, то мали б ми право сподіватися, що й граматика Нечуя-Левицького буде зовсім добра: адже Нечуя-Левицький—це класик нашого письменства, характерною рисою якого призначено дуже гарну, мелодійну, багатоші, чисту, народну і таку іншу і таку подібну українську мову. Значить...

Отже це нічого це значить. Жива мова Нечуя-Левицького і сяка, і така, і он-яка—добра та хороша,—а граматики він все-таки, як побачимо далі, не годен написати і граматики української мови не написав і справжньої не напише, хоч і збирається писати другу її частину.

Дивного тут нічого нема. В одній з книжок „ЛНВістника“ за 1907 рік Іван Франко висловив таку думку, що добра народна мова і знання граматики не звязані між собою так, щоб одно впливало на друге; навпаки—вільна, гнутика й гарна мова доти й живе, доки не з'явиться її граматика, котра заводить сю вільну стихію в певну течію, становить її кордони, загонить у тісні рамки правил і через це сильно консервувє й засушує буйну квітку. Вірна ся думка тільки почасти, а не цілком, бо потреба в граматиці для культурного народу, чи такого, що культурним хоче бути, есть залізна необхідність, а окрім того, граматикою не вичерпується і не обмежується широкий і багатий розвій мови в її діалектах; та у всякім разі це правда, що жива народна мова, знання і чуття духа мови, а з другого боку наукове досліджування основних законів мови і свідомість цих законів не звязані між собою так, щоб практика певного індивідуума необхідно тягнула за собою теорію, а теоретичне знання мови давало би певні особи скарби образного і живого слова, що добувається звичайно практикою.

Таким чином вираз знатець мови можна розуміти ріжко, хоч на жаль у нас ще й досі думають, що знатеці мови—це ті наші письменники, котрі доброю літературною чи народною мовою пишуть або добре напрактикувалися в мові, довго живши по селях в ріжких кутках України. Вони—знатеці, се безперечно, і їм слід довірятись в таких випадках, наприклад, як тому дядькові на баштані, що вибирає вам доброго кавуна чи диню; а коли сей дядько починає метикувати про причини доброго смаку й повного сочку дини і поринає в нетрі теорії про соки землі, будову тканин ростини і вплив сонячного проміння і нарешті закінчить свої теоретизування формулою—„коли, значиться, електричество, работает од сонця до землі, тоді, значиться, диня он-яка виходить“...—се вже річ нестерпима. Дядькове діло—взятити на руку, підкинути, покинути, нігтем по дині чи кавунові і, послухавшись голосу інтуїції, рішити: „Беріть, буде добра“. Не без помилок тут буває, як і в теоретика природознавця про хімічний склад ґрунту, впливи кліматичні, атмосферичні то що, але се звичайно за гріх не важиться. Так само наші знатеці мови вживають багато слів і виразів недоладніх, як і дослідники мови багато ще чого не вяснили в природі української мови; але для нас, для широкого громадянства,

в інтересах нормального розвитку нашої культурності, важне одно — аби не змішувалися функції, щоб не плуталися сфери впливу й авторитету, щоб шевці знали своє шевство, а в кравецтво не мішалися. Лиго наше, що доводиться часто одному чоловікові робити за примівкою: „Він і швець, і кравець, і в дуду грець“, але я думаю, що як *malum necessarium*, і таке явище допустиме до якого часу, і то тільки в невеликих розмірах. Потрохи. Але як по багато, то тут слід протестувати.

Коли Нечуй-Левицький випустив перші дві свої книжки про мову, то критика вказувала йому на його нетактовності й громадські помилки, лишаючи автора при його старій славі знавця мови. Тепер же, коли д. Левицький випустив цілу граматику, себ-то в справі змішування функцій дав аж надто багато матеріалу, слід показати й довести, що з цього ні швець, ні кравець, не заміряючись однаке ні трохи на його славу белетриста: „в дуду грець“, повістяр — який був, такий і лишиться, і твори його все займають те саме почесне місце на поличках наших бібліотек і, натуруально, в наших історично-літературних уявленнях.

Як-би Н.-Левицький перший у нас починав писати граматику української мови, вона, не вважаючи на фантазії та баламутства, була б усе-таки досить цінною працею. Адже граматика Павловського 1818 року і досі признається на диво гарною, але — для того часу. Минуло, однаке, сто років і справа вивчення української мови зробила величезні успіхи; в історії нашої мови працювали такі видатні учені, як Потебня, Житецький, Соболевський, Шахматов, Ягіч та інші; есть навіть суцільні граматики, котрі всякий дослідник повинен знати, щоб не робити помилок і користуватися досвідом попередніх дослідників¹⁾. Есть дуже багато діалектичного українського матеріалу, есть добри праці з фізіології звуків, есть загальні підручники з язикознавства, есть етимологічні словники слов'янських мов — туди треба було заглянути, починаючи таку граматику, що в ній автор хоче говорити і про історію мови, дати етимологічний словник, обґрунтуючи свої фонетичні й морфологічні правила і т. д. Нічого сього Нечуй-Левицький не зробив. Він уявся писати граматику з себе самого, з пані Тавінської, ходив по київських монастирях, користувався вагонами залізниці — пасажирами для вивчення мови, а вікнами вагонів для вивчення місцевості. Вийшла не граматика української мови, а граматика мови пані Ставінської та ще Левицького, Маломужа і де-кого іншого, кого бачив і з ким розмовляв автор. Отже я думаю, що мав би право замісць «Грамматика українського язіка» поставити на своїй статті заголовок: «Грамматика пані Тавінської». І справді:

«Одна пані каже міні на мое питання, як її фамілія: я *Тавінська*. Назвище здалось міні чудним, я питало вдруге, а її товаришка каже: вона *Ставінська*. Придивився я до неї, а в неї верхні щелепи висунуті вперед сливе на палець над спідньою губою так, що

¹⁾ Ом. Огоновський: *Studien auf dem gebiete der ruthenischen Sprache*. Lemberg. 1880. Його ж. Грамматика русской мовы для школ середних. А. Крымский. Украинская грамматика. Том I, вып. 1, 2 и 6-й, т. II, вып. I. 1907—1908. Е. Тимченко. Українська грамматика. Ч. I. 1907.

як вона осьміхнеться, то верхні зуби неначе висять над спідньою губою...» (ст. 9).

Автор згадує ще скілька об'єктів своїх спостережень, але вони все мають якісь органічні дефекти. Д-ній Маломужкаже не *čap*, а *čap*, а д. Левицький вже й теорію почепив до д. Маломужа: каже, що в цього язик занадто короткий і не достає дозубів. Однаке автор нічого не каже про те, як вимовляє д. Маломуж з і с, тому не можна прийняти й його згадів про короткий язик, про верхні щелепи пані Тавінської, бо я ж не певен, чи добре око в Н. Левицького, щоб помічати розміри органів мови людини. Досвід, спостереження багато важать у вивчення мови, але треба, щоб сей досвід можна було провірити, подтвердити вимірюнням, цифрами, в противному разі всяке заяви, особливо про розміри вивчененої річки, треба вважати суб'єктивними, непевними.

«Кожний добрий кміта одразу прикметить при розмові, що в великорусів язик гостріший, а в українців ширший, і через це великорусам легко вимовляти гострі звуки і т. д.» (ст. 55₃)¹⁾.

А коли мені чи кому іншому не траплялося розмовляти з такими Великорусами, що показують язик у розмові, коли я не вірю в те, що з Н.-Левицького «добрий кміта», то очевидно слід було потвердити свої спостереження якимись цифровими даними з антропологічних дослідів, коли вони єсть, а ні — то й ні, бо хоч воно й дуже цікаво знати, в кого язик гостріший, а однаке доводиться з висновками почекати, — принаймні, такий принцип в сьогоднішній науці. Міг би Н.-Левицький для свого спостереження про український і великоруський язик покористуватися гумористичним поясненням, що у нас по-між старими людьми можна почути, ніби — для нашої кваші карапський язик не годиться: треба ширшого. Але це підійшло би як ілюстрація до певного закону, а ніяк не вихідним твердженням. Ось інше приклади тому, з яких джерел складається у Н.-Левицького порівнявча граматика слов'янських мов:

«Вже недалеко од Відня, в мандрівці по Європі, міні трапилося сісти в вагон, де було повно селян словаків. Ці словаки вертались додому з весілля з якогось села. В їхніх проділі буді проділяні не з боку, а посередині голові, як у великоруських селян. Я розбалакався з ними і вони розуміли мою мову, як і я — їхніх балачку, бо ще й до того вони вимовляли букву ъ, як і, як вимовляють її хорвати. Здається, вони думали, що й я таки словак, тільки пан, і трохи закидаю в мові якось по-інчому, так що вони спітали в мене: «чи пан рожони, чи робъони?» цеб-то, чи ви з роду панського, чи тільки вас зробили паном за службу в урядовцях (думали, що я чиновник)» (ст. 2₃).

А що, коли то були пословачені Українці з Угорщини, а що, коли розмова у вагоні не дає права робити ті висновки (про надзвичайну близкість нашої мови до західно-слов'янських мов), що їх сміливо робить автор? — На це в Н.-Левицького не знайдете одповіді.

¹⁾ Книжка І. Левицького складається з трьох частин: 1) Етимологія (ст. 1—166). 2) Словарь (ст. 1—90), 3) Загальні примітки до словаря (ст. 1—83). Ну-мерація сторінок скрізь однакова, тому цитати з першої частини позначую просто цифрами сторінок, цитати з другої (словаря) не позначую, бо легко одшукати по слову, а з третьої частини цифрою з значком — (як тут — 55₃).

«Те ж саме трапилося міні й з моравцями й чехами в дорозі в вагонах. Вони розуміють мою мову, але я вже менше розумів їх мову... (3₃).»

«Так само й поляки розуміли українську мову, як довелося міні пересвідчитись колись, як я йіхав аж коло Лодзі с товаришом. Ми йіхали в другім класі й зумисне розмов...» (2₃).

Мушу перебити автора, бо далі йде ціле оповідання, яке тут тільки забрало б даремно місце. Українські впливи на півночі пізнавав д. Левицький так:

«Треба зауважити, що в Псковські губерні з вікон вагона я скрізь бачив оббліяні хати з вікнами на чотирі шибки, истинно такі, як у нас на Україні, і міні уявилося, чи не помиляюсь я, що йіду не по Україні, а десь надто далеко од неї» (8₃).

Етнографічні теорії Н.-Левицького будуються дуже просто: слід тільки вийти з хати та піти київськими вулицями,—все буде, як на долоні. Дарма, що один раз східні домішки дають у нас чорняві типи, а другий раз білові, дарма що чорне убрання молодиць з Чернігівщини та інші темні очі ще не дають права мостити під них прадавніх меланхленів,—добрий кміта не боїться складних питань і одразу все відповідає та й не помиляється.

«Міні траплялося кмітить за купами прочан в Київі в монастирях, як вони сидять на цвинтарі купами й йдуть свій поживок після служби божої, і я одразу відізнах їх і не помилявся, з якої вони губерні. Чернігівські молодиці убрані в усе чорне (це давні меланхлени), а курани і вороніжці в убраних ясніших. Черніговці чорняві з темними очима, куряни і вороніжці з сірими, і вони багато біліші на виду. Тільки в вороніжських купах прочан бувають часто прочани з дуже широкими ротами, як кажуть на селі—аж до вух. С такими надзвичайно широкими ротами й плісковатими видами я бачив партії москалев татар з Оренбурзького й Уральского краю; ці Вороніжці—перевертні татар» (11₃).

«Міні довелось бачити у Київі бухарського еміра й його почет (свitu) з міністрів зблизька. Усі вони бородаті, з чорними примітними бровами, з чималими темними очима, жовтуватими тварями. Такі типи часто трапляються й теперинки в нас меж людьми. Такий достоту тип відомих у Київі Лебединцевих (с котрих, один Теофан Гавrilович Лебединцев завів відомий журнал „Кіевская Старина“), відомі міні сім'ї Коломацьких, Троцьких, сім'ї Завіновських й інч».

Як бачимо, джерела у Н.-Левицького все суб'єктивні, випадкові, непевні, критично непровірені, тому і не диво, що в нього багато зовсім несподіваних як для граматики заявлень у цій книжці. На жаль автор не схотів з увагою поставитись до своїх більше щасливих попередників на граматичному полі, а навпаки при нагоді він ще підриває до них усяке довір'я.

«Так само виводить ці слова (на—енне) з дієсловів і д. Тимченко в своїй україн. граматиці, ще й перенося часом наголосок на перший склад слів: нéсення, вéдення, печéння, стерéження, тягнéння, кипéння (кидання), боронéння (бороніння). Це усе по-галицькому, а може й по-своєму» (ст. 81).

А тим часом для людини, що схотіла б совісно перевірити данні граматики Е. Тимченка, ясно, що всі вони засновані на діалектичному матеріалі і нічого нема од пані Тавінської та Маломужа. Можна, звичайно, сперечатися проти тих чи інших форм, про більше чи менше поширення в діалектичних групах заведених до граматики правил, але так, без жадного на те права закидати—„а може й по-своєму”—негодиться. Не годиться тим більше, що як раз свої власні помилки й недоладності сам Н.-Левицький без усякого вагання в правила заводить і іншим їх накидає. Та ще хоч би ще сі правила Н.-Левицького не мали в собі суперечностей, та ще й очевидних, то ще сяк-так; а то ж сам автор дає читачеві чи ученикові аж надто багато, щоб ті правила розбивати та на них дивуватися. Знов буде говорити словами Н.-Левицького, щоб ні на хвилину нічим проти нього не согрішити, бо се взагалі дуже тяжка і неприємна робота говорити те, що я тут кажу, про нього, про заслуженого нашого белетристу.

„Ягніята кажуть виразно *ме*, вівці *бе*, а старий баран кричить якесь нібі *ble*, од чого й вийшло великоруське слово: овца блеєТЬ“ (ст. 9).

А ще для школ граматика! Та як же можна хлонцям, сим непоправним резонерам і критикам, що не дарують учителеві найменшої помилки, давати такий матеріал для глузування: вівця *бе*, старий (!) баран—*ble*, а од барана вийшло знов—„овца блеєТЬ“. І не один тому приклад в книжці Н.-Левицького, що одно він доводить, а щось друге—часом зовсім інше—у нього виходить.

„Врешті треба сказати тім великорусам, котрі наважились казати: „малороссовъ не было, нѣтъ и не будетъ“¹⁾, що малорусси були, бо меж інчим, ми маємо не тільки *писані* документи за це, але й живі *етнографічні* документи. Од Київа й Галича до Білого моря й північних поморян, коло Льодового окіяна, й од Польщі й за Смоленськ по всій цій етнографічній широчезній смузі рясно роскидані в народі українські слова ще й мова там, а найбільше на далекій півночі зосталась з українським теперішнім вимовлянням слів. А таких слів і навіть форм мови там дуже багацько, якби списати й докладно полічить усі ті слова. Але де-ж би вони там узялися, якби не були занесені з давньою Київською та Галицькою Русі? (ст. 10₃).

Перше всього таких Великоросів, що казали б—„малороссовъ не было, нѣтъ и не будетъ“—нема і невідомо, з ким сперечаетися Н.-Левицький. Мабуть хотів він згадати тих, що кажуть, що української мови не було і т. д., однаке се ще діла не поправляє, бо далі автор доводить, що українська мова є скрізь у Великоросії, а найбільше на півночі аж до Білого моря. В такім разі він довів те, що доводив уже О. Соболевський: ніби „по своему взаимному сходству русскія наречія могутъ бытъ соединены в слѣдующія четыре пары:

сѣверно-великорусское и южно-великорусское,
южно-великорусское и бѣлорусское,
бѣлорусское и малорусское,
сѣверно-великорусское и малорусское“²⁾.

¹⁾ Розбивка скрізь моя. курсив—автора. А. Н.

²⁾ А. И. Соболевский. Лекции по истории русского языка. Издание третье. Москва 1903, стор. 277.

Отся плутана кадріль має довести повну єдність «руssкаго языка» і в пій наша мова аж двічі спарована. Не пригадую собі, щоб останню пару сватав ще хто небудь окрім О. Соболевського, але на превелике диво бачу в Н.-Левицького ту саму думку. Замісць того, щоб доводити єдність нашого народу і нашої мови (бо се ж хотів сказати наважливим Великоросам д. Левицький) у власних етнографічних межах, автор кинувся на північ і довів приєутгість української мови там, себ-то зробив ведмежу послугу „малороссам“ і приятельську наважливим великоросам. Академик О. Соболевський таким матеріялом певно не покористується, але публіцист „Московскихъ Вѣдомостей“, — з великою охотою: „Какъ же-сь. Извѣстный, моль, и заслуженный, моль, писатель самъ признался“... От і виходить ефект, якого не хотів Н.-Левицький, який однаке таких публіцистів побиває більше епітетами: книжку С. Щоголева про українство він називає — книго перевертень.

Писавши граматику української живої народної мови, автор для чогось позаводив зовсім чужі ії форми: так вийшло з причастниками, без яких наша мова добре собі обходиться. Хоч Н.-Левицький призначає, що—

„Нема в народні мові причасників с кінцем на мий і чий: читаємий, роблячий. Вони взяті з церковнославянської грамматики“ (ст. 92), — а однаке дає цілу табличку причасників для українського „язика“:

Причасники діяльного і середнього залогів:

Часу теперішнього: питаючий, питаюча, питаюче. Гуляючий, гуляюча, гуляюче.
Часу минувшого: читавший, питавша, питавше. Гулявший, гулявша, гулявшє.

Причасники стражданального залога:

Часу теперішнього: питаемий, питаема, питаеме.
Часу минувшого: читаний, читана, читане. (67).

роблячий, а. е, робивший, робивша, робивше (73).

даючий, давший, підячний, півший (96).

надіючийся, болгийся (ст. 90).

будучи посилаємий (прич. стражд. зал. тепер. часу) (91).

будучи хвалимий (94).

Сих форм не знає ні наша народна, ні літературна мова, яка без них цілком ясно й добре висловлює діесловну прикметність додатковими реченнями (що питає, якого питаютъ, що бойтесь і т. д., окрім причасників стражд. залога часу минулого: читаний, питаний — звичайних в українській мові).

Правила своєї граматики Н.-Левицький вигадує сам, і не думає про те, що може вони все єсть, ким іншим здобуті з наукового вивчення мови, а не вигадані.

„Пізвучних¹⁾ букв неможна вимовити голосно, повним голосом; їх трудно вимовлять голосно по-одинці, як з ними вкупі не стойть повновзвучна буква, і одна пізвучна буква не може вважаться як опрічне слово“ (ст. 6).

Або трудно, або неможна. А по-друге, що можна: вимовляйте — *m*, *n*, *r*. Окрім того чому пізвучна буква не може бути знаком опрічного слова? А — з (ним), в (хаті)...

¹⁾ Суголосів, шестівок, А. Н.

В книжці Н.-Левицького бачимо спроби історичної фонетики української мови, але що з того виходить, прошу подивитися:

„Буква *o* в українських словах чоловіч. роду під наголоском змінилася на *i* мяке: конь, вол — кінь, віл, але — воля, доля в жіноч. роді зосталася без зміни *o* на *i*“ (48₃).

Вже майже п'ятьдесят тому років, як доведено, що для переходу *o* в *i* наголос і рід абсолютно ніякого значення не мали. Складний процес здовження *o* під впливом ослаблення глухих звуків (*z i ъ*) і переходів його в дифтонги, а потім в *i*, процес досліджений нашими та великоруськими вченими, зовсім таки невідомий Н.-Левицькому; а хоч би й був відомий та автор не хотів багато розводитись про нього і дав простеньке правило, то все таки й се правило нічого не поясняє, а плодить силу непорозумінь. Так в жіночім роді нема сього переходу *o* в *i*? А як же пояснити слова: вівця (про овець), кішка (коти, роскошка), гілка, ятровка, різка, лізка — лоза, ніжка (нога), ніздря, нірка (нора), ніч (ночі), нічка — жіночого роду з наголосом і без нього, та слова середнього роду — вікно, слівце (слово), лігво (ложе) і т. д. Правило Н.-Левицького тут нічого не пояснює. В дальшій читаті читач побачить, що Н. Левицький думає, ніби наголос мав би змінити *o* на *i* в словах і воля, вподоба, шкода, коли тут нема умов для переходу (в слідуючім складі нема і не було ніколи глухого звука). Зате в словах *шкідник*, вільний, школа — був глухий (шкодник, вольний, школа), який звіник, що й викликало здовження і переході попереднього *o* в *i*. В Левицького се виходить так:

„Неправильно пишуть ймення прикметні шкідливий (шкодливий), вільний (вольність), невільний, (шкіл) шкільний. Сі слова виведяні од йменнів предметних: шкода, воля, школа. А в таких йменнях предметних жіночого роду, як от приміром доля, воля, врода, згода, школа, вподоба (вкусъ) буква *o* хоч і стоїть під наголоском, але в виведяніх од іх йменнях прикметних буква *o* не змінюється на *i* в народні мові: вольний, погожа вода, погодливий день (Таращен. пов. Київ. губ.), погожий день, шкодливий, уподобний (правлящіся). З цієї причини треба писати: вольний, вольність, шкодливий, школьний, школа, а не школа“. (ст. 42).

Тут Н.-Левицький посилається на Шевченка („за вольную волю“), але тут тільки; коли ж Н. Левицькому забагнеться вивести таке правило, що не має потвердження в Шевченка, то він не від того, щоб накинути тільки на чистоту мови Шевченка.

„Неможна вживати у писанні таких закінчення у загадувальнім способі, як от напр. трапляються у народніх піснях: хотіте, говоріте, трясітесь рубці, дивітесь людці! хоч такі закінчення есть і в Шевченковому „Кобзарі“: „Учітесь, брати мої“...

До сього — примітка проте, що Тарас Шевченко, як простий собі селянин, не розбираючи вживав багато виразів і форм з „дуже давньої“ і церковнословянської мови... (ст. 81).

І перковнословянщина і мужицтво Шевченкове ніяк до справи не стосуються; форми імператива — трясітесь, дивітесь, учітесь — істнуетуть собі поруч з трясітесь, дивітесь, учітесь в народній мові і вони навіть і старіші і, коли хочете, правильніші од останніх, і коли впав

під підозріння Шевченко, то що сказав би Н.-Левицький про Квітку-Основ'яненка, в якого сих форм багато?

Ряд непорозумінь бачимо і в правилі Н.-Левицького, по якому генетив од творчість, свіжість, має бути творчісті, свіжісті, бо як би автор знов умови переходу *e* в *i*, то й не говорив би про те, що „враже чуття і здається чудернацьким“:

„В словах, котрі мають закінчення на *ість*, буква *i* змінюється на *o* в усіх падіжках окрім винувального й орудного поодин. числа тоді, як буква *i* вийшла з *o*: радість, злість, дурість...

Але як слова з закінченням на *ість* мають букву *i*, котра вийшла з *e*, або якоїсь іншої, то в усіх падіжках обох чисел буква *i* не змінюється: творчість (творчество), свіжість (свѣжѣсть), більшість (бѣльшій), менчість (менчій): — творчісті, свіжісті, більшісті, творчістю, свіжістю, більшістю¹⁾, а не більшості, творчости, свіжости, що здається чудернацьким і дуже неприємно вражає чуття бо не одповідає вдачі народної мови. Усі вони склоняються, як церковнославянське слово совість (со-вѣм, вѣсть), навіть в часточному падіжі краще буде ставляти на кінці букву *i*: до совісті, до свіжісті, до більшісті“. (ст. 26).

Таке саме щастя і Левицькому і з повноголосністю:

„Б, як стоїть в церковнославянських словах після *л*, переходить в двоє *o*: *плънѣ*—полон, *плѣнникъ* полонянник, ополоник“... (145).

Не те. Бо це правило зовсім інакше формулюється, тай Бог із ним із правилом, краще спітаемо: як же тоді бути з словами лінь, літо (лѣнь, лѣто), де *ъ* теж стоїть після *л*? Ще гірше з *e*:

„Е, як стоїть в церковнославянських або й в українських словах після двох пізвучних *л*, *р*, так само ростягається на двоє *e* і на двоє *o* для доброзвучності: мрежа—українськ. мережа, брег—берег, древо—дерево, влещи—волокти, волок, сволок, время—Время (село)“ (145).

Це тільки в руській редакції церковнословянської мови пишеться время, мрежа, брегъ, влещи а в старо-словянській мові має бути тільки—брѣмѧ, брѣгъ, мрѣжѧ, влѣщи,—отже даремно Н.-Левицький з одного правила зробив два (про *ъ* и *e*). Гімназисти 4-ої класи в напів часі сю поправку до время, мрежа з *e* знають добре, а студенти й поготів. В якім же світлі показується перед ними автор підручника, що не знає елементарних речей? Не знаючи історії мови, Н.-Левицький часто розводиться над тим, що відоме, і обминає те, що вимагає пояснення.

„Гудули вимовляють звук *ъ* дуже твердо, як великоруси, і навіть наше українське *i* мяке позмінюють в мові на широке й цупке *ъ* сливе скрізь в словах: на поли (полі), тіни, (тіні), Іванови, Петрови, (Іванови, Петрови), нація, поезия. І така цупка вимова букв *i* та *u* (може й під впливом суворого горячого завіди холодного краю) пішла й скрізь по Галичині й навіть по Волині“, (463).

Широка, цупка вимова й суворий горячий клімат — не штука вигадати. Однака історично на полі, Іванови, Петрови (на полі—ло-

¹⁾ В орудному п. однака вірно буде *i* (свіжістю), бо *i* вийшло з здовженої *o* через утрату *ъ* перед *ю*: свѣжостю дало свіжостю, свіжістю, свіжістю А. Н.

катив, Іванові Петрові—датив) легко пояснити, бо тут стверділо давнє *u* (*i*), а *ъ* не було; цікавіше було б почути, відки у нас на Україні, „де мова чиста“, як каже Н.-Левицький, взялося *i* в формах датива на *ovi* (Іванові) замісць зрозумілого *ovi*? Замісць таких цікавих пояснень Н.-Левицький з охотою, вартою лішої долі, снує і снує свої самодільні правила. От знов натрапляю на правило про *я* після шиплячих, хоч думаю собі, що не слід так категорично змінити, юс малий (*a*) на *ю*, та не слід заявляти, що сей юс скрізь змінився на *я* (бо *a* в словах: щастя, частина, єщадний, жадати, жало, жати, після шиплячих скрізь пішло з того юса малого—*a*):

„В третьі особості тепер, та будущ. часу діесловів 2 спряжіння, котрі мають у закінченні—*атъ* після шиплячих букв, вживается буква *я* замісць *a* — мовчать, вони біжать — с тієї причини, що в церковнославянські мові в ці особості стоїть буква малий юс, котра змінилась с плином часу на *ю*, *я*.“ (90).

Ще скілька прикладів, вже виключно для ілюстрації послідовності автора граматики.

«В прикметниках, де трапляється с початку *ні* або *i*, треба писати *i*, а не *u*: ніяк, ніяково, *хіба*, а не *хіба* (нихто), як кажуть на Поліссі і в інших говірках». (105).

Беру з граматики Левицького ж таки прикметники, де на початку стоїть як раз *u*, а не *i*, і де не можна при найбільший охоті писати *i*: чимало, димно, ливцем, нині, иноді, инколи; а що до *хіба*, зауважу, що се слово спільногого коріння з словами *хіба*, *хібити*, *хібати*, *хібанок*, *хібко*, *хібно*, *хібливий*, *хібкий*, *хібнути* — отже писати, *хіба*, а не *хібá* ніби есть більше підстав.

«В орудному падіжі перед *ю* пізвучні букви подвоюються: сіллю, тінню, під оссю (вісь), кровю, (*i* — з любовью), міць—міццю, мідь—міддо (мати—матірю), окрім слів на букву *m*: пошесть — пошестю, корість—корістю, з радістю, ристь—ристю: «Ристю! коники, ристю! Ми веземо користю» (весільна пісня Канів. пов.); але в слові міть — *m* подвоюється ся: міттю». (ст. 27).

Пізвучні букви подвоюються, коли перед *ю* (ju) стоїть одна су-голосна, а як дві (*cm*), користю то що, то такого подвоєння й нема,—значить, і *миттю* не було потреби виключати з правила. Окрім того, зауважу, що не міть і корість, а мить і корість, бо не буде ж Н.-Левицький казати, що тут *i* вийшло з *o* чи *e* чи *ъ*. При сій нагоді мушу Н.-Левицькому, як він цані Ставинській, поправити прізвище: скрізь він пишеться Левицький, а повинно, коли тут було *u* (*i*), а не *ъ*, *o* чи *e*, по закону ствердження складів, бути *u*—отже, як бачу, наш автор не Левицький, а Левицький. Так само даремно автор пише Смотрицький (56₃), письменство (ст. 46, 92, 118, 150, 151), зумісне (55₃—зумисльне, мислити), ціх, тіх, які зовсім не походять з великоруського тѣхъ, а українських питомих сих, тих,—і хоче, щоб писали Пресміцький, Заклінський (ст. 21).

Але закона про ствердження складів не знає Н.-Левицький:

«В чужомовних словах, по українські вимові, неможна вживати скрізь без вилучки в словах букву *i*, а треба змінити на *u*, як се і трапляється раз: традиція, колонізація; а коли трапляється в чужомовних словах двоє *i*, то одно з них доконешно треба змінити на *u*:

політика, привціп, дієтетика, Індія, Іспанія, біблія, бо для українців здаються чудними слова: клімат (клімат), цівільний (цивільний)».
(ст. 27).

Однака пишемо—*міністер, лінія, поліція а, політика, традиція, дієтетика* зовсім не тому, що одно з їх доконешно треба змінити на *и*, бо ж не знати тоді, яке власне *i* треба замінити на *и* (політика чи політика?) і що робити, коли в слові три *i*, а через те, що після зубних *d, t, z, s* безумовно треба в кожному чужоземному слові змінити *i* на *и* по закону про ствердження складів в українській мові.

Примітка до діалектичної форми «носю» (ношу) говорить спочатку про впливи польської шляхти на Україні, про оселі польських колоністів на Поділлю для охоронної служби. А далі:

«Сі польські, сказати б, козаки й мали вплив на українську мову в цих формах: бо я ходю, радю, возю, просю, носю—це польські форми діесловів: chodze, radze (ходзе, радзе), де стоїть буква *d*, а не *ж*. Поляки, правда, кажуть: prosze, nosze (я проше, я ноше), але там (на Поділлю, Київщині) певно були оселяні поляки—*мазури*, котрі й тепер говорять по польський з шепелянням: якийсь цловек писедл до пана (якийсь чоловік прийшов до вас). З цього просе пана, носе й вийшло—я просю, я ношу». (148).

Дивно, в такім разі, чому наші селяни не говорять — цоловік, прийсов і т. д. Даремно автор разводиться над теорією про «польських козаків», коли справа цілком легко пояснюється аналогією форм *ходити, носити, просити* з 1 ос. тепер. часу, в якій збереглися *s, d: ходю, ношу, просю*.

Нарешті остання виписка з перлів поєднаності Н.-Левицького покаже нам, що автор, як учений, людина зовсім не дисциплінована, так що коли йому спаде на думку про щось заговорити, він не вважає на те, чи до речі воно буде, чи можна його звязати з відповідним місцем. Підкреслені місця наочно показують, що Н.-Левицький не знати для чого притулив свою примітку і потвердив свої думки близьким аргументом про «чудне й смішне»:

«Ймення предметні, що складаються з двох або й більше складів, гублять у всіх падіжках обох чисел букви *o* та *e*, а буква *i* в деяких словах змінюється на *й*; йдуть приклади (кружок, кружка, каганець, пія...), а до цього примітка: «при п'ому треба зауважити, що в таких словах, як от: флот, клас, клуб, клумби, калоші неможна змягчувати букви *l* на галицький і польський зразець; фльот, кляssa, клюб; кальми, кальоші, або писати ймення й прізвища с твердими буквами на польський способ: Теодозій, Левицький, Пресмицький, Заклинський (або слова жіночого роду: поезия, нація і т. д.). Усе се чудне й смішне». (ст. 21).

Осіжний інтерес має словник Н.-Левицького — «*Деякі народні й нові книжні слова (неологізми)*» — невеличкий і випадковий вибір слів, що однака часто вживаються в буденній мові і мові часописів. Словник цей мав би чималу користь, бо ж не можна Н.-Левицькому відмовити чуття мови, певного, виробленого десятками років смаку; сим досвідом можна було б користуватися людям, що дбають про свою літературну мову (ніяк не школярам), відкидаючи те, що не припало

би до вподоби. Коли ж і тут Н.-Левицький зробив усе, що міг, щоб одвернути симпатію і довір'я читача од себе. Замість коротких пояснень до слів, бачимо величезні етимологічні екскурсії, часом розміром на три сторінки, якісні етимологічні оповідання про те, коли і в яких обставинах довелося почути авторові те чи інше слово і нарешті такі довільні, такі сміливі митикування й зближення слів, яких піде певно в світі ще ніхто не робив. Далі подаю скілька виписок з цього оригінального словника для характеристики манери Н.-Левицького, його стилю, його широких «оповідань про мову». Від цього всього від такою давниною, такою примітивністю думки, такою нездатністю коротко й просто висловляти свої думки, що аж дивно стає бачити на обкладинці дату — 1914 рік!

Агитатор—намовляльник, намоторювальник.

Аляповатий—зателепуватий, здоровецький, негарно зробляний, загемегуватий.

Асоціативний большой мозг—скупчуvalnyi великий мозок.

Въсъ.—Опіріц ціх слів, великор. *въсъ, въситъ* назначуються ще іншими словами: тара, тарувати, витарувати (Васильк. п. м. Біла Церква). Років з десять передніше я бачив на «товарних вагонах» на Фастівські і Київо-Одеські залізниці намазані чорним квачем здоровецькі слова *Тара* 665 пудовъ, 50 солдатъ, цеб-то вага на 665 пудів. (Теперечки ціх написів вже нема: певно замалювали).

Витарувати має таке значення, як виважити, цеб-то посудину, горщик, щоб знати її вагу, а потім накладають чи меду, чи чого іншого й важкати, вилучивши вагу посуду.

Од коріння цього слова (тара) вийшло назвище—*терези*, те саме, що й вага, і великоруське народне слово тароватий — здатний, расторопний: «небогатъ, да таровать» (нар. приказка).

Вкруг з словом *важко* вживається ще друге слово *тяжко* — од тара.

Од слова *тара* вийшло слово *тарас*—хворост з гноем...; *отара* овець, цеб-то щось важке, завалнене...; *таран* — прес для вижимання олії, воску з вощин, і *таранкувата*—дзюбана людина од віспи.

Вьюга — юга (Черн. г. Остерськ. пов.), великий вітер з метелицею.

Од цього слова пішло в казках назвище: Баба-Юга костяна нога, те саме, що й Баба-Яга.

Грести, горнутъ, гортать...

Од цього коріння *гор*, та й од слів горнуть, нагорнуть, нагортать вийшли слова—*гора, горб*, се щось нагорнуте з землі або каміння часом дуже велике; *горіть*, бо перше горіння, перший огонь на землі вперше люде побачили на горах, як горять огнем гори (вулкани)...; *горе, горький*, бо горе й усе дуже горке наче душить, мов горе пече. Слови *горло* й *гортань* вийшли од діеслова *гортать*, бо в гортані й горлі згорнуті усі звуки людського голоса в співах й джерела людської мови, та й саме воно загорнуте в роті; *горщик, горня*, бо вони зробляні з загорнутої глини—валька; *горен* і церк.-слав. *горнило*, де випалюють горшки; *гончар* (ганчар); *ганчірка*, згорнута фантіна, горстка конопель, згорнутих докупи; *пригори* чогось, згорнутого двома руками і великоруського слова—горсть

чогось загорнутого в руку, і пригоршні. Слово *жменя* (і жмут) вийшли од слова жать. Се те, скільки можна вхопити у руку й зжати...

Двоедушний чоловікъ — двоесловний, двоеслов. Двоєдущій — двоесловність. Двоесловний чоловік — той, що раз скаже так, а другий раз інакше. «Слова твої хороши, а чортова думка». (Нар. пісня).

Дорога — дорога, шлях, трахт, путь, гостинець...

Слово *шлях* назначає велику дорогу, трахт. Походіння його невідоме. Має воно один корінь з словом *шляхта*. Можна гадати, що в давній час польська шляхта набігала на Київську Русь обзначенними дорогами, котрі й назвали шляхами замісць слова *гостинці*. Од слова *шлях* вийшло великоруське слово *шляться* (бродить без діла).

Индифферентный — (про віру) віротерплячий, байдужний.

Кнут — батіг, пуга... Виходя так, що в давні часи лякали народ. пуга, пужалю й лук, як щось небезпечне й дошкаульне.

Од слова пуга виведене слово *роспудить* худобу, себ-то розігнати вrostич.

Міраж — мана. Міражі звуться маною. Сі міражі бувають на стелу, що зв'язується «Перепетово поле». Сей стел тягнеться од високого вала за 30 верстов од Київа недалеко од г. Василькова до м. Білої Церкви й до гір по-над Россю коло Богуслава й Стеблева, а на схід сонця до Дніпра. Сей стел високий, вищий од гір коло Канева. Влітку в сушу й спеку нераз йіхав я с Київа й до Київа й бачив на шляхах по величенських западинах й переярках неначе стоять великі калюжі, одна, далі друга й третя. По боках од шляху стоять нарізно дуби на полях неначе підліті водою до самих гільок. Я кажу до погонича, що тут був дощ, а він каже: «та то ж мана» (од слова манячті). Доїзжаемо до першої калюжі, але ніяких калюж нема. Раз дуже рано, як тільки зійшло сонце, на долинці бачу село Карапиші, усе залите водою, наче в велике повіддя після заливних дощів. Хати стоять у воді по самісінські стріхи. Верби й садки стоять у воді. Наближуємося до села — ніякої води нема. Погонич каже: «та це тут бувас мана».

Далі йде оповідання про те, як автор ще у Стеблеві питався селян, що то таке значиться — пускати ману?

Кучка — купа...

Кучка в українські мові се *клипка* для курей, гусей і т. д. Еврейське свято Кущі — од кущ, а не од кучка.

Любопытный — цікавий чоловік, але й слово „любопытний“ чисто українське: чоловік, що любить за все питати...

Певно й од слова — чикавий ніж, що чикає (ріже) добре, вийшло сьогоднє слово — чікавий ніж, гострий і дзвінкий. Од метафоричного перенесення по схожості — людей почали звати цікавими: се ті люди, що мають гострий, дзвінкий (лепетливий) язик, і ті, що люблять усе знати за других людей, випитувати за все й потім дзвонять язиком — себ-то любопитні люди...

Профти — штани... с для назвища штані народне друге, делікатніше, шаравари, шароварки, — «чи це тіш шаровари, що дівчата здарували» (Канівського пов. Се щось схоже з франц. charivari — дрібязок, цяцьки). Слово *штани* має корінь спільній з словом — шати, себ то убрання, одежа, тільки з перестановою букв *шат* — *шта*, що часто трапляється, як от длань — долоня, ладонь, монисто — намисто.

Оконное стекло — тахля, а оправляне в рамця — шибка. В стародавні часи вікна були тільки з однієї шибки. Такі кругленькі маленькі віконця з одної круглої шибки яще бачив у дуже старих церквах в бабинці над хорами. Такі вікна довелося міні бачити у Седлецькі губернії недалеко од Західного Буга. Ідучи в Яблочинський монастир, що стоїть над самим Бугом, я переїжджав через низину та луговину. Там на потоці стояв млин, а коло млина було кільки хатів, неначе то був поліський хутір. Хата хазяїна млина була нова, дуже гарна, з добрящою сосниною й з чималими вікнами на чотирі шибки. Решта хатів була вже не така. Це були хати невеличкі з двома вікнами, довгенькими й вузенькими. Я зайдов в одну хату, потім в другу, бо такі вікна мене зацікавили. І сам хазяїн млина, і люде въ хатках були українці, розмовляли вони гарною чистою українською мовою, як і за Бугом коло Бреста, або й коло Києва. Хатки були дуже старі й низенькі. Ці хатки були збудовані з соснових колодок кругляків, перепиляних на дві половини. Круглий бік колодок покладаний знадвору, а рівний гладенький виходив у стінах на хату. Двоє віконець було неначе прорізані в стіні: була перепиляна одна колодка вдовжину не більше, як на пів аршина. В ту продухвину без луток було вставляно по одні шибці. Вони були тільки всунуті в ті дірки. В де-котрих хатах ця одна шибка в вікні одчинялась, як у нас кватирки, бо була прибита до колодки завісками: ці вузенькі віконечка були ввершину не більше, як на підядь. Як стали вже на селях робити більші вікна на чотирі шибки, і одна шибка одчинялась на завісках, то цю четверту шибку назвали — кватирка, цеб-то чверть вікна. Кватирка, як і кватирі місяця (по польський — квадра) перша кватира, друга кватира (повний місяць), третя кватира (гнила) і т. д. — ці слова спільні латинським і французьким словам — *quatuor*, *quatre* — чотири (як от скриня — *scrinium*, рація — *ratio* і т. д.).

Далі дається етимологія слова *шибка* більше як на пів сторінки, всякого рода і досить таки непевні міркування, і несподівано сей потік закінчується так: „Слово тахля — це німецьке *Tafel*, дощечка, лист блаки і т. д.“.

Печаль, тоска — печаль, журба. Слово печаль спільне з церковно-слов'янським і вийшло од слова пекти, бо печаль неначе пече в серці (варить в Черніговщині) — дає пекуче почування лиха й горя. Слово журба не має спільногого коріння ні в церковнослов'янських мовах, ні в польській. Корінь слів журба й журиться є в словах *журф* (або джур), кисль з диких груш, і в підхожих словах — *джумига*, гуща на дні з чого небудь, каламутна й нечиста в самоварі, в горшку після галушок, в помийниці і т. д., *жужелиця* (підхоже до переключнослов'янського слова жупель в пеклі) — остатча од перепаленого заліза в кузні, та в слові *журавель*, певно названий так за свій журливий крик. Бо журавель вважається за журливу птицю, і журавлів держать в Київських монастирях, де вони дібають на цвінтарях парами...

Привидъніе, — призрак, привид, привижування, мара, навь (в Галичині). Слово мара (призрак) вийшло од слова мертвий (в польській мові є слово *martwy* — мартви, мертвий; корінем спільне з словом мара).

Труд, трудиться—труд, праця, працювати. Українське слово трудитися (труджу, трудиш, трудить) вживается тоді, як взяти палицю й бить по каміні або по колоді, і од дрижання палиця б'є в долоню так, що аж долона болить, і цієї неприємної болісті навіть неможна довго відергати. Палиці бують долоню, аж печуть, а другий кінець дріжить, аж гуде, так що чутъ звук—*тфф*. Цей виклик—*тфф* й є корінь в слові труд, од котрого ще вуже давні часи виведено чимало слів: палиця трудить міні в долоню (щеб-то здоровово б'є по долоні): візок труський трудить в боки, в тіло. Труд, трудно: це єсть щось таке важке й надокучливе, що й відергать його неможна: „Ох міні важко, ох міні трудно, що муж з бородою—жити міні нудно“ (Нар. пісня).

Що ж про се чи проти цього можна сказати? Умовившись не дати дітям такого аж надто оригінального підручника, ми могли б усетаки користуватися сим словником для практичних потреб нашого літературного життя, не вважаючи на де-які зателепуваті, загемегуваті, здоровецькі та інші слова, коли б по-міжсім матеріалом, який можна відповідно до свого особистого смаку відкинути чи прийняти, не було так багато баламутства, тої неможливої етимології слів, яку підсував Н. Левицький майже під кожний вираз. Начитавши такого, кожний з таким самим правом, як і Н.-Левицький, може взяти яке хоче слово і звести його з першим ліпшим, що впаде в голову, і утворювати самі неприродні комбінації. Адже не може кожний український читач за кожним словом шукати по філологічних працях та етимологічних словниках, щоби провірити Н.-Левицького; значить, доводиться всі ті неможливі метикування приймати на віру, і собі за прикладом Н.-Левицького зближувати такі слова і пні, що не мають між собою нічого спільногого.

Та дивно те, що сам Н.-Левицький не робив ніяких справок в етимологічних словниках, ну, наприклад Міклошича, Горяєва, Преображенського, Бернекера, не заглядав до словника Даля то що, а рішивши, що він сам собі Міклошич, зводить слова *тафа* і *терези* з *тафоватий* (тороватий—те саме, що *щедрый*) і *тяжко* (од пні *тягнута*); *тафа*, *тафас*, *тафан*, *отафа*—слова, спільність яких дуже сумнівна і зовсім не потверджується такими поясненнями, як—„отара, щось важке, завальне“. Тут і посилення на грузові вагони Фастівської залізниці не поможе, але „здоровецьких написів”—*тафа* справді нема. Єсть напис *тафа*—тільки маленький. А чому сіє важко—здоровецькі чи ні, чорні чи білі, замалювали їх чи вискребли? Граматика це української мови, чи—„так собі, до земляків“?

Баба юга, Баба-Яга походить у Н.-Левицького од слова *юга* великорус. *вьюга*, коли *яга* має спільній корінь з уж—гадюка, змія.

Грести, горнути—з них Н.-Левицький вивів слово *гора*, *горб*, *горло*, *гортань*, *горіти*, коли слово *гора* звязується з словами, що мають в інших мовах значення лісу (при чому тут перший огонь на горах?); *горло*, *гирло* з *гърло*, *жеръ-ю-ни*, *жерти* (хоч би воно й було загорнуте в рот!); *горнило*—горіти, жар, *фор-нах* (шіч).

Думаю, що походження слова *шляхта* од *шлях*, яким ніби набіглаша на Україну, просто небезпечне для особи Н.-Левицького, а особливо зближення з словом *шлятися*. А що, як шляхта образиться, що її в розшишані при широкій дорозі пошили?

Лякатися значить гнутись (ляк-лук, ляк-ляк), а чи грав колись яку ролю в народженню цього слова *кнут*—це є річ сумнівна. Навіть відомо, що ні, бо *кнут* пізнішого походження.

Куча, *кушка* й єврейські *куци*—одного походження, бо не в кущах справляють євреї своє свято, а в кущах, хатках, халабудках (*сербське куча*—хата).

Французьке *charivari* (дріб'язок, цяцьки) нічого спільногого з *шароварами* не має, бо штани... це ж не цяцьки і ніякі забавки. Штани—суть штани, одежда од пні *стег*—кривити, пор. татарське *иштан*, а шаровари од тюрк. *шальвар*. Що спільногого мають *штани* з *шатами*, коли це необхідна річ, а не прикраса—не знаю.

Що до балачок до слова *печаль-журба*, то зауважу, що *жур*, *джур*, чеш. *žig* походять од пнія, значіння якого — *киснути*, а не сумувати, *жужелиця*—од *жъг-ти*, *жег-ти*, рос. *жечь*; *жупел* значить сірка, а за пари *журавлі*, що диваються по київських цвинтарях, теж не беруся нічого казати. Може й диваються... чи пак, може це слово од *жур-ба*.

Щоб слово *марфа* зводити з словом *смерть* через те, що в польській мові *марфви*, не знаю, якої треба сміливості. Тоді й так можна: *чорний*, польс. *чарни* значить *чарка* од *чорний*, а ілюструвати легко: колись мали пити з чорних чарок; *твєрдий*, польс. *тварди*, значить *тварь*—побите аж тверде лицє... О, Господи!

Труд, ст.-слов. *тряждь* значить болячка, а оте фантастичне *тфф* палиці, яка дріжить при кумедних заняттях автора словника—се чисті сенська вигадка. Чи думає Н.-Левицький, що наші предки мали так багато часу, щоб трудити собі руки дурним биттям палиці об камінь та слухати того бездарного *тфф*! Нехай би прочитав автор се місце кому з селян про те, як пан з-нечевля татить палицею по колоді, що аж „неможна відергати“, то по виразу лица та кривій усмішці зрозумів би, яка пуста се робота. А Н.-Левицький думає, що це експеримент та ще філологічний!

Окрім цього (виключаючи такі зближення, як „цікавий“ з „чикати“, які воншють до неба самі за себе) треба зауважити, що Н.-Левицький думає, ніби „во многоглаголанії есть спасенія“ і додає до де-яких слів величезні пояснення, котрі здебільшого нічого не пояснюють, або просто стосуються до зовсім іншого слова. Зумисне я зробив велику виписку до слова *тахля*, де Н.-Левицький для чогось розповідав на 1½ сторінки і про Яблочинський манастир, млин, мельника, хати, селян, вікна кватирки, кватирі місяця і т. д. і т. д. без кінця і краю, з упередистю Пеньонжки чепляючись за кожне слово попередньої фрази, а тільки в кінці нарешті коротенько пояснив слово *тахля*. Як би наш автор замісць того, щоб розповідати про те, як він дивувався на *ману*, та дав народнє оповідання в точному записові, то від цього безперечно була б багато більша користь. *Не з себе, а з погонича* слід було списувати оповідання про *ману*, бо народ і його одиниці являються джерелом і матеріалом для граматики, а тим часом в граматиці тільки й чуємо, що Н.-Левицький на власні очі бачив, на власні вуха чув, як дивувався, дивився і т. д., словом як уперто уникав об'єктивних методів вивчення мови.

В третім розділі своєї книжки Н.-Левицький дав „загальні примітки до словаря“. Се частина—вся віддана умовиводам автора про те, про се, про бне. Тут довідуюмося ми, що Н.-Левицький мав таки у руках одну наукову книжку, і я з охотою зрікся б заяві, що з науковою літературою Н.-Левицький зовсім незнайомий; та не можу цього зробити, бо автор сам признається, що він тільки спокусився прикладом ученого Літрé, однаке не позичив у нього ні його вченості, ні його методу.

„Для своєї грамматики міні довелося звернути пильну увагу на oddіл грамматики про словозбудування. Зацікавившись словарем французької мови д. Літтре (Littré), в которому він розбірає й товмачить сливе кожне слово *історично*, а часом і *психологично*, я витовмачив декотрі слова теж на такий спосіб. Усякові умовиводи часом несподівані задля мене, з такого розбирання слів, вийшли от які“ (1₃).

Золоті слова: „Усякові умовиводи, часом несподівані за-для мене“... Вони й для всіх такі несподівані, такі оригінальні, так суперечать науці, природі, історії, що тільки руками з дива розводиш. От і приклади несподіваних умовиводів:

„По звуках і по вимові українська мова належиться до західно-європейських мов, бо вона що стосується до вимови, дуже близька до їх“ (1₃).

І далі, цілком серіозно доводить Н.-Левицький, що українська мова—се просто таки французька мова. Довідуюмося також, що в нашій мові багато накрутили Німці.

„Остготи заставили після себе на північній чудсько-славянській рівнині страшне слово *кнут*, а на Україні такі погані слова, як мордувати (нівечити), (побита) морда, (напухша) пика. Певно вони били людей піками по лицях так, що вони пухли“ (35₃).

Справді, яке звірство! Тільки чого тими „піками“ (списами) бити люді; се ж так незручно—здалека доставати списом до пики. Зовсім недотепно! а як не били, то яка се колосальна недотепність вигадувати такий, сказати-би, зателевувати та загемегувати спосіб карати людей! Однаке Українці та Великороси поводились теж погано:

„Од остготів україно-русське племя перейшло й тверде істинонімецьке *ρ* по всій теперішній Україні на кінці слів: цар, господар“, і т. д. (38₃).

„В теперішній Великоросії остготи допомогли (окрім суворого клімату) змінити давнє церковно-славянське, українське і білоруське *г* на твердий звук *г* (кг)“ (38₃).

Інородчеська інтрига, виходить. Слава Господеві, що в середині слів та в початку лишило ся *ρ* мяке, та що Українці заховали своє питоме *г*. Взагалі сі инородці тільки збивали людей. Така пригода:

„В наш час слово «пахатъ» зосталося тільки в Великоросії, а слово „орать“ має там значення „дуже кричать“—аж дерти горло. Певно славяне застали в мордовців *соху* для орання поля, але вже не знали, куди притулити слово, винесене з Київщини, й притулили його до горлового крику й репетування“ (62₃).

Бісові мордовці—збили з пантелеїку, що й не знаєш, куди притулити своє рідне слово! На жаль, мушу запевнити Н.-Левицького, що

так не буває, щоб народ з своїм власним словом запантелечився і тикав його куди зря. А в данному випадкові діло таке, що *орати* треба звести з латинським *arare* (орати, пахатъ), а *орать* (кричати)—з *orare* (кликати, молитись). Та як переконати Н.-Левицького, коли в нього на інші народи виробився певний погордливий погляд, яким він дивиться і на нелюбі йому слова. От бідні *торчки*, самостійна, своєрідна раса, попадає в *торочки* київських полян, себ-то у *вистрішки*:

„Мабуть торки були ще кочовий наросток руського плем'я, але ще хижий, хоч і свій. Бо од коріння цього назвища в наші мові є слово: торкаться об що, торочити (робити торочки), торочки (бахрома), торочить (казати нісенітницю). Може й де племя було *торочками* осереднього київського племені полян“ (31₃).

Ще гірше становище Китайців та Японців:

„Ці усі коротенькі слівця, предлоги вживаються для показання куди, або кудою простує те діяння або робота од діяльника на всі боки. Бо якби не було цих предлогів, то люди казали б так: сівач сіє насіння, бере торба, плечі, жменя, або торби, плечах, жменю.

Примітка: Є на світі й такі мови—без предлогів та союзів, то такими й розмовляють, як от китайці, японці“.

От бідолашні люди: і непременно їм це, а мусять. Так і в Африці: нема одежі в негрів, то так голі й ходять.

Такихъ, або подібних умовиводів Н.-Левицького повно в його граматиці, і не маючи наміру ходити й читача водити крок за кроком Н.-Левицького, подам ще де-які, найбільше характерні.

„Слово ночови має в часточному падіжі множеств. числа—ночов (багацько ночов було на ярмарку). Це певно для одлички од слова—ночів“ (ст. 35).

А воно просто того, що *з* перейшло в *о* (ночъвъ, ночовъ) по закону, якого не знає Н.-Левицький, а який однаке міг би вичитати в першій лішній граматиці старо-словянської мови (не шкільній, а А. Лескіна, наприклад).

„Пе (вирази до церкви, до волосної управи, замісьць *у*, *в*), пішло з того, що в давніо давнину українці, ще до прийняття християнської віри збралися на молитву надворі, коло криниць або над річками. І в наш час поліщуки, як прийдуть до церкви, то тільки старі люди йдуть у середину церкви, а дівчата й парубки та молодчі чоловіки й жінки стоять коло церкви надворі навіть тоді, як часом крапає невеликий дощ... З цього й пішло в мові: ходім до церкви, до оранди, замісьць—ходім у церкву, у оранду“ (113).

Значить і *до-дому* прийти—се десь собі на подвіррю притулитись, а в хату не заходити?

«Слово *село* в падіжах множ. числа не змінює під наголоском букви *е* на *і*: *села*, може з тієї причини, щоб не стикнутись у йменнім падіжі з словом *сіла*, але в часточному падіжі воно буде *сіл*, а не *сел*, як дехто пише. З цієї причини треба писати—*сільський* (як кажуть на селі, а не *сельський*)“ (ст. 31).

Знов же не одличка і не змішування тут діють, а закон про перехід *e* в *i*: *село*, *села* зберегає *e*, бо нема умов здовження *e* (нема далі глухого звука—*з* чи *ъ*), а в формі *сел* був на кінці глухий (*з*), що згодом зник, *e* здовжило ся в *ю*, а потім дало *i* (*сіл*).

Так само не розуміє і не знає Н.-Левицький того, що *и та е* в словах *хрест*, *христитися* се ріжна вокалізація старого глухого звука, а не якісні ріжниці між Христом і хрестом.

«Слова христини, похристини, христиться треба писати з буквою *и*, як кажуть в Київщині, та і в інших губерніях, а не з *е* (хреститись, хрестини)... Ці усі слова виведяні не од слова *хрест*, а од слова *Христос*, як слова християнство, христоситься, бо в цих словах показується зъєднання людей з Христом і християнською вірою, а не з знаком—хрест...

Можна писати тільки «Хрещення Іоанново», Іоанн Хреститель, бо це діялось ще до християнства». (ст. 34).

Ta сама історія з словом Великден, де пропадає *e*, що стало з ъ (Великъднь), а вокалізується ъ (Великъден, Великодні і т. д.).

«В слові Великден в усіх падіжах вставляється буква *о* після букви *к* для легкозвучності: до Великодні, перед Великоднем». (ст. 22).

«Назвища городів та сіл з кінцем на *ів* по всіх падіжах змінюють *ів* на *ев*: Канів—Канева, Стеблів—Стеблева, Мліїв—Млієва, окрім слова Київ, в якому *ів* не змінюється в усіх падіжах: в Київі, до Київа, хоч на Поліссі подекуди кажуть—до Києва, але це буде вже про'Brien усімому»). (ст. 21).

Цілком по-українському: Стеблів—Стеблева, Мліїв—Млієва, Почаїв—Почаєва, Київ—Києва, хиба що чується у вимові під впливом попередньої мякої (йота)—Почайва, Київа.

«Міній не дивно, що в сьогоднішній українській, а найбільше в карпатські та українсько-угорські мові додержалося до нашого часу більше форм церковнославянської мові, ніж в усіх славянських мовах. Три падіжі въ йменнях предметних чоловічого й жіночого роду зовсім церковнославянські з теж самишною зміною букв: чоловікові, чоловіче, па чоловікові, луг, луже, па лузі... Додержалося й двостіннє число в ймен. предметних середнього й жіночого роду: дві вікні (окнѣ), три селі, дві відрі, дві жінкі (множеств. число—жінки), дві позі...» (43₉).

Чи не хоче Н.-Левицький сказати, що наші предки колись говорили по церковнославянському, старославянському? Сього ніколи не було, бо спільність форм показує на спільність походження, і тільки А сі форми двійні, датива, вокатива—це питомі *українські* форми.

В дальших прикладах бачимо, що Н.-Левицький змішує *слоути*, слову з *если* (есть-ли) та зводить бубон (пухир) з бубликом.

«Назвище бублик має спільній корінь з словом бубнявіть, бо сирі бублики, вкинуті в окріп, бубнявіть, наче намочений горох та хвасоля; та вони ю круглі, наче бубка *серна* або бубон — решето з бразькотьолами. Слово бубон—звукопідробне, од якого ю вийшов дієслов бубоніти (про лайливих людей)» (37₃).

«В гуцулів більши ініби великоруських слів, або юих зародків і тем, як у Галичині, як от, прикладом, лиш, лише (только) (зостався лиши один), если, або самий його корінь *сли*, од якого ю вийшли українські слова: сливе, сливи, сливињ (почти) і великоруське *слить*, *лыветъ*, котрі назначають умовність або непевність»... (46₃).

Ще дві квітки вже полеміки Н.-Левицького, як приклад того, що автор не може інакше побивати супротивника ю доводити своє, як тільки переклавши «для ясності» українське на російське.

«В галицьких і в українських грамматиках української мови слова: відміна (одміна, склонені), відмінок (одмінок, падіж), увага 1, увага 2 (примітка, а по-руському виходе: 1 вимініе, 2 вимініе, а не примітка, як от в українські грам. Тимченка)—взяті з польської грамматики». (ст. 15).

«В українські грамматиці Шерстюка слово „мѣстоименіе“ замінено словом містніменник. Відомо, що слово мѣсто—дѣ город, і вийшло—городойменник. Чом пак не селойменник?» (ст. 54).

Поясняє наш граматик раз-у-раз російською мовою, замісць того, щоб російське пояснити по-українському: хорохла людина (богатырь, чоловік, ст. 47), прикметність (качество, ст. 37), животіть (существовать, ст. 77), чуття (слушъ, ст. 81), почуття (ощущеніе, ст. 80).

Подати багато цитатів та розводитися подекуди з «лінгвістичною» мусів я в сій статті про граматику Н.-Левицького, бо знаю добре, що читач української книжки дуже любить „легке читання“ йому подавай не тільки легкої белетристики, легкої поезії та публіцистики, але й граматику та підручник фізики волів би він мати в формі „оповідання про граматику“. „Розмови про фізику“, забуваючи про те, що „Розмови“ та „Оповідання“, себ-то всякі популярні книжки пишуться насамперед для народу, а не інтелігенції. Однака ніхто нічого проти граматики Н.-Левицького не мав би, як би вона була і легко написана і не суперечила б філології, науковій граматиці. Пригадую собі, як один поважаний громадянин, якого по-між іншими почесними званнями, на які він мав усеньке право, вважали ще чомусь філологом, клав такий присуд на граматику Є. Тимченка: „Погана, каже, граматика: її не читаєш!.. Та ю не тільки я. От і пан Х.: хвалив, хвалив, а як я почав допитуватись, так він і призвався, що тільки до половини її прочитав, а далі не міг“... Як би ті обидва філологи згадали просту і не філологічну істину, що граматики не читають, а вивчають, не було б може й сурового та несправедливого осуду. Не було б і сили непорозумінь, що у нас часто трапляється з книжками, коли б рядовий читач ставив до книжки тільки ті вимоги, які слід і можна ставити.

Книжка Н.-Левицького популярна, легко написана, цікава, як оповідання про мову пані Тавінської чи самого Н.-Левицького, але се не граматика, як не порадник сільського господаря, та легка і цікаво написана книжка, в якій говориться, що волів слід годувати яловичиною, курей сіном, а ягнят печеною кукурузою. Але я категорично заявляю, що слова *джур*, *жу желиця* і *жу же* виводити од слова *журба*, се все одно, що порадити при крайній потребі з бика надоїти молока. Чому таких феноменальних порад і пригод не бачимо в популярних книжках з природознавства, і чому допустимо над живим словом людським знущатися нелюдським соособом? Філолог—се друг слова в перекладі на нашу мову, але який же з Н.-Левицького філолог, коли він візьме якесь слово, гарне, симпатичне українське слово, і заквасить його на *джур*, перепалить на *жу желицю*, обкурить смер-

дючою сіркою-жупелом; українську пику обіб'є остроготськими піками (списами); таку потрібнуріч, як штани, зведе на цяцьки; замішує жіноче питання в закон про перехід *o в і і т. д.* Се ж мучительство, безцільна вівісекція, се — вибачте за вираз, позичений в Н.-Левицького—граматичний книгоперевертень!

Отже книжка Н.-Левицького—се не граматика, і не годиться вона ні для однокласних, ні двох-, ні трохкласних шкіл, ні для гімназій і ні для всякого іншого, хто схотів би граматики вчитися. А як «легке читання», то чому б і не почитати—забувши, звичайно, про ті сумні лаври, що вона доплітає у вінок заслуженого нашого белетриста...

Д. Д—КО.

З недавнього минулого.

Олександр Барвінський. *Спомини з моого життя. Друга частина. Образки з громадського й письменського розвитку Русинів від 1871—1888 р., з додатком споминів про М. Лисенка. З 12 портретами, 13 картинами і одним faximile.* Львів. 1913. Ст. VIII 406.

Д-й Ол. Барвінський випустив другий том своїх цікавих споминів, про які нам доводилося говорити в іншому виданні *). З тим же самим епічним спокоєм літописця, додержуючи автобіографічного способу оповідання, розказує він про події свого життя, про свої мандрівки, про зустрічі й знайомства, і на фоні сеї автобіографічної канви вимальовує перед нами багато важливих і цікавих моментів з життя Галицької Русі 70-х і 80-х років.

В першому томі своїх споминів присвятив д. Барвінський чимало місця згадкам про Куліша і своїму з ним листуванню. І тепер починає він свої спомини з оповідання про свою першу особисту зустріч з Кулішем, який р. 1860 вертаючись з Праги, заїхав до батьків Барвінського в село Шляхтинці і тут бачився з автором споминів і його двома братами. Куліш перебув у Барвінських усього один день, поспішаючи додому, і за цей час успів переглянути виготовлену рукопись «Читанки» Ол. Барвінського для гімназій і поддавав багато своїх уваг та заміток. Як звісно, більша частина біографій письменників, подана в сій «Читанці» при уривках з їх творів, зложена була на основі заміток Куліша, присланих у листі до Ол. Барвінського весною того ж таки 1869 року. Оповідання про побут Куліша в ідилічній обстанові сільської галицької «плебанії», в старосвітській патріархальній сем'ї, в товаристві молодих галицьких народовців (Олександра й Володимира Барвінських), які ботготворили Куліша, як духовного проводиря українства, має дуже теплий характер, як і взагалі всі спомини про особисті враження автора з його стосунків з Кулішем.

Ся зустріч з Кулішем розказана як окремий епізод, а далі йде знов у хронологічній послідовності оповідання про події й пригоди авторового життя. Займаючи з 1871 року становище старшого вчителя учительської семінарії в Тернополі, д. Барвінський брав живу й активну участь в громадському життю тернопільських Українців. При його участі влітку 1876 року заснувалася в Тернополі філія львівської „Просвіти“, до якої вступили місцеві українські інтелігенти, кілька міщан і навіть свідоміших селян з околиці Тернополя. На сі часи припадає й завязання стосунків автора з Буковиною, наслідком чого явилося видання альманаха „Руська хата“. Ол. Барвінський ще й раніше

*) „Літерат.-Науковий Вістник“, 1913 р., кн. VI.

був знайомий з братами Воробкевичами—Ізидором (Данило Млака) та Григорієм (Наум Шрам); тепер, з нагоди відкриття при кінці 1875 року університету в Чернівцях, рішив він особисто познайомитись з осередком буковинського життя. Національний рух серед буковинських Русинів виявлявся тоді ще слабко; осередком громадського життя служив клуб „Руска Бесіда“, біля якого гуртувались місцеві більш свідомі люди. Барвінський, щоб оживити звязки Буковини з Галичиною та щоб увести її в духовний обмін з усім українським життям, порушив гадку видання альманаха, в якому взяли б участь письменники з Буковини, Галичини й України. Сей альманах був здійснений в формі збірника „Руська Хата“, який вийшов у 1877 році, і в якому взяли участь брати Воробкевичі, Осип Фед'кович, Корнило Устиянович, П. Куліш і Ганна Барвінок. Куліш допоміг виданню і матеріально.

Кінець 70-х років взагалі позначився упадком громадського життя серед галицьких Русинів, певним застоем в літературних прямуваннях і ослабленням духовних звязків з Україною російською. Сю сумну добу в історії галицької Руси яскраво схарактеризував д-р Ів. Франко в своїх нарисах „З останніх десятиліть XIX в.“, називаючи її „нешасним десятиліттям,— може найтяжчим, найбільш хаотичним в цілій історії нашого національного розвою“, коли може так як ніколи грізою було поставлене питання: чи жити, чи згинути нашій нації *?) Зазначаючи сей сумний стан національно-політичного життя в Галичині, Барвінський пригадує факт, як в 1879 році Русини вибрали всього трох послів до парламенту, тоді як ще шість років перед тим послали туди 17 послів. Ся невдача була важким ударом для найбільш свідомих представників народовецького напрямку і вони зрозуміли потребу „виступити до діяльності і на політичному полі (досі їх діяльність обмежувалася лише письменською і просвітною роботою)“. Перш за все виникла потреба засновувати політичні органи, один для широких народних мас, другий для інтелігенції. Перший був здійснений в формі тижневика „Батьківщина“, який почав виходити у Львові з 1 жовтня 1879 року під редакцією Юліяна Романчука. В першому числі нова часопись закликала Русинів до згоди і єдності, до організації спільноЯ роботи, хоча б кожний робив і своїм ладом. Сей заклик знайшов собі відгук у Тернополі, де Ол. Барвінський скликав кільканадцять місцевих громадських людей на пораду (серед зібраних був і Іван Наумович, який, по словам нашого автора, виявляв велике одушевлення для справи),— як би згуртувати людей коло спільної роботи без ріжниці напрямку — московільського й народовецького. На зборах Барвінський предложив відозву, яка містила в собі проект такого порозуміння. В сій відозві зазначено було, що „поражені Русинів при останніх виборах до державної ради повинно всіх довести до отямлення. Число послів у державній раді і в соймі змаліло так, що з ними ніхто не числиться, народні інституції занепали, руський народ упадає морально і матеріально, молодіж, не маючи потрібної поживи духової, підіє і відчувається народові, жіночтво виростає або без образовання, або переймається ненароднім духом по чужих пансіонах. Русини роздробилися на партії і ослабли, а поділ на партії лише тоді не шкідливий,

наколи всі партії не спускають з ока добра народу, а кожна з них, хоч ріжними дорогами і ріжними способами, стремить до спільної цілі. Нині всі відчувають потребу такого скруплення сил, організації і спільної праці для добра народу і оборони його прав. Таке скруплення сил може послідувати на полі політичнім, економічнім, на полі виховання і просвіти. Організація політичних сил може бути переведена на загальні зборах „Руської Ради“, наколи би виділ того товариства приняв попередно в члени всіх Русинів, котрі зголосилися би без ріжниці їх політичного і літературного переконання, наколи лише за Русинів держаться і яко такі об'являються“.

Відозву було оповішено в „Батьківщині“. Наслідком цього кілька десятків народовців львівян і тернопольців зголосилися в члени „Руської Ради“, але виділ її прийняв з них дуже небогатъох, унеможлививши таким чином спробу поєднання на ґрунті реальної політичної роботи представників обох напрямків. Се, між іншим, спонукало народовців до думки про власну політичну організацію і власну часопись. Ініціатором останньої справи явився Володимир Барвінський. Хоча на дорозі до здійснення її стояли великі перешкоди, перш за все—матеріального характеру, але Вол. Барвінський взявся за неї дуже енергічно, і з початком 1880 року з'явилось „Діло“ (виходило спочатку двічі на тиждень), якого редактором, зразу безплатним, був він сам. Підписував же часопись, яко одновідальний редактор, львівський міщанин Михайло Косон. На другий місяць свого існування часопись мала 451 передплатників. При „Ділі“ Ол. Барвінський скоро почав видавати ще „Бібліотеку найзнаменитших повістей“. Продовжувалося і видання „Правди“. В усіх працях і заходах Володимира Барвінського помагав йому брат—автор споминів.

При кінці 1880 року завдяки знову ж заходам Володимира Барвінського було скликане у Львові перше всенародне українське віче з нагоди столітніх роковин вступлення на трон Йосифа ІІ-го. На жаль, про се віче, яке відграло дуже поважну роль в історії громадського руху галицької Руси, знаходимо в „Споминах“ надто мало докладніших відомостей, і далеко більш знаходимо про його в замітці д-ра Ів. Франка у його книзі „Молода Україна“.

Оживлення громадського руху в Галичині ставило знов на чергу питання про відновлення взаємин з Україною російською. З цією метою Володимир Барвінський вибрався в осені 1881 року до Києва. Тут познайомився він з Антоновичем, Кониським, Лисенком та іншими Київськими громадянами. Хоча в Києві зустріли його прихильно, однаке він „не нашов там того одушевлення і зрозуміння спільноти справи України з Галичиною, якого сподівався. „Діло“ передовсім уже зверхньою формою, правописом, не припадало до вподоби Українцям, а політичні справи галицьких Русинів в нім обговорювані, мало їх цікавили“*. В. Барвінський в листі до київського громадянина Лукянова при кінці 1882 року писав, що етимологія це лише формальна уступка галицькими „старовірам“, які підозрівали, ніби фонетика має проложити дорогу до полонізування Русинів: „Ми в „Ділі“ кинули форму, правопис, почали видавати „Діло“ т. зв. етимологічною правописю... се не тому, щоб ся правопис була лучша, але тому, щоб формою не зражувати нашої публіки старовірської, а вщепити у неї правдиві ідеали народні. Скорі публіка побачить і віру йме, що ми хочемо справді

*) Ів. Франко, Молода Україна. Львів, 1910, ст. 8.

добра Руси, а не тягнемо, як ім думалось, у Польшу, скоро народні ідеали стануть сповні ясними кожному читаючому Русинові оттоді й буде пора занятися формою". Стан національної свідомості серед українського громадянства в Росії зробив на В. Барвінського сумне враження: в тому самому листі він зауважує, що на Україні „на 15 міліонів нема і 50 людей, що б дорожили своєю рідною мовою, щоб інтересувались тим, що роблять їх рідні брати в Галичині і на Буковині".

До початку 80-х років відноситься й остання зустріч автора спомінів з Кулішем. Се було в осені 1880 року, в Тернополі. Сповіщаючи Ол. Барвінського про свій приїзд, Куліш прохав позанотовувати цифри, імена, дати—що стосувалося сучасного стану Галичини, скласти наперед конспект розмови, щоб йому легше було уявити собі тодішні громадські відносини. Розмови з Барвінським і подані ним відомості, які свідчили про певні симптоми оживлення громадського життя галицької України дуже захопили Куліша і підбадьорили його. Від'їзди до Відня, Куліш попрохав дати йому якусь книжку на дорогу; Барвінський дав „Кайдашеву сім'ю“ Нечуя-Левицького, що саме тоді вийшла однією з „Правди“. Потім Куліш писав з Відня, що „з великом уподобанням читав дорогою „Кайдашеву сім'ю“... що за свіже чуття краєї природи і людського серця! Ні, ще наша мати на вмірає!“

Про процес Ольги Грабар, дочки відомого московофільського діяча Адольфа Добрянського, обвинуваченої в державній зраді, згадує д. Барвінський досить коротко, спиняючись більше на другому процесі, викликаному сим першим,—процесі о. Ст. Качали з графом де-ля Скаля, власником села Гниличок, яке перейшло було на православіє; Качала в статті у „Ділі“ обвинувався сього графа, що й він причинився до викликання православія в Гниличках. Той покликав його і Барвінського, яко редактора, до суду. Справа кінчилася нічим. Обидва процеси викликали, натурально, великий інтерес серед галицького суспільства і дали нагоду В. Барвінському виступити в „Ділі“ з низкою статей про неминучу потребу самостійного національного розвитку Русинів. Взагалі роботи коло редактування „Діла“ вимагали великої пильності праці, безсонних ночей і вічного напруження. Се підтримувало сили В. Барвінського і передчасно звелогубило на початку 1883 року.

Певне оживлення серед українського громадянства в Галичині на початку 80-х років одбилося й на життю Тернопільщини. 1-го лютого 1882 року відбувся головно заходами автора спомінів перший український концерт у Тернополі, а за два роки, також 1-го лютого святковано там вперше Шевченкові роковини концертом, який було сполучено з відкриттям у Тернополі клубу „Руська Бесіда“. Засновання „Руської Бесіди“ причинило чимало до оживлення просвітньої діяльності в Тернополі і на Поділлю. Уже в 1883 році тернопільська філія „Просвіти“ почала влаштовувати подорожі членів свого виділу по селах і містечках для виголошування популярних викладів і засновування читалень. Перша читальня повстала в селі Староміщині коло Підволочиська. За нею пішли інші, і в сій справі Ол. Барвінському прийшлося чимало попрацювати, їздити по селах, одбуваючи читання і закладини читалень. В справі усвідомлення й згуртування українсь-

ких міщан Тернополя зробило чимало відновлення старої фондациї кн. Костянтина Острожського 1593 року на користь приюту для вбогих руських міщан Тернополя, яка складалася з 235 моргів поля. Дякуючи заходам Русинів-урядовців знайдено було сліди старої фондациї, введено її в життя в формі засновання приюту на власному, спеціально закупленому ґрунті, і віддано під управу комітету, выбраного з поміж самих міщан. В кінці літа 1885 року відбулася в Тернополі вечірка, присвячена пам'яті недавно помершого перед тим Костомарова. В сій вечірці взяв участь селянський хор і гурток студентської молоді з Львова, що вибрався на мандрівку по провінції. Прибули й гості здалекої України: студент К. Арабажин,—(тепер професор Гельсинфорського університету), і дві студентки—М. Доброграївна й К. Мельниківна (опісля відома вчена К. М. Антонович-Мельник). Вечірка стріла перешкоди з боку місцевої польської адміністрації і треба було звертатися з телеграмами аж до самого міністра президента Таффе, щоб зняти заборону, видану в самий день концерту. І далі, під час мандрівки по селах адміністрація ставила всякі перешкоди, забороняючи відчити, декламацію й співи.

Дуже просторе місце (ст. 228—323) займає в споминах опис подорожі Ол. Барвінського літом 1885 року на Вкраїну—до Київа. Цей опис, так само як і враження з мандрівки на Шевченкову могилу (разом з інженером Ол. Якубенком, що саме тоді працював над опоряженням могили поета) не дають нам нічого нового й невідомого, і здавалося б нам, що наприклад, досить докладний опис київських святынь та історичних памяток (ілюстрований кількома досить слабенькими знимками) надається скоріше до якогось провідника, ніж до мемуарів. Не бракує в сих враженнях з Київа й деяких неточностей, на зразок, наприклад, „останньої (перед Київом) стації Боярки з її гарними літніми палатами для російських вельмож“,—що могли викликати лише усмішку в тих, хто знає Боярку, з її „дачами“, або—того, що фігура Хмельницького на памятнику держить в руці шаблю (в дійnosti, як звісно,—булаву).

Свій побут у Київі використав Барвінський головним робом в справі задуманого видання „Руської Історичної Бібліотеки“, яка мала бути історичною енциклопедією, котра подавала б вибір історичних розвідок з нашої минувшини, оригінальних і перекладних. Антонович поставився прихильно до сеї думки і радив на початок „дати передовсім короткий загальний огляд нашої минувшини, а відтак подавати історичні монографії, почавши від княжої доби аж до новіших часів. Найвідповіднішим таким загальним оглядом нашої минувшини вважав Антонович „Очерк історії Юго-Западної Русі“, надрукований в „Кіевской Старинѣ“ за 1885 р. Був се витяг з історичної часті розвідки о. Стефана Качали „Polityka Polakow wzgledem Rusi“, котрий редакція „К. Ст.“ з пропущенням публіцистичної і полемічної часті подала перекладом московською мовою“. Далі Антонович радив дати розвідки Костомарова, виїмки з монографій Іловайського, Смирнова, Даškevича, Шараневича—для часів княжої доби; для історії Литви мала піти праця самого Антоновича „Іст. вел. княж. Литовського“ з доповненням з Іловайського, для козацьких часів—монографії Костомарова. Про початки казаччини Антонович збирався написати сам. Сю програму „Рус.

Іст. Бібліотеки" Барвінський обговорював ще спільно з Кониським, Вас. Вовк-Каравчевським і Житецьким. Робити переклади пообіцяли Кониський і Каравчевський (потім до них пристав іще Й. М. Комаров з Одеси). В справі правопису Українці згодилися зробити уступку для галицьких Русинів, приставши на етимологію, для того, щоб видавництво знайшло більше поширення також і серед молоді, яку вчили по школах ще старим правописом. Перший випуск „Р. Іст. Б.“ вийшов у Тернополі 1885 року під назвою „Коротка історія Руси“. (Бібліотека виходила під редакцією Барвінського аж до 1894 р., видано було її 15 томів. Од 1894 р. перейняло видання на себе „Наук. ім. Шевченка“).

На протязі 1886 року встиг видати Барвінський 5 томів „Рус. Іст. Бібл.“^{*)}) Видавництво зразу було неприхильно стрінуто не тільки з боку московільської й польської преси, що закидала йому „тенденційність“, а навіть О. Калитовський в „Зорі“ закидав йому „тенденції“, які супротивляються цілям русько-української історіографії“, а другий критик, В. Коцюбський висловлював бажання, щоби переклади і переробки „були більше галицькі, так що до мови як і що до оброблення“. На скільки, однаке рецензенти ті були компетентні, найліпше свідчить сам О. Калитовський, який писав у „Ділі“ з приводу вже VI т., який містив переклад Антоновичової Іст. вел. княж. Литовського, що він „розпинався на муку“, перечитуючи з обовязку рецензента ту книгу.

В половині 80-х років галицькі народовці після невдалих спроб порозуміння з т.зв. старорусинами, заснували власну політичну організацію „Народна Рада“, на основі традицій давньої „Головної Руської Ради“ 1848 року. До неї організації зразу вступили окрім львіян також кілька членів з провінції. Серед них був і Ол. Барвінський. Того ж року вибрано було його членом громадської ради в Тернополі, де він, вкінці з двома іншими радниками Русинами почав промовляти по українськи,—в перше за часи існування тої інституції, виборюючи тим способом рідній мові право прилюдного вживання. Громадська й літературна діяльність викликала велике підозріння в тодішніх польських адміністраторів і чинили йому ріжні службові прикористі. На карб Барвінському ставлено й його подорож до Києва. Ті обвинувачення розвіялися після того, як Барвінський взяв дуже діяльну участь в спорудженню етнографічної вистави в Тернополі літом 1887 року з нагоди приїзду тодішнього наслідника австрійського престола Рудольфа, котрому ся вистава дуже припала до вподоби. Складалася вона не тільки з річей археологічного й етнографічного характеру, але й з народних співів, танців, обрядів, виконаних хорами дівчат і хлопців з околишніх сіл, у гарних національних убраних.

Бажаючи піддерживати завязані особисті відносини з Українцями російськими, подався Барвінський в лютому 1888 р. у друге до Києва, щоби побувати тут на Шевченкових роковинах. Сі роковини справлялися в хаті одного земляка, де зібралися по-над сто людей, серед котрих були й приїжі з дуже далеких кутків Росії. Тут зустрівся автор

^{*)} 1-й т.—Історія Руси Качали, 2-й т.—Іст. Монографії Костомарова про дві рус. народності, про федерат. устрій Руси і нариси народ. укр. історії, 3 і 4 томи—з Іловайського про княжі часи, 5-й т.—Смирнова й Дащевича.

споминів крім давніх своїх знайомих ще з Ів. Нечусем-Левицьким, Михальчуком, Рильським, Симиренком та ін. На святі держав промову Антонович, а потім Барвінський розповів про життя, змагання й розвиток Русинів в Австрії. Всі присутні однодушно признали потребу близьких і тісніших взаємин між Галичиною й Україною і тоді, каже Барвінський, зродилася гадка відновлені видання „Правди“, которая б мала служити спільним всеукраїнським органом.

При кінці того ж 1888 року Барвінського призначено було вчителем до муж. вчительської семінарії. Він покинув Тернопіль, де прожив повних 17 років. На описові прощання з тернопільською громадою кінчиться друга частина споминів Ол. Барвінського. Додатком до неї служать спомини про Миколу Лисенка з долученням кількох листів.

Ці спомини не дають нічого нового до характеристики нашого славного Музика, але в листах його знаходимо кілька цікавих рисок: ми бачимо, з яким великим інтересом стежив Лисенко за українськими виданнями в Галичині, як клопотався про те, щоб справно одержувати „Правду“ й „Записки Наукового Товариства імені Шевченка“. З цього листування маємо відомості про те, як свого часу роблено заходи для вистави Лисенкової „Різдвяної ночі“ на польській сцені у Львові і на віденській придворній сцені (при кінці 1913 р.). В останній справі директор віденської надвірної опери повідомив Барвінського, що „Лисенкова опера репрезентує сей рід національної штуки, який ледве чи матиме успіх серед широкої публіки, хоча б вона й зрозуміла властиву сій опері красу“.

Кінчаючи наш огляд другої частини цих споминів, мусимо сказати, що чогось зовсім нового, невідомого досі, ми в них не стрічаемо (не рахуючи того, що стосується властивої автобіографії самого Барвінського), зате пригадують вони багато призабутих сторінок нашого давнього життя, освітлюють деякі темні моменти нашої бувальщини і оживляють в нашій уяві постаті багатьох діячів нашого недавнього минулого.

А. ЯРИНОВИЧ.

До психології українофільства

Українофільство... Його психологія, побут, внутрішні відносини, світогляд не можуть не цікавити нас, нове українське покоління, що зайніли тепер місце колишніх представників нації і вважаємо себе справжніми носителями української ідеї, робітниками чисто-українського національного Ренесансу.

Нема сумніву, що українофільство, як ідея, вже поховано, а його живі представники або ж підрошли до стадії української свідомості, або мусіли відійти в сутінки небуття, втратити всяке значіння та громадський інтерес. Заллякані рішучим характером сучасних українських течій і проявів національної свідомості або й обезбарвлені яскравим колоритом національної свідомого елементу українофіли з українців стають тепер історичними постатями, а в деякій частині нашої преси навіть легендарними винуватцями всього того лиха, що сидить на нашій шії.

А тим часом українофільство в історії українського відродження було більше продуктом, ніж продуcentом, творцем якоїсі певної, свідомої своїх завдань національної ери, більше було шумовиням, ніж варом, в якому гартувалася психологія свідомого українця. Коли в більшості зросійщених українців походження, обставини, стихія будили українофільство, то так само в численних рядах української інтелігенції супротивні стихії й обставини плодили українофільство, сю стадію пасивного почуття національної приналежності. Отже українофільство можна вважати то ембріональною, то дегенеративною стадією національної свідомості.

І в наші часи, часи національної формaciї, бачимо багато прикладів, як з ємбріональної стадії україnofільства виростає серед молодшого покоління повна національна свідомість, а поруч із сим чимало єсть випадків, коли національна свідомість дегенерує в дітях свідомих батьків в україnofільство, а потім і в повне зросійщення. Котляревський і котляревщина, Шевченко і шевченківство, українство і україnofільство—в сих ріжких консистенціях національної свідомості відбувалися й ріжні процеси розвитку української думки в XIX столітті. Коли котляревщина, шевченківство, україnofільство в минулім столітті виникали з самого життя українського, з народної пісні і побуту, тоді вони були наслідком природних умов і їх громадська сила і національне значення виростали до великих розмірів або принаймні до розмірів чистої української праці, до якоїсь ініціативи на національнім українськім ґрунті. Але дегенеративне україnofільство, так само як в літературі котляревщина та шевченківство, для розвитку української національної ідеї чинило більше шкоди, як користі, хоч представники

його полишили нам досить велику культурну спадщину, якої не маемо причини зрикатися. Дегенеративне українофільство Миколи Костомарова, який з кирило-мефодіївського братчика 40-х років звісся на теоретика мови «для хатнього вжитку» в 70-х, натурально було сильним ударом для розвитку української ідеї тим більше, що численні групи української інтелігенції спокусилися привабними вигодами такої спокійної, майже без певних обовязків що до обекту «фільтра», позиції. Більша частина другої половини минулого століття пішла у нас, як певна історична епоха, марно на манівці українофільства. В масі інтелігенції на Україні вибірали собі найлегшу форму національної приналежності—поверховне, дилетанске, аматорське українофільство. Психологія українських неофігів легко мирилася з українською національною проблемою, так лагідно в українофілів поставлена. Українофіли, чільні проводирі компромісового українства, все ж таки полишили нам у де-чому велики наукові надбання, матеріали, записи, розвідки; вони все ж таки поля українознавства не кидали—і в сьому їх цевна заслуга. Як би там не було, а не тільки те їх приваблювало до українського життя, що воно відкривало кожному дослідникові величезне неоране поле, на якому можна було й свою борозну провести, можна було знайти досить простору для оригінальних темами дослідів і сим виріжнитись в пантеоні російської науки, але й тим, що в душі жило якесь почуття провини перед «нашою Україною», жевріло щось подібне до російської дворянської совісти, що витворила «лишніх людей» в літературі та почасти годувала народницький рух. Безперечно, що не без того було в цій українофільській психології, що називається патріотизмом нашого болота,—адже українське походження, своєрідні рисочки іншої від російської нації дають право на якесь представництво, закрашують людину іншим кольором серед одномастності юрби російської інтелігенції, в якій українофіли завжди—свої люди. А коли українофіли—проводирі намагалися ще тримати якийсь український прапор та підтримувати звязок з народнью стихією через наукові досліди чи близші стосунки з представниками чисто-української інтелігенції, то епігони українофільства вже ні про що грунтівне не дбали, а потрапляли через п'яте в десяте українського життя, обмежувалися поверховним знайомством з українськими справами, набуваючи собі невеличкого запасику відомостей, слів, оповідань, анекdotів—особливо анекdotів!—щоб при нагоді в російськім товаристві, бо з українським вони мали дуже мало спільногого, викласти всі свої українські козирі. Такою уявляється психологія в епігонів українофільства, в тих велелюдних колись кругах, що могли за інших обставин та за іншого відношення до української національної ідеї зробитися українською публикою, справжнім українським громадянством, яке дало би тепер і міцнішу традицію нам і багато численніших адептів. А так наплодилася сила ідейної переводні, без внутрішнього цементу, різріжнених і нікому невідомих аматорів української поетичної мицувшини, веселих рисочок нашого народнього побуту, пісенної творчості і анекдота, особливо анекдота!

Цікаво заглянути в сей українофільський інтелігентський побут, вияснити сю психологію людей, що як-не-як, а в масі, в публіці все ж були нашими попередниками, не ідейними, але тими, що займали місце

теперішнього українського громадянства. окрім того, що вже маемо, слід використати, як матеріал, книжку проф. І. А. Линниченка — „Рѣчи и поминки“ *).

Автор спогадів дає небагато матеріалу для біографій письменників і учених, бо факти відомі І. Линниченкові відомі здебільшого з некрологів та біографичних нарисів про покійників, але характеристики І. Линниченка вельми цікаві, літературно списані, добрим стилем і досягають часом художньої рельєфності. А найбільше цікавить нас сам автор, бо наскільки його спогади суб'єктивні й торкаються часом приватних приятельських стосунків, настільки ж вони виясняють українофільський світогляд автора, його відношення до тих діячів українофільства й українства, з якими йому доводилося здібатися, яких він добре зізнав. Треба зазначити, що в спогадах І. Линниченка не всі українці — типові українофили: між ними є певна градація. Градація ся намічається від проф. О. О. Котляревського, українофіла, який дуже мало виявив своєї симпатії, і йде через М. І. Стороженка (московського професора світової літератури) та О. І. Маркевича (професор історії в Одесі) до М. І. Костомарова, а кінчиться В. Б. Антоновичем. Як бачимо, з сих людей не всіх і не у всі періоди їхньої діяльності можна називати українофілами, не кажучи вже про те, що українофили з них не однієї марки, степені й напрямку. Але характерно те, що І. Линниченко не робить ніякої ріжниці між Антоновичем і Маркевичем, Костомаровим і Котляревським: для нього Костомаров — „зnamенитый историкъ Малороссіи“, Антонович — „отець археологического изученія родной Малороссіи“, Котляревський і Стороженко — прирожденні чисті українські гумористи і т. д. „Родная Малороссія“, „Южная Русь“, спільні завдання руської науки, участь в археологічних чи яких там ще з'їздах та симпатична вдача, добрий гумор і веселі невинні пригоди — ось що єднає в памяті автора спогадів усіх тут перелічених учених і громадських діячів, а інших рис і подробиць автор або не знає, або знати не хоче. Оті інші риси і факти до характеристики сих українських товаришів і знайомих автора спогадів він звалює ізмішув в одну купу, як матеріал побічний, другорядний, маловартний. І се, на мою думку, слід розуміти, як ознаку українофільського ешгонства, коли людина відмітає все те, що власне й було би або, ї було таки дуже одмітним і оригінальним у вдачі й діяльності людей, про яких береться докладно говорити, — як приятель і учений. Турботна і складна воно штука — оті українські переконання і діяльність близьких авторові людей, і він заставляє їх ширмою загальнолюдської та наукової характеристики. „Член кирило-мефодіївського товариства, за участь в якому він тяжко потерпів, Костомаров ніколи не належав до сепаратистів; його українофільство було дуже помірковане **); він вимагав словянської взаємності, місцевої автономії, заснованої на вільних інституціях для всіх словянських народів. Малоруську літературу він визнавав у розмірах, обмежених народними потребами, але він зовсім не гадав, щоб малоруська мова стала мовою літературною;

*) Проф. И. А. Линниченко. Рѣчи и поминки. Сборникъ статей по истории русской литературы и биографическихъ воспоминаній. Одесса. 1914. ст. 321, 86.

**) Розбивка скрізь моя. А. Я.

відповідно до ідей словянофільського кирило-мефодіївського товариства він мріяв про одну спільну для всіх словян літературну мову і *мав надію*, що такою спільною мовою стане російська літературна мова“.

Так, се важко підкреслити помірковане українофільство Костомарова, хоч проф. Линниченко міг би розповісти й про те, що українофільство Костомарова мало ріжні стадії й епохи й по інтенсивності було не однаковим. Це правда, що за 70-х років воно було „дуже помірковане“, що *тоді* Костомаров поставив був теорію мови для „домашніго обихода“ і літературу для народніх (простонародніх) потреб. Але коли вже згадує автор Кирило-мефодіївське брачтво, то очевидно тут стаєся непорозуміння: відповідно до ідей цього брачтва зовсім не такі відносини мали бути між мовами словянських народів — щоб українська мова не була літературною, а російська — для всіх словян зробилася літературною. Не відсилаю автора до друкованих статей про брачтво, бо не його особисто маю на увазі: він нам дає в своїх спогадах певний матеріал для характеристики українофільства і нас тому мало цікавить сам проф. Линниченко, як особа, але — *тип*. Державні ідеали братчиків, такі цікаві, дорогі та важні українській інтересції, не звернули на себе, як бачимо, навіть уваги одного з епигонів українофільства: бачимо, що автор Костомарова зневажав, як земляк трохи спочував його переконанням в справі не знаю вже чого — чи мови, чи літератури, чи рідної історії; бачимо, що ніякої крайності в сному своєму доброму знайомому він не допускає; сепаратист? — о, ні! (хоч нема ніякої потреби боронити Костомарова од таких обвинувачень, бо се само собою ясно); і не крайній українофіл з Костомарова і не обрушитель... От собі, трошки: і обрушитель і українофіл. Поміркована з усіх боків і надзвичайно приемна людина. А комічні пригоди бували з небіжчиком, тому слідує скілька ілюстрацій, а що гуморист він був, тому такий доказ:

„Надзвичайно добре орудуючи старо-русською мовою, Костомаров іноді писав нею вельми дотені й жартовливі твори, як от відомий (в стилі Горбунова) опис гри Тамберлика в „Пророкові“. До цього прімітка: „Малоруською мовою М. І. орудував цілком вільно і писав на ній. (Сава Чалий, українські балади“) (ст. 123).

Якою блідою й шаблоновою встає тінь Костомарова з такої характеристики: майстер мовляв, був покійничок на мові, умів утнути й у літописному і в малоруському стилі; тим часом як для нас є річ доведена, що українська мова і творчість були для Костомарова чимсь живим і органичним, дорогим і коштовним, а не якоюсь екстравагантною забавкою чи наслідком самих наукових студій. „Сава Чалий“ не мова, а ідея його — ось що дає відповідь і на питання про мову: чи була вона органічним елементом творчості Костомарова, чи продуктом аматорського зацікавлення, технічним здобутком, екзерциціями в народнім стилі.

Більше не знайдете у проф. Линниченка про Костомарова нічого з того, що можна вважати найцікавішим в життю нашого письменника і діяча, а зате чимало даетесь спогадів про спільну участь в якому небудь археологичному з'їзді, про вдачу небіжчика, семейні справи то що. Образ славного історика і громадянина, перенесений на ґрунт наукових справ, дрібних інтересів, незначних розмов, розпли-

вається, блідне, і у всякого читача, що мало знає, чим була повна й сильна значна частина життя Костомарова, повинно встать питання: чим же власне видатна і цікава людина в історії громадських відносин—сей Костомаров?

Ще гірше виходить постать В. Б. Антоновича в світлі спогадів проф. Линниченка. З одного боку бачимо навіть разгон, широкий замір: «Я постараюся тут накреслити, як можу з особистих спогадів, як університетський ученик небіжчика, і по його вчених працях, як один з його спадкоємців у справі дослідження рідної історії, моральне і загальнє наукове обличча помершого славнозвісного київського історика, Володимира Бонифатовича Антоновича» (ст. 248). І автор спогадів з цятою розповідає про те, як В. Антонович покинув польський табор і пішов до того, який вважав своїм святим обов'язком підтримати і збільшити «во імя нового Бога, в якого повірив він усю наболілою душою, якому рішив служити ділом, словом і думкою, і якому був вірний до останньої години життя» (стр. 257); «для нового громадське самоурядування було постійною метою, до якої змагався малоруський народ» (263). Але така віра і такі переконання не можуть подобатись українофілові, що не бере народні інтереси так глибоко і ніколи не скоче так драматично рішати питання про національну приналежність. Як же вийти з такого становища, як ученикові зробити заповіти свого вчителя менше або й зовсім не-обов'язковими? На се есть порада: бачите, «ученик і спадкоємець» запевняє, що під кінець життя учитель махнув рукою і на того бога свого, і на громадське самоврядування і на інші поважні пункти зного національного credo: в лекції про Богдана Хмельницького Антонович ...«розглядаючи ріжні спроби малоруського народу утворити міцні форми державного урядування, (він) вважає, що всі вони невдатні, і кінчає признанням, що малоруський народ—народ не державний, нездатний утворювати міцні норми державного життя, але в сьому твердженії заслужений учений, однаке, говорить далеко не те, що складало основну думку славянофільства». (265) Або, як ще каже автор спогадів, показав розчарування, зневір'я в тих старих своїх богах, ідеалах, що стосуються до українського народу. Однаке друкований текст сеї лекції говорить що інше, та і так відомо, що між невдатними спробами і нездатністю українського народу до творчості державної есть велика ріжниця. З того, що за Богдана Хмельницького історичні обставини склалися так, що гетьманові і народові не довелося здійснити повною мірою свої змагання та ідеали, ще зовсім не слідує, ніби Антонович з цього робив собі загальні сумні висновки про здатність українського народу, а тим менше мав би хто право говорити, що й на будущину В. Антонович поклав хрест, розчарувався і в такім бажанім для І. Линниченка настрою й помер. Се правда, що «Малоруська інтелігенція визнала, визнає й визнаватиме його своїм—він був ним і з походження від далеких предків і з своїх широких переконань» (263); але й знає ся інтелігенція, що міць і ширість тих переконань аж до самої смерті славного діяча українського не занепадала, а росла.

Дивом дивним проф. Линниченко не може зрозуміти джерела громадських і національних переконань Антоновича, і тому шукає якихось сторонніх пояснень тому, чого Антонович спинявся в своїй на-

уковій діяльності на тих, а не на інших темах. Се ж річ відома, що «хлопоманство» Антоновича і козаколюбство української шляхти збудили інтерес його до козацтва, спочатку романтично-поетичний, а потім і науковий; і се цілком зрозуміло, що сам бувши польським шляхтичом і покинувши поляків, Антонович дуже природним шляхом прийшов до питання про походження польських шляхетських родів на Україні, бо се походження було українським; а коли так, то праці Антоновича мали й безпосередній агітаційний вплив на те українське спольщене шляхетство. Однаке І. Линниченко збиває весь громадський інтерес тих праць Антоновича непевною вказівкою на проф. Іванішева, великороса і «общероса», який ніби то дав Антоновичеві імпульс і напрямок в історичних розвідках: «Іванішев, мабуть, і навернув Антоновича на питання про походження козацтва і питання про походження шляхетських родів у Південно-Західній Русі». (266).

І се робиться очевидно не з якої злой волі, а просто така психологія українофіла: про саме важне в життю українця він не думає, слова «родна Малороссія»—се так собі, гарні слова, за якими він не почуває поважного великого змісту.

Небіжчик О. І. Маркевич в характеристиці І. Линниченка вийшов типовим одеським мешканцем, людиною величезної добродушності, «малоросомъ», який все життя свое віддав розвідкам про «Смутное время» та лекціям про Пушкіна. Докладний некролог О. І. Маркевича в V кн. «Записок Н. Т-ва ім. Шевченка» за 1903 рік проф. М. Грушевського показує, що небіжчик хоч і був «родовитий українець родом, українофіл поглядами, одесит пробутком», але все ж таки з початку 90-х років і до смерті дуже цікавився українськими науковими виданнями і їхнім значінням, давав туди чимало рецензій і комунікатів, думав над українським питанням і, як бачимо з листів його, глибоко йому спочував. А І. Линниченко зовсім і не помітив сих інтересів небіжчика, і хоч як добрий приятель його надзвичайно докладно знат усі заняття й справи О. Маркевича, не згадав ні словом про сі українські заняття свого приятеля, з яким повинен же був мати якісь розмови про «родну Малороссію». І архів же О. І. Маркевича тепер лежить у І. Линниченка...

Зате автор спогадів дуже добре знає й пам'ятає всі анекдотичні смішні пригоди з життя його приятелів. Анекдотів у книжці повно; ради анекдота автор не жаліє фарб і місця, розповідає їх при всякий нагоді, здебільшого невідповідній, починаючи їх раз-у-раз стереотипною фразою: «Не могу не вспомнить» такої пригоди «анекдотического свойства». Всі сі анекдоти можна було б характеризувати прімовою—«Si non è vero»..., але вони не тільки мало-ймовірні, але й здебільшого погано вигадані. Я навіть думаю, що автор зумисне згадав про дефект в одній нозі Антоновича, щоб зробити примітку на ціліу сторінку про те, що в тисяча вісімсот і ще якомусь то році баженої пам'яті славнозвісний учений трохи не загинув безславною смертю через оту коротку ногу. Діло було, бачите, у Вільні, городі преславнім, коли на археологічний з'їзд зібралися пані й магнати, а перший промовляв небіжчик Антонович. Катедра в помешканні колишнього сзуїтського колегіума була висока, трохи не до стелі, і сходи на неї були високі й прикрі. Сконфужений овациями Антонович спіткнув-

ся і «полетъль внизъ головой», не протягши навить рук уперед (?), як деревляний. А тут, бачите, під самою катедрою сидів небіжчик О. І. Маркевич, бо був глухий на одно вухо, людина дуже великих розмірів. Отсей Маркевич підскочив і «приняль на свой необъятный животь, какъ на матрацъ, падающаго внизъ головой лектора» (стр. 252). Це все для стиля. Бо не був такий уже й кривий Антонович, а трошечки тільки припадав на одну ногу, східців було всього п'ять, отже трудно уявити собі, щоб Маркевич устиг підскочити з своїм животом, хиба що Антонович повертаєсь вниз головою дуже повільно, щоб дати змогу Маркевичу розстелити живіт і...І. Линниченкові про се згодом розповідати. Єсть однаке пригоди й анекдоти вигадані краще, але нас цікавить лише той факт, що іх *багато*, і це повинно утворити кольорит доброго українського гумору. Чимало є анекдотів просто популярних серед полтавських поміщиків, але тут пристосованих до певних осіб. Любов до веселої малоросійщини взагалі є характерна риса дрібного і поверхового українофільства, бо про малоросів взагалі йде слава, що се нація гумористів, а окрім того де може бути й джерелом деякої патріотичної піхи. От вам одна з ілюстрацій до українофільського побуту і того трактування української літератури, яке в тих кругах утворилося: «Обіхіду в домі малоруську мову М. І. (Стороженко) знов дуже добре і прекрасно читав малоруські твори, переважно гумористичного характера; особливо надзвичайним було читання двох творів його дядька в перших О. М. Стороженка—«Вуси» і «Не в добрий час». В майстерності читання сих творів (він їх часто читав прилюдно, особливо в Лохвиці на літературних вечірках, а та-кож своїм марлизівським селянам) з ним ледве чи міг конкурувати хто-небудь з країнами малоруських аристів. М. І. чудово знов Шевченка і дуже його любив; до біографії його згодом дав декілька дуже цінних додатків, добутих з архива ІІІ Відділу». (ст. 131) Небіжчик М. І. Стороженко брав українську літературу і поважніше, знов у ній твори де-які й окрім «Кобзаря», але все ж таки не розумів того, що читати селянам про дурного хахла (*«Не в добрий час»*) есть певного сорта нетактовність. Адже це з його маєтку був селянин, про кого розповідає І. Линниченко, який ніби почувши в балагані своє ім'я, потягнув жінку додому,—мовлявши: «ходім додому, бо тут нас знають».

Але люде, про яких розповідає І. Линниченко, ставились до своєї отчизни цілком серізно: есть їхні писання й розвідки, заяви й листи про обов'язки до рідного краю і всі вони, більше або менше, до свідомих земляків своїх призначалися, і коли хто з них не завжди виявляв досить розуміння рідної справи, то у всякім разі не з легковажності чи зневаги. Однаке їхнє українофільство було в де-кого таке невиразне і серед знайомих і земляків виявлялося так кволо, що їхні діти або близькі знайомі, взагалі всі ті, на кого вони мали вплив, вважали своїм правом ставитися до справ свого рідного народу зовсім неуважно, не покесли вони од них ніякої любові й пошани до свого народу, не мали вони від них певних і святих заповітів. Сі епігони українофільства далі вже зумисне з гурту своїх знайомих українськів вибирають найпоміркованіших і под сей тип підгонять і виразніших: от чому в книжці І. Линниченка бачимо в однім ряді і Антоновича і Стороженка... Се невміння чи неохота дати почути близьким своїм, що

обовязки до своєї батьківщини вони розуміють глибше й ширше, ніж того хотіло б ся людям дрібнішим од них, і споділо дегенеративну стадію українофільства. Коли Стороженко ще почував якісь маленькі звязки з батьківщиною, коли в йому горів якийсь маленький вогник пошани до рідного, то вже його приятель нічого того не має: «родна Малоросія» та «наш прирожденний гумор»—се тільки фрази, фрази для кокетування, недорогою ціною купована «оригінальність». Такого сорту українофільство за певних обставин і за певних часів може легко перетворитися в українофільство, бо меж і гранів там нема, не було з самого початку певного погляду, не було огню й щирості, були самі вершечки й веселощі. І коли на початку я говорив про корисну в де-чому роботу українофілів, то вже нічого не можу сказати про користі од тих епігонів українофільства, що бралися бути спадкоємцями своїх учителів і попередників, а кінчають своє життя без жадного набутку для своєї України. Навпаки, громадський український формулляр складається в них здебільшого з рубрик вельми невтішних для «родної Малоросії».

жіл рівніх у сюжеті, якимуся ідея «видавальської праці» є високою та заслуженою, але то іншими словами, що діється отом, що письменників, які відмінно пишуть, але не відомі, є багато більше, ніж є відомих письменників, які відомі, але не пишуть. І це є справжнім парадоксом, який виникає від того, що письменники, які пишуть, але не відомі, є багато більше, ніж є відомих письменників, які відомі, але не пишуть.

Нові книжки.

Л. Жигмайло. — *Михайло Коцюбинський* (Спроба характеристики). Катеринослав. 1915 р. Стор. 1—32.—Ціна 8 коп.

Мих. Могилянський. — *Художник слова*. Пам'яти М. М. Коцюбинського.—Пет. 1915 р. Стр. 1—24.—Ціна 10 коп.

Важкі, аномальні умовини нашого національного життя, особливо брак рідної школи, мають сумним своїм наслідком те приkre з'явіще, що більша частина нашого громадянства мало знайома з рідною літературою, що навіть такі величні „художники слова“, як небіжчик М. Коцюбинський, застаються за-для неї майже зовсім невідомими. А Коцюбинського не може, не має права не знати кожен, хто вважає себе національно свідомим, хто хоч трохи цікавиться рідною літературою. Коцюбинський — не остатній рівень нашої літератури, це — вищі точки, до якої доросла вона, це наш прямий, безпосередній звязок з країною сучасною європейською літературою, це — наше право на активну участь в сучасному літературно-художньому житті Європи. Після цього цілком зрозуміло, що кожна спроба спопуляризувати твори Коцюбинського, викликати серед громадянства інтерес до його літературної спадщини має право на признання.

Дві невеличкі книжечки, присвячені М. Коцюбинському, назви яких ми зазначили з початку своєї замітки, заслуговують уваги головним чином через те, що можуть зацікавити творами Коцюбинського, що написані з повним розумінням великого значіння покійного письменника в історії нашої літератури, що своїм гарячим, ширим, повним поваги тоном можуть викликати відповідне відношення до нашого країшого „художника слова“. Звичайно, ні в брошурі д. Жигмайла, ні — тим паче — в книжечці д. Могилянського ми не знайдемо повної і закінченої оцінки літературної праці Коцюбинського. Самі автори попережають нас, щоб ми не шукали в їх роботі того, чого вони не мали зможи дати: д. Жигмайло справедливо назвав свою брошуру „спробою“ характеристики, а д. Могилянський, починаючи свою книжечку, каже що не має претенсії „вичерпати тему“. Маючи на увазі невеличкі розміри книжок, про які в нас іде зараз мова, можна сказати, що автори їх в значній мірі досягли своєї мети: дали хоч коротку, але досить влучну характеристику Коцюбинського. Можливо, що брак місця був причиною того, що деякі гадки авторів носять якийсь докматичний характер, не досить умотивовані, що мало наведено зразків із творів Коцюбинського, що головна увага авторів звернена на останні твори його, а про перші твори або зовсім не згадується, або згадується як про якийсь літературний баласт, як про сумні гріхи молодості (особливо у д. Могилянського), про які треба б забути, як про щось таке, що компромітує автора. На нашу думку, такі прекрасні твори, як

„Дорогою ціною“ або „На віру“, хоч і перейняті несимпатичною д. д. Жигмайлові та Могилянському пародницькою тенденцією і літературною манерою, все ж таки повинні мати відповідне місце і більш об'єктивну оцінку в книзі, присвяченій Коцюбинському. То чи скоро ж то ми побачимо таку працю, в якій знайдемо повну, талановиту і цілком об'єктивну оцінку діяльності нашого країшого письменника... Обидві книжечки досить гарно видано і оздоблено портретами Коцюбинського. На жаль, ціна книжок, особливо книжечки Могилянського, занадто висока.

В. Д.

Іван Франко — *В наймах у сусідів*. Том перший. Стор. XII+340. Львів, 1914.

Книжка, якої заголовок тут вписано, з деякого погляду унікум у нашому письменстві. На заголовній картці після: „Львів, 1914“ — маємо коротеньке, але промовисте, хоч і несподіване спершу: „Дозволено цензурою“... Пояснення цій несподіванці знаходимо в даті під передмовою („писано д. 10 жовтня 1914“) та в кінцевих словах з неї: „Нехай мені буде вільно висловити при тім надію, що тяжка історічна доба, яку переживаємо тепер, у другій половині 1914 р., не вийде на шкоду українського розвою“ (стор. XII). Отже книжка вийшла під час найтрагічнішого моменту з усієї історії Галичини і має його виразну печатку в отому коротенькому, але надто промовистому — „Дозволено цензурою“...

Нова книжка заслуженого письменника нашого складається з праць писаних р. 1886—1890 польською та німецькою мовами (тільки одна стаття її написана була по українському), в перекладі та з деякими увагами й додатками, які вважав автор за потрібне поробити перекладаючи. Був час, власне друга половина 80-х і перша 90-х рр., коли д. Франко мусів багато писати чужими мовами, коли він, кажучи його власними словами, вибув «десятилітню панщину» в чужій пресі, був «у наймах у сусідів». В цікавій передмові од автора знаходимо докладну статистику тих праць, знаходимо також і самооцінку їх та план видання в перекладі на нашу мову. Полящаючи на боці ту самооцінку, як річ, за яку можна прийняти змагатись, обернемось до фактичного матеріалу. Автор вирахував, що до 1890 р. він дав усього 525 публіцистичних статей, з яких величезна більшість знайшла притулок «у сусідів». Маючи на думці зібрати її видати увесь той матеріал, автор обчислив, що сами тільки статті громадсько-політичного змісту складуть три великих томи, а коли додати інші, то все видання треба буде побільшити, то б то, іншими словами кажучи, зробити його неможливим. І вже це само викриває одну помилку в плані автора.

Д. Франко, як можна гадати з передмовою, хотів би видати в перекладі всії свої старі праці, друковані здебільшого по газетах. Отже найперше питання — чи варто це робити? Я розумію, що не кожна газетна стаття має віку один день і забувається зараз по перечитанні; я знаю, що письменник такої міри, як д. Франко навіть у накиданій на-швидку газетній замітці іноді щедро розсипає всі прикмети свого хисту й розуму, — і такі праці безперечно не повинні загинути разом

з перечитаним і забутим газетним аркушем. Але газетна праця все-таки має свої прикмети, кожному газетному робітникові доводиться писати поспіхом і про такі речі, які не можуть претендувати на щось більше, ніж «злоба» коли не одного дня, то дуже короткого часу. Такі статті маємо і в цьому першому томі нового видання д. Франка. І погоня в даному разі за тим, щоб зібрати все до останнього рядка, має два небезпечних наслідки. Насамперед це обнижає вартість видання, бо поміж цінним і справді вартим передруком матеріалом дає мало не хроникарські замітки, нічим не характерні для автора навіть у той час, коли були написані (знову кажу—чимало їх є і в цьому першому томі), і тут справді вже до речі буде згадати, що «довліє дневі злоба його». Друге—такий нераціональний план занадто розтягає межі видання і чинить фактичні труднощі що-до його закінчення. Сам д. Франко в передмові згадує про «non possumus», яке стріло його, коли він почав шукати видавця на перший том «В наймах у сусідів». Отже вітаючи думку про передрук старих праць д. Франка, я гадав би, що далеко раціональніше було б дуже обмежити самий план видання. Брати до його варто тільки те, що не втратило своєї важкості по сей день, що має вигляд не голого факту, а певного кільця чи в історії громадського життя, чи в розвитку самого автора. З цього погляду кому тепер потрібні отакі напр. «Десять заповідей для виборців», або «Галичина в державнім бюджеті на р. 1890», або «Програма австрійських селян» і т. п.? Це просто баласт, що даремно тільки займає місце в книзі і стоїть на дорозі тим працям автора, які справді варто було б дати до рук і сучасному читачеві. Таких праць у д. Франка не бракує і за для них не треба розмінювати задумане видання на дрібниці, про які сміливо можна сказати—„requiescat in pace“...

Обертаючись до змісту виданого першого тому, зверну насамперед увагу читачів на ґрунтовні, багаті фактичним матеріалом статті про аграрне питання в Галичині («Земельна власність у Галичині», «Галицька індемнізація» то-що), про антисемітизм, про питання народної організації («Організація демократичної партії»). Вихідним пунктом, з якого д. Франко розглядає всі ті справи, можна вважати оці його слова: «Вважаючи головною метою інтелігенції працю коло поліпшення долі та усвідомлення людової маси, ми тим самим уважаємо всякі політичні форми тільки рамками, що дають більш або менш вільного місця для такої праці. Найліпша політична форма буде та, що даде найбільшої можності для такої праці, а при тім найбільше охоронить наш люд від визиску та утису чужих і своїх паразитичних елементів. Кожда політична форма, що зближає нас до того ідеалу, буде для нас уже пожадана власне в міру того, скільки зближається до нього» («Відрубність Галичини», стор. 5). Дійсність не завжде йшла тими шляхами, які показував д. Франко (напр. у справі поділу Галичини або організації єдиної селянської—української—партії в Галичині), дуже мало справдила вона з його бажаннями; але це не підкопує того вихідного пункту, з якого оцінює події громадського життя д. Франко. На цілій книзі лежить одбиток особи її автора—борця за нові форми громадського життя,—і це надає їй найбільшого, і тепер ще свіжого, інтересу.

С. Єфремов.

Епископъ Никонъ, членъ Г. Думы. Орлы и вороны (Мысли по поводу статьи М. Меньшикова). К. 1915. Стор. 8, 16^о. д. 3 коп.

Власне не з Меньшикова починається ця полеміка, окрім єдиного епізод з якої використував хтось у Київі, видавши статтю єп. Никона в «Биржевыхъ Вѣдомостяхъ» окрім єдиного брошурою,—а ще з П. Струве. Це він в осені 1914 року почав апологію репресій на українське життя, що зняло цілу бучу полеміки. Справжню вартість і напрямок виступів П. Струве вияснили як найповажніші російські публіцисти, так і кращі російські часописи («Рус. Вѣд.», «Рѣчь», «День»). Коли полеміка вже одійшла, коли вияснились її—неприємні для «ліберального націоналізму» П. Струве—результати, виступив єпископ Никон, той самий, що був колись у Кременці, потім, тепер у Красноярську, автор скількох великих голосних заяв в обороні української народної школи. Шкода і велика школа, що єпископ Никон так сильно спізнився, бо його стаття не стільки б'є по Меньшикову, як по Струве.

Хто пам'ятає, що П. Струве в супроводі широкої реклами іздив до Галичини, щоб на місці преважно «діло розжувати», то пригадає й те, що з Галичини привіз він і апологію московофільства і трохи не благословення на всі русифікаційні заходи. От йому, а не Меньшикову, йому, бо Меньшиков навіть не дійшов до поїздок в Галичину, не знявся за іншим вороннем для духовного й матеріального опікування Галичиною... «Но оставимъ русскую Украину,—каже єп. Никон,—и полетимъ за тѣмъ вороньемъ, которое, вообразивъ и себя орлами (орли й ворони, російське військо) й люди, що приходять за ним з своєї волі й з наказу для порядкування — це основний контраст, яким весь час у статті користується єп. Никон), «устраивать» взялось Україну австрійську. И там русські націоналісти формациі графовъ Б., святителей Є., гг. Б., С., Ч., (имъ же імя легіонъ) подавляють національності чужую, українськую. Эти «герои» не считаются съ вѣковыми традиціями українського народа Австроїї, который позналъ самого себя и среди австрійського гнета, по слову своего апостола,—«все разберіть, та й спітайте тоді себе: чи є сини, яких батьків, ким, за що закуті?» Розповівши коротко, але з великою симпатією про ті культурно-національні здобутки, яких дійшли в тяжких політичних та економічних умовинах українці в Австроїї, єпископ з гнівом проповідника малиє таку картину: «И вотъ—свершилось! Налетѣли на закордонную Украину за славными русскими героями-орлами русскіе ворони и давай тамъ все по-вороньemu устраивать. Посыпались запрещенія, закрытія українськихъ учрежденій; усиленнымъ темпомъ, «як гриби в дощ», посыпались русскія школы, православные священники, приходы.. Намѣтили чуть ли не єпархії, русскихъ єпіскоповъ, митрополитовъ... Нѣть, воронье! всякий народъ требуетъ къ себѣ бережнаго отношенія... і т. д.

Ця палка і щира оборона з боку людини, яка належить по крові до іншої нації (великоросіянин), політичними переконаннями дуже далеко від тієї лінії, якої трималася українська преса, церковними традиціями до принципів ворожих або чужих релігійно-церковному станові в Галичині, не може не зворушити і примушує з пошаною вдивитися в цю таку інтересну постати російського життя, як єпископ Никон. Життя, а не тільки якоє верстви російського суспільства, бо на те вільне й сміливе слово, яке сказав про недавнє націоналістичне хи-

жацтво в Галичині еп. Никон, не настачило не тільки сміливості, але й розуму в багатьох сусідах по партії п. Струве. Лібералізм пп. Струве й Маклакова (не міністра, а депутата!)—це воля до „пред'яла, его-же“ поставили оці ліберали; воля, виходить, дуже ростяжимий політичний термін, а не основа індивідуального й національного розвитку. І яка іронія долі, щоби про справедливість, волю й совість нагадував церковний ієрарх тим, що так пишалися своєю інтелігентською чuloю соцією, яка ще так недавно щедрою рукою роздавала всьому світові нереальні цінності своєї душі. Цей висновок дає брошурі еп. Никона так само, як і багато інших фактів теперішнього російського життя, і своєрідну еволюцію, не сумуючи над нею, слід все-таки для майбутніх відносин собі затяжити.

Що балочки й напади на українське „мазепинство“ завжди були або непорозумінням або свідомим політичним кругтіством, що за цими нападами ховалися темні діла чи кар'єрізм панів обличителів—це було завжди ясно, нам ясно. Пригадуємо що в своїх листах про українську школу в „Раді“ єпископ Никон обороняв тутешніх українців, а нападався на закордонних і бачив „мазепинство“ в домаганнях, що далеко далі йшли од народної школи. Тепер можна бачити, що еп. Никон „мазепинство“ вважає тільки за злістну вигадку: „М. Меньшиковъ проливає слезы (говорить лишь „Фразы“?) о вредѣ немецкой культуры для русского человека, а самъ (и съ нимъ „националисты“) обижаетъ меньшую родную сестру нашу—Украину. Украина—и закордонная, и русская—нуждается въ „своей“ школѣ, въ „своихъ“ культурныхъ учрежденіяхъ, и мы ей должны помочь въ ея духовномъ культурномъ ростѣ, тогда и ми юческій, страшный „мазепинский“ духъ разсвѣтится...“. Таким чином російський страх перед „мазепинством“ тепер еп. Никон називає мифом і знов не можна втриматися, щоб не зазначити еволюцію в протилежні боки еп. Никона й В. Маклакова (депутата): перший одійшов, а останній до міфа прийшов!

А. Яринович.

Юліан Бачинський.—*Українська еміграція, т. I. Українська еміграція в З'єднаних Державах Америки, з 75 ілюстраціями і двома картами.* Стор. XVI + 492. Львів, 1914.

Еміграція за наших часів має дуже велику вагу, як певний регулятор руху людності. Рік-річно сотні тисяч людей зриваються з „нагрітого“ місця й пускаються „світ за очі“—„шукати щастя“, якого не можуть знайти в рідному краю. Чи знаходять—то інше питання, яке залежить од багатьох причин, а насамперед од того, хто, з якими засобами й куди йде за тим невловимим „щастям“.

Еміграційне питання на Україні останніми десятиліттями стояло надзвичайно гостро. У нас бували навіть моменти „переселенської гарячки“, коли людей немов хвилею якоюсь згортало і направляло—на Сибір, на „Зелений Клин“, в „Орембурзі“ і т. п. В Галичині—люди так само плавом пливли то на заробітки до Пруссії, то й просто за море—до Сполучених Штатів, Канади, Бразилії. Причини, що силували людей це робити були однакові—„людей намножилося, а землі не прибавилося“, мовляв наші селяни; безземелля, нестатки, вбожество,

тіснота—все це виробляло настрій, що часто виливався в отій очайдній формулі „хоч гірше, або інше“. Але цей величезний емігрантський рух ні у нас, ні в Галичині не викликав відповідної уваги, йшов більш стихійною силою, ніж організовано. Були у нас усякі переселенські комісії та пів-урядові земські заходи, були й деякі бюрократичні „попеченія“, але часто про їх тільки й можна було сказати, що краще, як би їх і зовсім не було.. Тé самé і в Галичині, де до останнього часу на еміграцію дивляться очима панів-поміщиків—з погляду втрати дешевої робочої сили. Еміграційна політика, таким способом, стоїть дуже далеко від бажаного напряму, а навіть увага громадянства далеко менша, ніж повинна б була бути до цього значного соціального з'явіща.

Праця д. Бачинського, якої перший том вийшов торік, з'явилася дуже до речі, хоча звичайно не могла за наших обставин притягти до себе належної уваги, та мало кому навіть відома. Але, коли життя вернеться на старі свої позиції органичної праці, до цієї книги доведеться вернутись за багатим матеріалом, який вона містить, та за практичними вказівками, які вона дає. Після загального нарису причин та обставин еміграції з Галичини до Сполучених Штатів, д. Бачинський дуже докладно описує становище наших емігрантів у новому краю, умови праці, духового життя, культурних заходів, преси, зносин з старим краєм і т. і. Маємо досить повну картину еміграції од першого ступеня „за море“ і до сякого-такого осідку на новому місці.

Картина робить важке, іноді гнітюче враження. Вирвавшися з рідного краю (часто потай, крадькома тікаючи), після всяких мітарств у дорозі, наш емігрант приб'ється нарешті до берега „землі обітаваної“. Дістався він туди незабезпечений, „без язика“, не знаючи нового життя, не маючи ні звідки допомоги, кинutий на власні сили свої та розум. Стрівають його або з недовір'ям та призирством, як конкурента в праці, часто штreyкбрехера „гунгерленса“ (прізвище всіх східно-європейських емігрантів од наших перших заробітчан з Угорщини), або з бажанням висмоктати всю робочу силу з його, одурити, витягти користь, щоб потім кинути на роздоріжжі. З самого початку української еміграції, з 70-х років, і до останнього часу наші емігранти в Штатах дістаються на найтяжчу роботу, що вимагає тільки фізичної сили і мають за неї найгіршу платню. І тільки тяжким шляхом поневіряння доходять вони до чогось кращого, зрідка навіть до якого немудрого „бізнеса“, що становить вінець бажанів усякого емігранта. В такому становищі живе тепер у Сполучених Штатах близько півміліона наших людей, поки обудеться на новому місці, призвичається й здобуде собі щось краще.

Прикрі обставини й духового життя нашої єміграції. Вона живе „своїм життям“, не беручи участі в місцевих справах; не пориває зв'язків з рідним краєм, озиваючись на його інтереси. І от старого краю тягнеться за ними хвостом те, од чого вони не раз раді були б утікти світ за очі. Національна й релігійна боротьба знаходить українця і на вільний землі Сполучених Штатів. Д. Бачинський наводить багато фактів. „Зрадником краю і зневажателем Богауважав би ся той, хто посмів бо розривати Польщу, Русь і Литву!“—гукають прихильники історичної Польщі на американському ґрунті (стор. 414).

„Як може бути Русин не-Мадироном?“—дивуються мадяри, що звикли панувати на Угорщині” (стор. 417). Ще більше дивуються казені обрусителі що ловлять американського русина на гачок православія *), тоді як католики тягнуть його силоміць до Риму... Але поруч цього за кладено вже підстави і для справжньої культурної, на національних основах опертої роботи, що вносить промінь живущого світу поміж нашу еміграцію. Всякі філантропичні товариства, школи, преса, література— потроху виривають наших емігрантів з хватких рук усякого сорту „ловців чоловіків“ і рятують їх для національної справи. Рятують, звичайно, тільки перше, зрідка друге покоління, бо ті, що народились і зросли в Америці, вже тільки тонкими нитками звязані з старим краєм. Се вже справді „американська молодіж“,—каже про неї автор,— з іншими навичками, поведінками, з іншим „американським“, способом понимання справ, з іншим, „американським“ способом думання“ (стор. 491). З національного погляду на українську еміграцію в Америці можна покладатись тільки в першому, слабше—в другому поколінні; дальші робляться вже типовими „янкі“, скільки, звичайно не вертаються до рідного краю. Але, не вважаючи на це д. Бачинський стоїть категорично за постійну еміграцію проти заробітчанської чи сезонової,— і факти з життя української еміграції дають чимало аргументів і за такий погляд.

В бібліографічній замітці неможливо вичерпати увесь багатий зміст нової праці про українську еміграцію. Можемо тільки побажати, щоб теперішні обставини нашого національного життя не стали на перешкоді до виходу дальших томів цієї цінної праці, які обіцяє д. Бачинський.

С. Єфремов.

А. П. К. Народные песни записанные в Подольской губернии (съ приложениемъ пословицъ, поговорокъ и пр.). Одесса, 1915. Стор. 65, 8°, ц. 50 коп.

Автор цеї книжки збирав пісні й приказки ще року Божого 1878 на Поділлі. Як раз перед цим повиходили великі томи „Трудовъ статистическо-этнографической экспедиции въ Юго-Западный край“—величезна збірка, що сотні разів вичерпава весь зміст і склад записів д. А. П. К. Чи годилося тоді пускати в світ цей рішучо неоригінальний матеріал?— Ні. Минуло однаке 40 років; А. П. К. устиг розгубити дві третини своєї збірки, а нові дослідники устигли назбирати силу силенну дуже цікавого й нового етнографичного матеріалу. На жаль, вони його не дуже багато публікували, але в способах, в методах зборання, в поглядах на характер народної творчості і значення поетичних символів зробили такий поступ, що тепер услюкові старі збірки пісень можуть

*) Офіціоз православної місії в Америці „Свѣтъ“ виходив довгий час із таким аншлагом: Увага. Іздавати газету „Свѣтъ“ на малорусскомъ языке разрѣшено Указомъ Святѣшшаго Правительствующаго Сѵнода отъ 27 ноября 1897 г. за № 6570, каковой Указъ данъ былъ на имя Преосвященнѣшшаго Николая, Епископа Алеутскаго“. Цікава ілюстрація до часів, коли в Росії й думати не можна було про часописи українською мовою, коли навіть євангелія тією мовою була річкою забороненою...

бути тільки другорядним матеріалом для наукових студій. От через що слід би було п-ві А. П. К. справити свою збірку, збірочку до тямущих людей в якусь наукову інституцію, щоб порішити перше, чи єсть яка цінність у ній.

Автор подав 108 номерів пісень та 83 приказки, зібраних припадком по різних кутках Поділля. Майже нічого нема невідомого досі, варіанти надзвичайно нецікаві; записи велись неохайно, неповно, неточно. А подано їх теж не краще: один-два рядки, що занотовують тільки *присутність* якоїсь пісні, а самий текст, мова, ріжні варіації—все зникає за численними крапками. Що пісні часто по-над всяку міру незграбні, позбавлені віршу, ритму, не хочеться пояснити народнім перекручуванням, а віриться скоріше, що записувач не вмів утворити доброго настрою в об'екта запису і тяг з нього жили.

Для чого ж було давати в передмові характеристику й перелік найбільше вживаних символів народної поезії, коли збірка авторова надто мала, щоб характеристика була повна, і надто вишадкова, що би була систематична. Поділ народних пісень на вісім груп есть поділ матеріалу *данної* збірки, а не народних пісень взагалі. В кінці передмови автор ніби й почав був це розуміти, але не злякався мізерного висновку: „Настоящее небольшое собрание пѣсень... конечно не можетъ дать полного представления о богатомъ народномъ творчествѣ Подолья...“ Це кінець, а ось початок передмови: „Несмотря на небольшое количество, предлагаемыя пѣсни представляютъ почти всѣ главные виды народного пѣсенного творчества...“ Але виборку „главныхъ видовъ“ можна зробити і з великих збірок етнографичних, бо в них місця записів подаються. Що-ж тоді лишається на користь збірки п. А. П. К.? А так-таки й нічого, бо замісце скромної збірки одного села він намагається характеризувати все Поділля. „Мѣстное значеніе“ своєї збірки автор признає твердо, але і з цим погодитись не можна. Поділля, як певної частини етнографичного українського цілого ці пісні не характеризують повно, бо майже нема тут нічого такого, чого б не було й по всіх краях нашої землі. От, наприклад, як і які йдуть пісні з початку: „Христос родився, Бог воплотився...“, „Ой видѣть-видить Творецъ“, „Радуйся земле й а всі святії Рожествомъ“, „Ой в ліску-ліску— гой дай, Боже“, „Ой красна-ясна у лузі калина“ і т. д. і т. д. Так само стоїть справа і з щедрівками, історичними та побутовими піснями. Всі вони показують, що етнографично Поділля до України належить, слава Богові, але на питання, що ж у йому єсть оригінального, як у Поділлі,—збірка одповіді не дає. Липається мова. Але записи в автора вельми нечепурні. До того ж він вигадав собі своє „общерусское прописаніе“: заховує „коренное н“ (а проте вживає подекуди і в закінченнях: въ морѣ—ст. 23, богатѣ—64), яке радить вимовляти як „и“. Що ж тут общеруського, коли по-російськи це саме н вимовляється вже не як „и“, а як „е“? Оця общеруськість, якої автор нє розуміє, й доводить його до таких помилок: мір (22, в знач. світ, вимовл. мир-рос. мыръ), разведу, дѣтина (дитина—ніякого н не було і нема), съ кѣмъ сварився (укр. ким не мало н іколи; старіше воно за рос. къмъ і, коли хочете, правильніше). Прикладів смішного, надзвичайно неточного і недбалого що до віддавання місцевих особливостей мови, в книжці багато.

Додати ще треба, що з етнографичної літератури авторові відома така, що теж молодим віком не похвалиться: Гоголь, Костомаров, Маркевич.

І такий анахронізм у змісті, методі, ерудиції виходить з датою—року 1915-го!

Ан. В—ко.

Отчетъ „Благотворительного Общества изданія общеполезныхъ и дешевыхъ книгъ“ за 1914 г. П. 1915. 61 стр.

Шістнадцятий рік існування Добродійне Товариство для видання користних і дешевих книжок почало нормально і до мобілізації видало свою чергову брошуру № 70—«Земська страховка і яка від неї користь»—Голіцинської. Вже розсилка тієї брошури побачила перешкоди, бо настала війна. Потім пішли тривожні часи і зменшився попит на книжки, особливо в губерніях, де поблизу був театр воєнних подій. А в столиці занепали до мінімума операції головного складу видань Товариства. Зважаючи на те, рада Товариства постановила припинити поки-що видавничу діяльність, а до авторів звернулись з проханням, щоб писали популярні брошюри, які можна повидавати згодом, коли відомості од книгарень покажуть поворот до нормального становища. Загальні прибутки Товариства за 1914 рік зменшилися до 2041 р. 24 к. проти 2343 р. 91 к. за рік 1913-й і 2936 р. 54 к. за 1912-й рік. Видатків за минулий рік Товариство мало всього на 1249 р. 52 к., тоді як в 1913 році було витрачено 2550 р. 77 к., а в 1912 р.—3233 р. 01 к. На 1 січня 1915 року в касі Товариства лишилося 3215 р. 14 к. В цей рахунок увійшли 1147 р. 29 к. колишньої київської «Просвіти». Свої книжки Товариство направляє переважно в провінціальні книгарні, найбільше в «Українську книгарню» в Київі. В минулому році рада Товариства пожертвувала 7,000 примірників товарицьких видань, на 630 р. 50 к. в бібліотеки при лазаретах і залобки дарує свої видання раненим. Загальні збори 26/IV 1915 р. надали ради право жертвувати видання Товариства, не обмежуючи числа примірників, коли є певність, що пожертвувані книжки справді будуть віддані раненим. Таким чином, виконуючи громадську повинність допомогти, хто чим спроможен, жертвам війни, рада витрачає фонди (книжкові) Товариства. Отже дуже потрібно, щоб члени Товариства підтримали тепер раду аккуратною виплатою своїх вкладок. Бо не тішить нас надія, що рада Товариства і далі спроможна буде виконувати гаразд свої обов'язки, коли бачимо в звідомленні, що року 1914 членів у Товаристві було 728, а від них тільки на 545 рублів вкладок назібралося.

В. Поточний.

Звідомлення Товариства „Просвіта“ у Катеринославі за 1914 рік. Катеринослав. 1915 р. 32 ст.+28. Звідомлення Шевченківського Комітету у Катеринославі. Катеринослав. 1915 р. 28 стор.

До звідомлення про діяльність катеринославської «Просвіти» за 1914 р. додано, з спеціальною нумерацією сторінок, також звідомлен-

я Шевченківського Комітету, що вийшло і окремо брошурою. Головним моментом в житті цього Товариства, за першу половину минулого року, було влаштування величного свята з приводу столітнього ювілею Шевченка. Окрім, за дозволом адміністрації заснований при «Просвіті» комітет мав об'єднати в цій поважній національній справі місцеве громадянство, земські й городські установи на Катеринославщині. Скільки дозволили загальні несприятливі умовини, Комітет з честю виконав своє завдання, зложивши (25/п) достойну пошану пам'яті великого поета перед величуднім збором громадян і депутатій. Заміри Товариства поставити справу ширше, улаштувавши ряд популярних концертів та лекцій про Шевченка, не здійснились через адміністративні заборони—упоряддила тільки рада Товариства окремий великий ювілейний концерт, 1 марта, де було багато публіки; інші нарочито прибули, з далеких навіть кутків Катеринославщини. 16 марта губернатор закрив і самий шевченківський комітет. При Товаристві існував ряд постійних комісій: бібліотечно-лекційна, вечерова, будівнича, ялинкова, видавнича. Найбільше енергії, по звідомленню, виявляла перша згадана комісія, що завідувала бібліотекою-читальнею імені Шевченка, улаштовувала продаж книжок, карток та портретів на народній гулянці, на вечерах, концертах та літературних зібраннях «Просвіти»,—а при нагоді—виставу українських книжок по кооперації, шкільних підручників то-що. Дуже цікава праця ялинкової комісії, що упорядковувала села на Катеринославщині різдвяними святами, дітям на вітху та науку, ялинки. На просвітянську ялинку з радістю збираються діти. Приходять по 150—250 душ, не вважаючи на дощ ні на грязюку, приходять здалека, верстов за чотири часом. Цікавляться ялинкою і дорослі. Набивається стільки народу, що лампи гаснуть од духоти. По програмі, прослухають присутні життєпис українського поета, потім діти читають байки та вірші Шевченка, Глібова, Грінченка та інших, співають згідних пісень, як де то і оркестр знайдеться. У діївській «Просвіті», наприклад, власний оркестр. Під музику діти забавляються, ім весело, вони дуже раді, задоволені і виказують «Просвіті» велику й ширу дяку. Кінчачеться на тому, що роздають дітям од «Просвіти» гостинці—книжки, ласощі в торбинках з написом—«Шануйте Рідний Край» та «Згадуйте «Просвіту»! Цікаві листи до Товариства, повні самої широї дяки, надруковані в звідомленні—з с. Чаплі, Діївки, Малої Козирщини, де були улаштовані «Просвітою» ялинки. Дякують і старі. На жаль, «сторонні сили» іноді стають на перешкоді добрим бажанням ялинкової комісії. Так, у Великій Козирщині ялинку було призначено на 6 січня в місцевій церковно-парафіальній школі, було складено й виготовлено вже весь програм, та батьюшка без відома спархіяльної школи ради сам не зважився дозволити урядити ялинку в школі.

За браком коштів не могла гаразд розвинути своєї діяльності видавнича секція. В звідомленні помічено цікавий факт з життя цієї секції. «Одну з просвітянських книжечок, а саме «Як жило славне запоріжське низове військо» Д. І. Яворницького, секція спробувала поширити при допомозі катеринославських земств, запропонувавши їм придбати цю книжечку для народних бібліотек. Та більшість земських управ навіть не одповіли на таку пропозицію, інші ж, як от катерино-

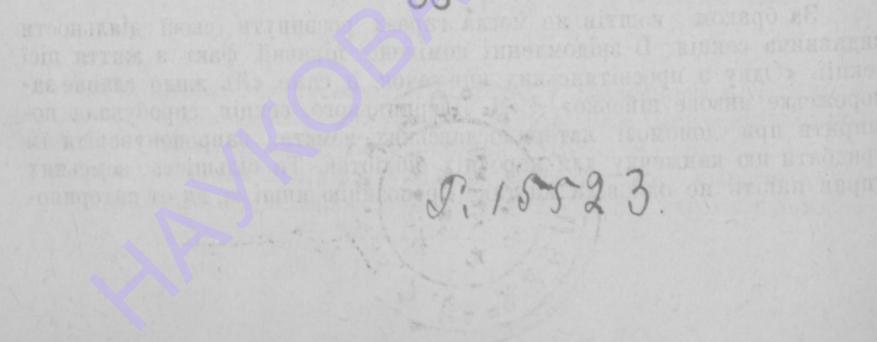
славська, одновіль, що «воспользоваться предложеніемъ О-ва управа можетъ лишь въ томъ случаѣ, если изданіе это будетъ одобрено Ученымъ Комитетомъ Министерства Народного Просвѣщенія». За минулий рік Товариство мало прибутків 4260 р. 97 к. Витрачено за той час 3551 р. 80 к. Частиці своїх коштів Товариство уділяє на допомогу жертвам війни, посилаючи в місцевий Олексіївський лазарет, або клубу «Родина» в Київі на ранених. На Мандриківці під Катеринославом «Пропаганда» відкрила дешеву ідалію для семейств запасних. На це добре діло по 1 січня 1915 р. витрачено 1268 р. 99 к. і за чотири місяці на годовано 17692 душі. Рада Товариства допомагала ще й філіям «Пропаганда», що були в Мануйлівці, Діївці, Перещепині та Гупалівці. Но вих філій в минулому році не дозволено одкрити. Про розумну пропаганду добродійну працю кожного з цих культурних осередків на селі поміщено в звідомленні окремі доклади. Філії беруть участь у святкуванні Шевченкового ювілею, дають користну розвагу людям, упоряджуючи концерти та спектаклі і по змозі дбають про сем'ї запасних.

В. Поточний.

Майстренко. Загадки-забавки. Петр. 1915 р. ст. 32. Ціна 20 коп. Д—ій Майстренко після довгенькоого перериву в складанні дитячих книжок випустив невеличку, але дуже чепурну, оригінальну дитячу книжечку „Загадки-Забавки“. Збірка містить в собі 17 казочк-загадок, написаних легким, римованим віршем. Склад і цікавість фабул сих віршованих загадок, виконаних здебільшого бездоганно, дозволяє рекомендувати їх не тільки для дітей шкільного віку, а навіть і для дорослих. Залюбки вони читатимуться на семiovих вечірках. Такого матеріялу, звичайно не так старанно обробленого, есть досить в народніх переказах, „співомовках“, але друкованого, так гарно прибраного, вигляженого—на нашому ринкові нема.

В загадках-казочках д. Майстренка подекуди бренить справжня поезія. Гарний напер, чіткий друк, художні віньєтки і кіцівки виправдовують трошки дорогу ціну. Багато виділяє збірку д. Майстренка таож мала книжна продукція 1915 р.

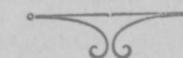
Гр. Чупринка.

ЗМІСТ:

	Стор.
Г. Чупринка. „Без злости“ (вірш)	3
Л. Орленко. Помста загублених	4
Х. Алчевська Поезії.	16
В. Винниченко. Босяк. (Далі)	18
Н. Широцький Білоусівська церква	44
Г. Чупринка Поезії	60
Н. Кибалъчич. Галина Степанівна	64
Н. Романович. Карпатські етюди.	75
П. Тичина Поезії.	85
П. Воронін. На новій квартирі	87
I. Шокодько. „Де-ж судя?“ (вірш)	100
О. Журліва „Осінь“ (вірш).	101
А. Ніковський. Граматика Ів. Нечуя-Левицького.	102
Д. Д—ко. З недавнього минулого.	123
А. Яринович. До психології українофільства.	130
НОВІ КНИЖКИ. Л. Жигмайлло. Михайло Коцюбинський (Спроба характеристики). Мих. Могилянський. Художник слова. Пом'яти М. М. Коцюбинського. В. Д.—Іван Франко. В паймах у сусідів. т. I. С. Єфремов.—Епископъ Никонъ. Орлы и вороны. (Мисли по поводу статьи М. Меньшикова). А. Яринович.—Юліян Бачинський. Українська еміграція, т. I. С. Єфремов.—А. П. К. Народные пѣсни записанныя въ Подольской губерн. (съ приложеніемъ пословицъ, поговорокъ и пр.) Ан. В—ко.—Отчетъ Благотворительного Общества издания общеполезныхъ и дешевыхъ книгъ за 1914 г. Звідомлення Товариства «Пропаганда» у Катеринославі за 1914 рік. Звідомлення Шевченківського Комітету у Катеринославі, В. Поточний.—Майстренко. Загадки-Забавки. Гр. Чупринка.	138

Оповістки.

1948
Н 8841
R. 18523.

Українське Літературно-Артистичне Товариство
„ПРОСВІТА“

В Катеринославі, Проспект, буд. В. Хрінникова.

7 жовтня цього року минає 10 років життя Українського Літературно-Артистичного Товариства „Просвіта“ у Катеринославі.

Щоб одзначити цей день, Рада Т-ва скликає у суботу, 10 жовтня, в 7 годин вечора, в товарицькім помешканні Ювілейні Загальні Збори, на яких буде зроблено огляд діяльності Товариства за ці 10 років, а також заслухано буде ювілейні привітання від Товариств і окремих осіб.

Зважаючи на невідповідний час, ширшого святкування не буде.

ПРОДОЛЖАЕТСЯ ПОДПИСКА на 1915 г. на ежемесячный журналъ

„УКРАИНСКАЯ ЖИЗНЬ”

(четвертый годъ изданія).
— ПМК за времес вѣн.

Программа журнала: Руководящія статьи по національнымъ вопросамъ.—Обзоръ событій текущей жизни на Украинѣ.—Суждение печати, преимущественно русской и польской, объ украинскомъ вопросѣ.—Критическая статьи и литературный обозрѣнія; библиографія.—Украинское искусство.—Мемуары и статьи по истории украинскаго возрожденія.—Разныя извѣстія и замѣтки.—Отвѣты редакцій на вопросы читателей, относящіеся къ программѣ журнала.

"Украинская Жизнь" въ 1915 году будетъ выполнять тѣ же задачи, какія выполнялись ею до сихъ поръ.

Въ теченье 1915-го г. въ "Украинской Жизни" будетъ помѣщены цѣлый рядъ статей, посвященныхъ исторіи Галиции и Буковины, национально-политическимъ отношеніямъ въ нихъ, характеристикѣ культурно-просвѣтительныхъ организаций, характеристицѣ украинско-галицкихъ писателей и экономической политикѣ края.

УСЛОВИЯ ПОДПИСКИ: Съ достав. и пересылкой. Въ Россіи на годъ 6 р., на 6 мѣс. 3 р., на 3 мѣс. 1 р. 50 к., на 2 мѣс. 1 р. 10 к., на 1 мѣс. 60 к. За границу на годъ 8 р., на 6 мѣс. 4 р., на 3 мѣс. 2 р., на 2 мѣс. 1 р. 50 к., на 1 мѣс. 75 к.

Подписка принимается въ конторѣ „УКРАИНСКОЙ ЖИЗНИ“:
Москва, Новинскій бульв., д. 103 кв. 39.—Телефонъ № 3-44-48.

ПРИЙМАЕТСЯ ПЕРЕДПЛАТА

на нову українську популярну щотижневу газету

„ГАСДО“

що почне виходити в Харківі в жовтні (октябрі) цього року.

„ГАСЛО“ буде освітлювати краєві й міжнародні сучасні події з точки погляду інтересів трудящого українського селянства і робітництва.

Газета „ГАСЛО“ виходить що-тижня і має широку програму великих газет. Крім політики й національної справи „ГАСЛО“ вишукує шляхи до економичного й культурного розвитку нашого народу. Справа кооперативна і професійна, практична робота на місцях—це все пильно буде досліджуватися газетою.

ПЕРЕДПЛАТА ПРИЙМАЄТЬСЯ: На рік—3 карб., пів-року—2 карб., до кінця цього року—75 коп. з пересилкою.

Підписуватися можна (до кінця цього року) по всіх українських книгарнях у Києві, Полтаві, Катеринославі, Кременчуці, Петрограді, Катеринодарі. У Харкові, опріч „Української Книгарні“, підписку приймає ще книгарня В. Лукияченка, Рибна, 34.

А найліпше гроші і листи слати просто до газети, адресуючи: Харків, Олекс.-Невська вул., 23, в контору української газети „ГАСЛО“ В. Кравченкові.

Редактор газети „Гасло“ *В. Коряк.*

Видавець В. Крабченко.

Видавництво „ДНІПРО“.

(Одеса. Почтовая скринька 270).

„Шлюб з примусу“. (Le mariage forcé). Комедія на одну дію Мольєра. Переклав з французької мови Володимир Самійленко. (Дозволено до вистави). Одеса, 1915. Ціна 15 коп.

„Мапа земель, де живе український народ“. Владив Гр. Тисяченко. 2-е вид. Одеса, 1914. Ціна 10 коп.

„Мапа земель, де живе український народ“. Зладив Гр. Тисяченко. (переписний листок). 2-е вид. Одеса, 1914. Ціна 4 коп.

„Мапа земель, де живе український народ“. Зладив Гр. Тисяченко. (Куверти) Одеса, 1915. Ціна 11/2 коп.

Головний склад видання:

„Українська Книгарня” у Київі,
Безаковська ч. 8.

Друкується й незабаром вийде

Підручник Актьорові

Рациональні заходи про вироблення акторської техніки до міри артистичної у 2-х частинах з **Малюнками**.

Склад Юрій Мова.

Частина I-ша: Загальний розгляд. окрім чинники. Психологичний утвір образу. Ціна 60 коп.

Частина 2-га: Рух. Мова. Сушільне сполучення. Ціна 2 карб.

Приймається попередня передплата на обидві частини з
пересилкою 2 карб.

Владивосток. Пушкінський театр. Юрій Мова.

OCHOBÁ

Вієтнамський музей, науки і громадського життя.

1915—Серпень.

Kh. I.

3M OCT

В. Винниченко. Босяк.—Л. Орленко. Лиха свекруха.—
Г. Чупринка. Поезії.—В. Леонтович. Гості і діти пана Андрія.
—Н. Кибальчич. Нелюдські діти.—О' Коннор-Вілінська.
Три листи.—Ф. Матушевський Т. Шевченко.—М. Грін-
ченко. На дружні могили. (Спомини).—О. Грушевський.
З життя київського українського гуртка в 1870—1874 рр.
—С. Русова. Національні відносини в Бельгії.—С. Єфремов.
Про те, що було й чого не було.—Бібліографія.

Одеса—1915.

В. ВИННИЧЕНКО.

Босяк.

Боеяк.

Напівголий, розчавлений марними силкуваннями зберегти бадьо-
рість в нерівній борні з спекою, я лежу на канапі й байдуже, з зн-
вагою дивлюся в стелю. Шкура під волоссям, долоні рук, ніс, вуха,
все тіло мое з голови до ніг вкрите потом. Власне, я навіть не зов-
сім певний, чи то тіло мое потіє, чи канапа, чи повітря, густе й га-
ряче, як дихання чаючої товстої купчихи.

З вікна безперестанку шугає на мене ущіливим духом асфальту, який варять там на вулиці в великому чорному казані. Я бачу синій з жовтим відтінком дим, що суне повз мої вікна і всею душою ненавижу його.

Але ось я легесенько здригуюсь і весь затихаю. Я боюсь поворухнуться, щоб не злякати старе, знайоме мені хвилювання, що ти-хенько підкрадається до мене. Я почуваю, як воно на шпиньках, обережно і ніжно підходить ззаду. Ось-ось обгорне мене всього і лукаво-радісно засміється в душі.

Yake

Я швидко спускаю ноги на підлогу, енергійно рукавом витираю штіл з лиця, озираюсь, міркую, прикладаю. Все як слід: стари чоботи, руда накидка, дві ситцеві сорочки. Трошки вагаюсь що до зубного порошку. К бісу зубний порошок, на случай великої необхідності сіллю можна замінити. Найголовніше є: це паспорт, а все останнє — дурниця.

Хвилювання солодко, обіцяюче грає в мені.

На горі, за містом, я присідаю край дороги, скидаю чоботи і чипляю їх на палицю разом з торбинкою, в якій лежить хліб, сало, чай, цукор і сорочки. Потім зверх усього примадикову блискучий, бляшаний чайнічок. Кругла кепка надає мені вигляд пролетарія, який знає собі ціну і не дозволяє наступати собі на ноги.

Дбайливо склавши свою кирейку, я вмощую її на плечі таким способом, щоб палиця лежала на ній, не муляючи мені тіла. Після цього підвожусь, розминаю пальці ніг і, переконавшись у цілковитій волі своїй, з полегченням і незалежністю оглядаюсь назад.

Внизу, як п'яній чоловік, неохайно і широко розлігшись, лежить город, оперезаний широким поясом річки. Димарі заводів та фабрик, неначе застромлені в землю велітенські сигари, лініво куряться. Небо над ними сірувато-зелене, з сивими хмаринками, розкудовченими і задертими в один бік, ніби пасма волосся у заспаної людини. По-над жовтими, лисими берегами Дніпра ледве сунуться незграбні берлини. А за Дніпром степ, оповитий фioletovim серпанком далини. І поперед мене степ, рівний, гарячий, вільний і безмежно-вабливий.

Прощай, город. Прощайте, автомобілі, асфальти, хмари пороху, що тріщить цілі дні на зубах, дзвінки, кнопки, капелюшки, зубочистки. «Мое поважання».

Поправивши кепку на голові, зручніше примостили торбинку, щоботи і чайник, я повертаюсь спиною до міста і йду назустріч сухому, гарячому, степовому вітрові.

За спину порожнім дзвоном побренів'є чайник, підошви ніг пече нагрітим порохом дороги так, неначе я ступаю по вигорнутій з добре натопленої печі золі. Гарно.

В хлібах заклопотано, хапливо докотять коники, немов десятки малесеньких кравців шиють на кріхотних машинках. Так і хочеться їм тукнути: „Гей, Боже поможи, хлощі!“

Колоски, ті, що стоять поперед усіх, поважно, гостинно уклоняються мені, привітно посміхаючись зеленими, настобурченими, як у фельдфебелів, усами.

А попереду все степ та степ, рідний, віючий спекою й життям, дорожий. Степ та далекий-далекий обрій, такий таємний, такий хвilioючий, такий повний нерозумілого, але солодкого болю і туги, ніби за ним лежить не яке небудь повітове містечко, а незнана, загублена людьми країна радості й спочинку.

І по всій круглій, обточенні лінії землі стоять маленькі, як зелені прищіки, старі, запорожські могили, мовчазні, сумні, всіма забуті свідки минулого.

Я йду не поспішаючи, покусюючи солодкуваті стебла жита, жмурючись від сліпучого сонця. Далеко-далеко попереду темніє ярок і конячинки по тім боці його видаються мишами, запряженими в малюсенький возик.

Рантом несподіванно збоку, з-за якого небудь горба з'являються крила млинів. Люbi млинки! Вони подібні до кузок, що поставали на

дві задні лапки, а чотири передні виставили перед собою, немов бла-гаючи когось.

Ось звідкись летять дурноверхі сороки. Вони літають таким ру-хом, ніби підстрибують по сходах, а кричат криком, схожим на тріск зломеної палиці. За ними плавкої легко, аж приемно дивиться, упевнено, не моргнувші крилом, пливуть степові шуліки.

По дорозі клопотливо, злодійкувато нишпоряте посміюхи з го-стрими чубчиками, схожими на літеру А.

Небо бліде все більше та більше і здається, що ось-ось голосно скаже: «Ху», і втрє спіtnile лице якоюсь вохлатою білою хмариною.

Солнце ж пече серйозно, скучено, без посмішки жалю і спів-чуття.

Над вечір, не так уже бадьоро, як у день, помахаючи з мрійною повільністю торбинкою й чобітъми, які досить надокучливо постукують мене в бік, я звертаю до Дніпра. Баста, не хочу більше йти! Та чого ради я повинен іти неодмінно великим шляхом? Хіба степ не на всі чотири боки розбігається від центра, яким для його, без всякого сумніву, являєсь я?

Здалеку поблизу дідусь Дніпро. Приємно побачитись з ним тут, в степу після пекучих обіймів і поцілунків сонця. Таким спокоєм, роз-судливістю, такою доброзичливою умиротвореністю вів від його. Лежиши собі на піску горілиць, упершись благодушно покліпуючими очима в зеленкувато-сірий обшир неба, і слухаеш буркотіння беззубих хвиль дідугана. Поблизу вогник потріскує, димком наганяє в лиці, над вогнем чайничок висить, відбиваючи в блискучому боці червоне вечірнє сонце над обрієм.

І от я вже, нарешті, на березі. Навколо ні душі. Пісок чистий, ніжний, як тільце дитини. Вітер тут не сухий і пекучий, а м'ягкий, вохкуватий, насичений духом сонця, води, осоки, листу, на-грітого піску.

Ні, воистину, є щось святе в цій пустельності тихих, жовтих, вкритих ріденькими кущиками лози берегів, в цьому безмежно-широ-кому, велично-спокійному, благостномудрому небові з довгастими, ви-соко-високо піднесеними малиновими хмаринками.

Кротко, любовно хлюпаються об берег жовтуваті хвильки Дніпра. Червононосі чайки мовчаки летять кудись на середину річки, безшумно розрізаючи повітря своїми загостреними, як сталеві пера, крилами. Ген-ген на тім боці сунуться вниз плоти, схожі на шахматні дошки, а на їх воруваються маленькі фігурикі людей.

Я набираю в чайник жовтобурої дніпрової води. Вода подібна до перестояного чаю, який треба тільки розігріти, щоб пить. Далі, не хапаючись і посвистуючи, розкладаю вогонь з сухого коріння осокорів, а з гилячок майстрюю триніжки, на які вішаю над вогнем чайник.

Після того, все так само без хапливості, яка абсолютно не гармонізує ні з лисим, сивим Дніпром, ні з велично-спокійним небом, розкладаю на хустці хліб, сало, чай, цукор, кишеньковий ножик, синій кухлик і тільки тоді, підклавши під голову накидку, розлягаюсь на піску. Блаженство!

Ні, я рішуче тут ночую. Куди я маю поспішати? Правда, біля води багато комарів, ну, та від них вогонь і дим добре помагають.

Я лежу довго і філософствую. Мені дуже хочеться зрозуміти, збагнути, чого мені так гарно. І по довгому міркуванню вивожу: найбільша втіха для нашого брата, людини, громадської істоти, є в тому, що йому не треба лукавити з природою, не треба брехати, боятись, стежити за собою і дрігими. І потім його право бути центром світотвору не однімається ніякими дрігими центрами світотвору. (От через що ми ще любимо бути на самоті з природою). Сонце, вода, повітря, місяць, дерева, чайки, пісок, все це для тебе, все це готове до твоїх послуг. І крім того готове без зазирання в очі й кровожадного чекання „на чайок“. Води треба? Будь ласка! Дідусь і не поморщиться, і не помітить, хоч бочку візьми в його. А який з малирів краще намалює оці високі, малинові хмаринки, від яких у душу впиваються тонкі, золотисті струни невиразної туги?

Чайник давно уже сердито щось бурмотить і раптом починає плюватись. Я визволлю його з обіймів отню і заварю чай. Потім обкладаю чайник жаром і знову лягаю.

Чайки догадуються, що за бенькет має бути тут на піску і починають частіше літати над мосю головою, заздрісто та жалібно кричучи. Старий Дніпро теж розуміє і привітно, зо співчуттям підморгує мені своїми довгими, козацькими вусами-хвилями. Білокорі, молоденькі осокорі зхвильовано, з дивуванням шепочуться над мною. У них, мабуть, так само, як у мене, при погляді на рожеве сало і зелені з жовтими пасочками огірки виступає слина в роті.

А, от-то ж то бо є, осокоронька, центр світотвору все ж таки не те, що ви. Ви не знаєте...

Тут я здивовано озираюсь: до мене наближається якийсь другий центр світотвору. Звідки він уявся? Чудно.

На центрі світотвору була жовтобрудна кепка з видертою чи пропаленою посередині діркою, з якої, як пір'я, стирчало червонувато-чорне волосся. Червона і брудна до того, піби нею мили підлогу, сорочка була збоку розпанахана згори до низу і маяла, як полі піджака. Босі ноги, здавалось, були обтягнені не людською шкурою, а порепаною, не добре вимазаною дъюхтем шкурою для чобіт. Сам центр світотвору був присадкуватий, неначе збухлий, з величезними руками і понурим, зарослим колючою щотиною лицем.

Він прямував просто на вогонь без всякого вагання, без тіні нерішучості, байдуже поглядаючи на мене й ні на крихту не цікавлячись мною. Одною рукою він піддерживав перекинutий через плече подертий, з висміканою брудною ватою піджак, а в другій ніс поважну ломачку.

Так, сумніву не було: це був один із тих центрів світотвору, яких природа так щедро розсилає побіля монопольок, на пристанях, базарах, обідраніх, набухлих, сплячих удень поміж дровиняками лісних складів, обліплених, як стервятини, мухами і яких на грубій, буденній мові звуть—босяками.

Босяк підійшов до вогню, кинув на землю своє лахміття і не хапаючись сів. Потім зараз же притягнув близько до себе хустку з розложеню на ній їжою, взяв мій ножик, подивився його і сховав собі в кишеню. Замісь його з тої ж кишені виняв великого з жовтим костянім держальцем складного ножа. Все так само не поспішаючись й не вагаючись, він одбатував великий шматок хліба, потім сала і став уминати, держучи ніж в одній руці і одрізаючи ним то скибочку сала то хліба. На мене він не дивився і робив усе з незадоволеним, сонно-задумливим поглядом, як чоловік, який прийшов до себе додому і, занятий своїми думками, не має ні охоти ні часу займатися сторонніми річами.

Гм. Цей чоловік почував себе далеко певніше центром світотвору, ніж я. Його навіть не дивувало й не цікавило мое мовчання,—так і повинно бути.

Але що він добре був голoden, цей збухлий центр, то де по мітно було по тому, як він зубами хапав і видирав із власних рук хліб та сало, як судорожно мняв їх зубами і, не розжувавши як слід, ковтав з таким звуком, немов гикав. Перешкожати в таких обставинах людині я не хотів; однаке й безпричастним свідком зоставатись теж не дозволяло чуття власної гідності. Кашлянувши й тим нагадавши про своє істнування, я ввічливо спитав:

— А це ж, дядюшка, як треба понімати. Га?

Босяк байдуже, неохоче глипнув у мій бік і храпнув:

— Що?

— Я питаю, як це треба понімати, що ти так розпоряжаєшся чужим добром. Га?

Гість мовчки одголосив ще шматок хліба і сів зручніше, піднявши коліна врівень з підборіддям. Поклавши на коліна руки з хлібом і салом в кожній, він люто жував і понуро дивився на Дніпро.

— Хм. А це, товариш, неделікатно так робить...

„Товариш“ одгриз сала з таким звуком, ніби оддер шматок по-лотна і знов захував. Щотина на щоках його вертілася і здавалось то був їжак, який непокійно вмощувався на плечах чудного чоловіка.

— Чуеш, земляк? Що ж ти, брат, нічого не одвічаш?

Мені все ж таки хотілося почути, що він думає з цього приводу і які його остаточні наміри. Рожеве сало, хліб і смачно жуючий рот босяка побільшували мою цікавість.

„Земля“ з досадою повернув у мій бік товсте жуюче лице і подивився на мене злим і сердитим поглядом. Проковтнувши, він коротко і нетерпляче кинув:

— Пішов вон злюдова.

Признаюся: це було несподівано для мене.

— Як?

— Я тебе, як якну... Пішов звідци, говорю.

Гість зовсім не жартував. На збухлім, зарослім лиці його, особливо в круглих, маленьких з обвислими мішечками під ними очах була така ненависть і гидливість, що сумніватись в серйозності його настрою не було ніяких підстав. Було таке вражіння, що він довго терпів мене, довго терпів усикі мерзоти і кривди від мене і нарешті терпець йому увірвався. Ще слово і мені буде погано.

— Так це мені треба іти звідци? Одея добра справа!

Чоловік якийсь мент мовчки пильно дивився просто в очі мені важким і немов роздумливим поглядом, неначе рішаючи, що зробити з цим осторідливим і нахабним парубком. Але постановивши, видно, не каляти собі рук чорт зна чим, помалу одвернувся й знов узявся за сало і хліб, водячи заспаними й недобрими очима по широкій, велично-мирній рівнині води. Що я міг кинутись на його, він очевидно й думки не допускав, певний чи в собі чи в моєму страху перед ним.

Чайничок несподівано зашипів і почав виплюювати з носика воду в жар.

Я машинально схватився, щоб зняти його, але й гість раптово озирнувся в мій бік і наготовив ножа до оборони.

Я мимоволі засміявся.

— Ех, ти, голода. Чого злякаєшся? Я чайник з вогню зняти хотів.

Індивід подивився на чайник, на кухлик і ніби тільки тепер зрозумів, що можна напитись чаю. Нічого не відповідаючи, він перехи-

лився всім тілом до чайника і переставив його на свій бік. Потім налив у кухлик чаю і кинув туди дві грудочки цукру. Подумавши трохи, він, кинув ще дві і потім ще аж три. Все це він робив одною лівою рукою, а праву з ножем весь час держав на коліні. Однаке на мене не дивився і мав вираз все тої самої сонної і злой задуми. Взявши суху гилячку, він потер її об брудні свої штани, щоб зтерти клаптики кори на ній, і почав розмішувати чай у кухлику.

Ситуація ставала непевною, а то й навіть загадковою. Коли цей суб'єкт не дасть мені поїсти, то доведеться чорт зна скільки пленатись до найближчого села. А з другого боку: лишити цю справу так було просто неприлично.

Я постановив поговорити серйозно й поважно: як би якийсь центр світотвору ні був певний в собі, він все ж таки іноді мусить посунутись трохи в бік і дати місце коло себе і другому центрові. Тим паче, коли це місце захопив він несправедливо і коли другий центр не та-кий уже хирлявий і безпорадний.

— Ну, земляк, — почав я — ти це кинь. Чуеш? Я з тобою за шматок хліба битись не хочу, а давай, брат, мирно повечеряємо вдвох. Жарти жартами, а я, голубе, теж їсти хочу. Ти пий собі чай, іж собі на здоровля, я свариться не буду. Ну, тільки ж і мені дай трохи.

„Голуб“, не відповідаючи, узяв за ручку кухлик, підніс до рота і съорнув. І зараз же з злісною лайкою швидко поставив кухлик на землю, очевидно, опікшись.

— Та тобі якої... матері треба, сволоч? — з люттю повернувся він до мене.

— А ти, брат, не лайся, — зауважив я. Що ти опікся, так я не винен... Коли розум в голові е, так повинен розсудити, що кружка за-лізна, а чай гарячий. Значить — нада підождать. Ти сам звідки?

— Я тобі покажу, звідки я, ти у мене тут добалакаєшся...

Але, видно, мій тон, поза ї постава всього тіла трохи здержували його. Він знов почав їсти. Здавалось, апетит у його був такий же безкрай, як той обшир води, що сунувся вниз, а паляниця і два фунти сала для його, як плоти, що ледве вже мріли на тім боці.

— Ну, то як же буде, земляк? Га? Даси чи ні?

Земляк замісць одновіді, не хапаючись підтягнув між свої ноги хустку з їжою, поставив туди ж чайник та кухлик і перекосив до мене очі. Ніж він держав зовсім на-поготові.

— Ти ще довго будеш тут варнякати? — з понурим нетерпінням кинув він. — Гляди.

Ну, що ти робитимеш, з таким йолопом? Зоставалося: або кинутись на його і битись доти, доки один із центрів не буде доведений до стану миролюбивої кротости, — або піти мені звідси, покинувши про-

тивникові всі трофеї його перемоги, та шукать якогось села. А втім був ще й третій вихід: лягти собі збоку і, покладаючись на приждену пляжетність людської природи, чекати, поки в запухлім гостеві заговорить сумління. Коли апетит його буде задоволений, то жадність замовкне і голос сумління вів'є.

— Ну, що ж? Доведеться мені без вечері спати лягти,—сказав я зітхнувши і ліг на своє місце.

Босяк ів довго, але не з'їв усього. Витерши пальці об полу своєї страшної сорочки, (при чому підняв її й показав жовте, як масло зібране над штанами в складки тіло), він узявся за чай, який уже давно прохолос. Я мимоволі посміхнувся, дивлячись, як він обережно витягував до кухлика свої сині, товсті та масні від сала губи, боячись опектись.

Випивши шклянку і, видно, більше не в силі пити, він зняв почишку з чайника і вилив чай на пісок.

Я аж підвівся.

— Та що ж ти робиш?—скрикнув я.—На що ж ти виливаеш? Я ж можу випити.

Гість уперше слабко посміхнувся. Але посмішка була така мила, що я серйозно подумав, чи не зустрічались ми, справді, коли-небудь і чи не зробив я йому якоєсь великої кривди, за котру він тепер і мститься. Але пика абсолютно була незнакома.

— А випив би? Га?—хрипло, з кострубатою іронією кинув гість, скоса зиркнувши на мене.—Може, ще й з сахарцем?

Я знову ліг. Центр світотвору одихнув у бік своєю бosoю чорно-сірою ногою чайник і розлігся, спершись на лікоть, як чоловік, котрій добре попоїв. Витягнувши з кишень пачку махорки і книжечку паперу, він помалу скрутів цигарку. Потім взяв голими пальцями з вогню жарину, закурив і, прижмуривши одне око з сонно-хмурим задоволенням затягнувся.

Покуривши трохи, він знов скоса зиркнув на мене і знов блідо й неохоче посміхнувся. І, не говорячи ні слова, ліпив взяв декільки грудочок цукру і недбало кинув іх у річку. Грудочки булькнули, дали декільки кругів, хвили підхопили круги і знесли їх униз. Мені видно було, як помалу пускались на дно в жовтій воді біленкі квадратики.

Босяк знов набрав у жменю цукру, затягнувся і, прижмуривши очі, тим же лінівим, недбалим жестом одкинув їх у воду. А на товстих губах, на які звисали чорні з червоним відтінком вуса, не переставала грati зловтізна, глузлива й немов викликаюча посмішка.

Це вже було явне глузування. Можна ще було помиритись з тим, що голодний, темний і грубий чоловік однімає в тебе їжу та єсть її. Можна було помиритись навіть із тим, що він не хоче поділитись нею

з тобою—ж і хова собі остатки на завтра. Але, що він їх нищить, собі навіть на шкоду, з цим помиритись було вже не так легко.

— На віщо ж ти таке свинство робиш, земляк? Га?—З докором спітав я.—Так же тільки свині роблять. Нажреться під дубом жолудів, та потім його ж корні й рие. Ех, ти! Ти думаєш, я твого ножа злякався? Чоловіче добрий, та я таких, як ти, трох зігну й вуха їм поодрізаю. Дозволив тобі жерти, бо бачу, що голодний зтомлений чоловік, свій брат, товариш, значить. А ти он як! Сам не береш і другому не даеш. На що ж ти так? Совість у тебе хоч почувала коли-небудь?

На поганих хлопчиків з моральних оповідань такі слова завсідги впливають дуже добре. Але на моого вони зробили трошки інче враження. Він, правда, перестав кидати цукор у воду, але зате почав мовчки, з чудною понурою зневагою дивитись мені просто в лице. Потім, не промовивши ці слова, нехапливо підвівся, витер об штани ніж, зручніше взяв його в руку і ступив до мене.

Трохи сутулуватий, з похиленою великою й тупою головою, з широченими грудьми і вузьким задом, він нагадував бугая.

— Ну, коли ти такий товариш і добряка, так давай сюди свої чоботи,—зробив він легкій, закликаючий жест ножем.

— Бач, я без чобот... А як не даси з добрости...—(тут він трошки зупинився, немов милуючись цим словом)—так ми попробуєм, хто з нас дужчий. Хто дужчий, того й чоботи. Добре?

І він роздушив на губах синю, зловісну посмішку. Я сам почув, що бліднію. Справа почала набрати ідіотськи-серйозного характеру. Що вадило цьому непримиримому центрові пустельних місць встремити мені свого дурного ножа по саме держальце? Цітуй йому тоді моральні байки.

Дати чоботи? Але ж він самими чобітами не обмежиться. Вже коли для втіхи свого близнього кидає потрібний йому самому цукор у воду, то він ні перед чим не зупиниться, щоб натішити цього близнього, як слід. Надіячись на закладені в людині іскри Божі і гадати, що чоботи можуть бути межою його пристрастей—для цього я мав занадто мало даних.

Я мовчав і пильно, не рухаючись, дивився знизу вгору на гостя.

— Ну?—знов виразно кивнув він мені ножем.

— Це що ж виходить, грабувати мене будеш?—трошки натягнуто посміхаючись, спітав я, в той же час міркуючи, що краще: скочитись і раптовим натиском звалити його на землю; чи, не підводячись, вміти обняти його за ноги, шарпнути і таким способом повалити?

— На віщо грабуват?—вишкірив він свої гнилі зуби.—Ти от про добрість свою щось там базікав. Товариш, мовляв. Ну, так от,

коли ти такий добрячий, так подаруй мені свої чоботи. У мене ноги боліні, а у тебе он які—білі та здорові.

Я подивився на свої ноги, на його, подумав й подав йому чоботи. Добре, побачимо, що далі буде.

— Правда твоя... — згодився я.—На, получай чоботи. Тобі вони потрібніші.

Босяк уявив, на швидку оглядів їх і кинув назад себе до свого лахміття.

— Ну, а тепер пальто давай, чи що там у тебе... — промовив він з тою ж іроничною й сонною посмішкою.

Не міняючи пози, але постановивши хапати за ноги, я байдуже сказав:

— А пальта, брат, не дам...

— Не даси? А чому ж то так?

— Та от так. Не дам та й годі.

— Та чому ж ти не даси?

Розмова, видно, давала йому велику втіху, як чарка горілки перед закускою.

Я згадав про свою палицю і швидко схопив її,—все ж таки хоч яка-небудь зброя.

Гість весело й гуяно зареготав, але не кинувся на мене.

— От добрий чолов'яга. Ай, тай душевний, жалісливий... Ей ви, сволочі, сукини ссии!

Ї додавши ще серйознішу лайку, одвернувшись й пішов на своє місце. Що примусило його притишити свої претензії—моя рішучість, ліній його чи досягнене ним підтвердження свого пессимістичного погляду на людську добрість,—я зрозуміти не міг.

Сонце вже зайшло і тільки розпластлані хмари горіли рум'янцем, наче бились між собою та розчервонілись. Над рожевою блискучою поверхнею води, в якій оддавались фарби неба, поспішно зізгагами літалі ластівки, немов хапались наловити до ночі мух. Навколо стояла м'ягка тиша, яка тільки підкresлювалась хлюпанням хвиль та щебетанням ластівок.

Мій гість, видно, не збирався нікуди йти. Він ліг, підмостиив під голову пакунок з юкою та чоботи і став тупо, пильно дивитись на мене. Лицо його було вже знову понуро-сонне й немов задумане.

Істи мені вже чомусь не хотілось.

Хвілі сумно хлюпались об берег. Дніпро потемнів, засмучений і здивований. Он—яке нетривке людське щастя. І до чого непокійні та невживчиві ці люди. Як мало у них мудрого спокою й як багато чудної й безпричинної ворожнечі одне до одного.

Так ми пролежали довго. Хмари на небі давно остигли, поробились сивими, хвілі потемніли, посиніли і той берег зовсім зник, розплівшиесь у тьмі. Зазуміли комарі коло вух і стали колоти в ноги. В глибокій синій височині почали потроху висипати зорі.

Я встав, розгорнув огонь і підкінув сухого коріння. Босяк не ворушився. Я подивився на його і мені здалося при світлі слабенького вогнища, що очі гостя швидко заплющилися.

Я присунувся з киреєю під дим і довго лежав так, дивлячись в небо. Раптом босяк заворушився, покрекав і сів.

— Чи цілі гроші?—муркнув він ніби про себе.—А то добрячі люди у сні можуть обчистити добре...

І він витяг з кишені гаманець. Обережно розчинивши його, він почав рахувати гроші, ніби провірюючи, чи всі там, чи не вкраяв я їх у його в той час, як він дрімав. Що він ні трішки не сумнівався в цілості своїх грошей, про те й мови не могло бути, рахував же і показував їх тепер немов для того, щоб подражнитись і показати, що він абсолютно не боїться спати, маючи таку суму в кишені (він налічув до п'яти рублів і п'ятнадцять трьох кошілок).

Після того він ще раз покурив і влігся знову. Хутко почулося його рівне, з хлюпанням в горлі дихання.

Я зробив подушку з піску, зверху поклав свої сорочки, накрився киресю і тож почав дрімати під заклопотане й незадоволене зуміння комарів, що настирливо силкувались пробратись до мене під накидку.

Коли я прокинувся, над Дніпром, як раз над тим місцем, де вчора ввечері пливли плоти, стояв червоний, великий місяць. Від його через весь Дніпро до самих ніг моїх тягнулася широка крівава смуга світла. Весь краєвид прибрав якийсь таємний, суворий і моторошний вигляд. Берег змінився, неначе став крутішим; осокорі поробились вищими й густішими, їх неначе цілий ліс тут виріс. Вода здавалась дуже темною, глибокою та густою, а по ній на гребінцях хвиль миготили немов чиєсь руки чи ноги.

Вогонь ледве жеврів. Я подивився на свого співночіліжника. Він спав накривши голову піджаком, з під якого чулося густе й голосне хропіння, похоже на згук тупої пилки по дереву.

Я підклав гилячок у вогонь, прокашлявся, голосно позіхнув,—босяк не притих ні на мент. Лежав він боком і видно було при червонім світлі місяця широку роззвялену дірку кишені в штанях, де були гроші. Дурний чоловік: без всякої бійки можна було витягнути у його гроши і він навіть не почув би того. Я ліг на своє місце. Але спати не можна було: комарі літалі цілим роем круг голови і кусали

з таким сказом, неначе завзялісь вигнати мене звідси. Я трохи не в самий вогонь ліг, але нічого не помогало.

Босяк же храпів ще смашніше. От варто би повчити цього нахабу: устат, потихеньку витягти гроши і закопати їх в пісок, тут же біля його. А вранці, коли кинеться до грошей й, не знайшовши, почне лютувати, прочитати йому підходящу нотацію і показати, де його гроши. От, мовляв, дурню, бачиш, як благородні люди поводяться. Він буде зворушений і піде собі з миром, несучи з собою ясний спомин про чесного й великудушного подорожнього.

Та й на піку його втішно було б подивитись після того, як він не знайшов би в кишені своїх капіталів. От у сказ прийшов би.

Я підвівся й ще раз подивився на скорцюблена, з підігнутими під себе колінами постать гостя. Кишеня лукаво, спокусливо роззывається і манila своєю діркою. Хиба спробувати?

Я потихеньку встав і підійшов до босяка. Різке, низьке храпіння чулося з під піджака. Піджак злегка то здіймався, то спадав, і здавалось, що то хвилі цього храпу його здімають.

Я постоїв трохи, подивився на місяць, що зливовано викарячив на мене свої круглі очі і рішив спробувати.

Нахилившись до босяка, що мирно храпів собі, я злегка торкнув його рукою в бік. Ні темп, ні сила його храпіння не змінились. Добре. Тоді я обережно просунув руку в кишеню і почав намащувати пальцями гаманець, стараючись робити це, як мога плавніше й м'ягче. Але в руки все ліз якийсь папер, мабудь, пачка з тютюном. Затримуючи для чогось дихання, я зробив усилля і попхнув руку трохи далі. Босяк, як здалося мені в ту ж хвилину, на один мент увірвав свій храп, але то, видно, так тільки здалось через велике напруження і шум в ухах від нахиленої пози. Нахаба храпів так само.

Нарешті, пальці налали гладеньку металічну дужку гаманця і потягнули його до себе. Зачепивши його між двома пальцями, я по-малу почав витягати руку.

І вмить вся купа тіла, що лежала переді мною й спокійно храпла, зразу підстрибнула з ревом у гору. Я від несподіванки і з переляку хутко вихопив руку з гаманцем і в той же мент почув, що його не стало між пальцями. Одночасно в воду щось ляпнуло. У мене мигнуло, що то ляпнув гаманець. Але тільки мигнуло, бо думати було ніколи: босяк уже душив мене і ревів:

— А-а, сто бісів твоїй матері... Так ти так? Так ти так? Давай сюди гроши!

Я почув на своїй шкірі шорсткі дерев'яні пальпі, що, як кліщами, душили мене. Шарпнувшись усім тілом убік, я скажено крутнув босяком і вирвався.

— Он де твої гроші, дурню,—з злістю крикнув я, одбігши вбік, показав на воду. Але в той же час став так, щоб бути на готові й не датись схопити себе. Босяк, мабуть, теж чув, як щось ляпнуло в воду, де, справді, на сажніні від берега пливли ще у низ широкі круги.

— А—х, ти ж бісова душа... —рявкнув він і кинувся вперед. Я вмінт наготовився, весь перехилившись йому назустріч. Але босяк кинувся не до мене, а туди, де спав. Я відразу ж зрозумів, що він шукав свого ножа. Я сам кинувся туди ж. Босяк зміркував мій намір і, озирнувшись, як бугай з похиленою головою прожогом посунувся на мене.

Счепившись і тісно, до болю в пігтях пальців уп'явшись один одному в тіло, тяжко хакаючи й аж стогнучи від люті, ми почали ламати одне одного, гнути, піднімати. Але сили були майже рівні. І вмить я чудом якимсь, не мозком, а всім тілом, мускулами згадав один спосіб борні, який колись, у юнацтві давав мені успіх,—здається, я дико крикнув при цьому,—і босяк уже лежав на землі. Надушивши одною рукою за горло і навалившись всім тілом на груди йому, я гарячково почав шукати крівавими очима по піску. З під піджака блищає кінчик ножа. Схопивши його і повернувшись держальцем до себе, я краще взяв у руку і прохрипів над босяком, який судорожно, скажено витинався підо мною:

— Ну? Що? Дивись (і я підняв руку з ножем над самим горлом його): один мах і заллешся юшкою.

Босяк затих і дивився прямо в лиці мені вилупленними очима, на одному з яких червоне обличкувало місяць. Рот був роззвялений і щелепи судорожно зо всеї сили душили на руку мені.

— Пуссти...—нарешті прошипів він.

Я згадав про другий, мій ніж, і, не випускаючи босякової шкії, витягнув його з кишені нахаби. Потім я встав, і одійшов у бік з ножем в руці.

Босяк повернувся на бік, одвернувшись від мене, і тяжко дихаючи, лежав не рухаючись, неначе зразужі знов заснувши. Я теж захакався, і в очах мені стояли червоні круги. Все тіло по малу визволялось від страшенної напруження і слабо. Я одійшов до своєї киреї і ліг, держучи ніж у руці.

— Ну, щастя твоє, воряга,—раптом понуро просипів босяк таким голосом, наче в горло йому набралося піску.

— Сам, дурень, винен,—відповів я.—Чого накинувся? Я хотів тільки посміяться з тебе, щоб ти не був такий занозистий. Скільки там було?

Босяк нічого не відповів. Він почав шукати в кишені, неначе сподіваючись, що гаманець там. Але сподіванки не справдилися,—в

кишені нічого, крім пачки з тютюном, не було. Зробивши цигарку, він разгорнув сірий попіл, припав до його всім лицем і став плямкати губами, стараючись закурити. Нарешті підвісся з червоною цяточкою на фоні лиця і ліг на свій клунок головою.

— Скільки було грошей, я тебе питало? — сказав я знов.

— Пішов вон, воряга.

— Я тобі кажу: скільки було там грошей?

— Що, може oddати хочеш?

— То мое діло. Скільки, кажи.

Босяк в червоній напівтьмі хмикнув плямою свого лица.

— От чесний чоловік. Настоящий товариш. Сказано: добряка... I не зчуваєшся, як гроші витяг. Ну, oddавай, товариш, там було десять рублів. Виймай, розплачуйся.

П'ять він набавив. От — таке ж подле творіння: я так і знав, що набавить. I от же міг спокійненько взяти собі ці гроші, коли б я їх дав йому, а ні на крихту не подумавши, чи має він яке право на їх. Те, що він одняв у мене чоботи, які коштували більше, ніж його десять (та й не десять, а всього п'ять, чи й того мабуть, менше) рублів, він цього не брав на увагу.

— Ну, що ж ти сидиш? Оддавай гроші, — знов заговорив він. — Закинув і давай.

Її-богу, він, здається, починає вірити, що я справді віддам. Про чоботи йому а-ні гадки.

— Так, говориш, там було десять рублів? — понуро й немов від знаючи за ним право вимагати, перепитав я. — А-ну, що то він скаже, цей нахаба?

— Да. Десять рублів і п'ятьдесят три копійки. Викладай січас мені.

Він ще не зовсім був певний, що я так «січас» і викладу, ще не добре розумів, через що я зроблю це, але що в його е якесь сила вимагати їх у мене, це він уже чув по моєму голосі, виноватому й хмурому. Значить, треба було користуватись цим.

— Ну, давай, давай.

— Та де ж я тобі візьму їх? сказав я. — Нема в мене таких грошей. Я чоловік робочий, — що зароблю, те й проживу.

— А мені яке діло? Ти взяв мої гроші і oddай... Коли ти чесний чоловік.

Ага! От на чому він хотів утвердитись: на чесності. Ах, ти ж моя понура бестія, — а чоботи ж як?

Але про чоботи я не хотів ще говорити. Побачимо, до чого він може дійти, цей чесний нахаба.

— Я вернути тобі твої гроші не відмовляюсь, — сказав я. — Тільки їх зараз нема в мене. Хочеш, я зароблю і oddam тобі?

— Е? — явно насмішкуватим голосом обізвався він. В таке й його вже не вистарчило нахабства повірити.

Місяць за цей час підліз уже досить високо. Від утоми чи страху, що забрався так далеко, він позеленів і розтеряно дивився вниз круглими очима. Смуга світла теж позеленіла. Під нашими ногами однomanітно, ритмічно хлюпалі хвили. Ставало вохко і ноги горіли від укусів комарів. Нісок під руками був холодний і мокрий, — падала роса. Осокорі стояли нерухомо, неначе заснули під балачку двох людей. Босяк заворушився, помалу підвісся і почав скидати з себе сорочку. Потім чогось довго колупавсь коло пояса у себе, часами з ляском б'ючи на собі комарів, і нарешті зовсім роздягся. Я догадувавсь, що він хотів робить.

Місяць заграв зелено-червоними смужками на жовто-сірому тілі, особливо освітлюючи живіт, роздутий і на диво великий.

Не говорячи ні слова, босяк пішов до берега, одбиваючись од комарів і придивляючись до води. На березі він зупинився, зрівняв себе з тим місцем, де бився зо мною, одступив кроків на два вниз і тоді обережно ввійшов у воду. Перед ним з бульканням плигнуло декільки жаб, виринувши кроків за два в зеленкуватій смузі місячного світла і пливучи вниз за водою.

Босяк ліг у воду і почав шукати, водячи руками по дні й пересуваючись з місця на місце.

— Він туди далі впав, — не відергав я.

Але ворог мій немов нечув.

Він довго шукав і близче, і далі, пірнав, сопів, хукав, пошепки матюковався, знов міряв очима місце, і знов пірнав, сидячи по-довгу в воді й пускаючи бульки. Але гаманця не знаходилося.

Небо стало сіріти. Мені нарешті зробилось так холодно, дивлячись на бовтання тіла в холодній воді, що я не міг уже більше цього терпіти.

— Годі, земляк! Кинь! — крикнув я йому. — Не найдеш все одно. Вилізай, oddam тобі твої гроші.

В гаманці у мене були тільки дрібні, останні я зашив у пояс штанів, маючи на думці зустрічі з подібними «земляками». Розпорювати пояс при босякові і через це скучити його увагу на свої особі, мені, розуміється, було незручно. Тому приходилось віддати йому все, що було в гаманці, себ-то по точному підрахункові два рублі і дві копійки. Я висипав усі монети на долоню і, підійшовши до води, простягнув їх босякові, що хмарно дивився на мене.

— На, бери! Всі свої гроші отдаю тобі. От! На й кошельок разом. Все, що маю. Бери!

Він узяв і міцно затиснув у руці гаманець, у який я висипав гроши. Вираз його посинілого, набурмосеного обличча був понуро-негрові. Руки його трусились від холоду і пахло від його водою проникливий. Руки його трусились від холоду і пахло від його водою й жабуринням.

Одягаючись, він так дріжав, що не міг попасті в рукава сорочки. Але, коли я хотів помогти йому, він одпихнув мене й вилявся. Одначе від синіх губ його і танцюючих у ріжні боках колін на мене не сло таким холодом, що я поспішно став розкладати вогонь.

— За тобою ще вісім рублів,—раптом, зовсім несподівано заявив босяк, сидячи перед своїм піджаком. Я озирнувся. Він дивився на мене упевненим і злим поглядом.

— Да, вісім рублів,—повторив він. — Поняв? Чого вилупив так очі?

— Ну?

— Ну, от тобі й ну. Подавай їх сюди.

— Та деж я тобі їх вільму, чудак-чоловік? Сам же бачив, що до копійки отдав.

— Це мені без надобності. Одроби! А щоб мені ці деньги були.

Що за дивний поворот? Через що раптом така впевненість, такий роблю ці гроши.

— То-б-то як одробить? Заробить, та заробіток тобі отдать?

— Атож, атож.

Коліна його весь час здригувались від холоду, ноги посіріли від дівного купання, ніс блишав, але очі дивились твердо, з свідомістю знайденого ґрунту під ногами.

— Добре,—сказав я.—Од своїх слів не одмовляюсь. Значить, ти хочеш тепер іти за мною?

— Еге-ж, з тобою.

— Чудесно.

Ситуація ставала надзвичайно цікавою.

Вогонь потріскує й стріляє в нас іскрами, що зараз же гаснуть. Ми мовчимо. Я маю винуватий і скучений вигляд (ножа одначе ні на мент не випускаючи з рук).

Мене хилить до сну і страшенно хочеться лягти, укритись з головою і віддатись всім тілом солодкій слабости. Але я тільки на хвилину дозволяю собі заплющити важкі й теплі, як подушки, повіки. Від цього мені зараз же стає далеко тепліше, думки робляться над-

звичайно легкими, приемними й трохи фантастичними. Я думаю про те, що босяк похожий на моого приятеля-журналіста, що ми зараз підем з ним до Барабановських і питимо там холодну воду з кізилевим варенням. Правда, наперед візьмемо гаманець з десятьма рублями, котрий, як виявляється, лежить між спинкою канапи і сидінням. Я засуваю туди руку і двома пальцями силуюсь скопити металічну дужку гаманця. Але спинка канапи тріщить і я падаю вниз головово.

Швидко розпліщаючи очі й випрямляюсь, трохи не впавши в огонь, що тріщить. Босяк спить, поклавши голову на коліна. Волосся мокрими кільцями звисають йому на ноги.

Я знов заплющую очі. Над головою в осокорах неуспішено й обережно попискує пташинка. Писк її надзвичайно приемно чути, але я цього не дозволяю собі і силуюсь розпліщати очі. І мені здається, що я вже розпліщив їх, що встаю, набираю в чайник води і ставлю його на вогонь. Пташка в цей час пурхає круг моєї голови і приемно цвірінкає. Потім вона потроху віддаляється, цвірінкання її стає глухішим та глухішим.

Коли я розпліщую очі, сонце вже горить на небі. Дніпро—рожевий, молодий, свіжий, весело іскриться і широко блищить. По другий бік вогню сидить босяк і п'є чай. Волосся так кільцями ї засохло йому на лобі, але обличча вже не сине від холоду. Він зирка на мене, вихлюпув на пісок останки чаю з кухлика й, простягаючи його мені, строго говорить:

— На, пий чай. Треба йти. Не рано.

— Куди йти?—спочатку не розумію я.

— Куди? Забув уже? Гроші одроблять.

Ні в лиці, ні в голосі ні трошки іронії. Тон строгий, начальницький, не допускаючий зайвих балачок.

Мені стає весело, але я серйозно, мовчки беру кухлик і п'ю чай. Босяк лежить на боці, жмуриться на Дніпро, покурює й мовчить. Небо чисте-чисте, без одної хмариночки, рівного, зеленяво-блакитного коліору. Пісок одсвічує ніжно рожевістю, а трава та листя здаються матовими від роси. На тім боці Дніпра димиться легкий, синюватий туман.

Але звідки ж все таки ця певність, строгость, ця свідомість свого права вимагати від мене чогось? Адже ніж у мене, сила на моїм боці, про це у його, напевне, нема ніяких сумнівів,—в чому ж річ?

Я раптом згадую, що босяк чудно-пильно подивився на мене тоді, як я дав йому всі свої гроши. Його це, мабуть, дуже вразило й напівхнуло на такі міркування: чоловік отдає всі свої гроши, отдає тому, хто ограбував у його чоботи, але за те, що закинув гроши цього грабіжника. Значить, цей чоловік—чесний, або ж, другими словами, дур-

ний. Фізична сила на боці цього дурня, але розумний чоловік завжди дужчий і дурістю повинен користуватися.

Мені така роля видається несправедливою і я хочу вияснити йому, що можна бути чесним, але зовсім не дурним. І тому говорю:

— А знаєш що, земляк: а відробляти тобі твої гроші мені наче б то й не слід. Га?

Земляк поверта в мій бік свою круглу голову і де-який час уважно й понуро дивиться на мене. Погляд у його до того тупий і злобний, що в мене з'являється сумнів у справедливості мого психологочного аналізу.

— А це ж як? — кидає він,

— Та так. Ти чоботи мої взяв?

— Ну?

— Ну, от і виходить, що ми — квит. Я твої гроші закинув у воду, а ти взяв у мене чоботи. Грошей у тебе було всього п'ять рублів, а чоботи стоять у три рази дорожче. От і маєш.

— А ти ж сам казав, що одробиш!

— Верни чоботи, одроблю.

Він зрученіше, усім тілом повертається до мене й знову дивиться, важко й неприємно-пильно.

— Та ж ти чоботи мені сам дав. По добрости. Я не однімав. Тепер він уже не посміхається іронично, вимовляючи слово «добрість».

Ага, он як? Так, правильно, я сам простягнув їх йому.

— Верно? — питает він, не зводячи з мене очей.

— Та воно... може й верно... — нерішуче згожуюсь я.

— Ну от. Виходить, чоботи ти мені подарував. А грошей я тобі не дарував, ти їх витяг у мене в сні, украв, значить. А чесні люди так не роблять. Ну? Повинен ти їх мені oddать, чи ні?

Інчими словами: чесний ти чоловік чи ні?

Підривати у людини віру в чесність, — ні, я цього не хочу брати на себе. Я мовчу і думаю.

— Ну? — добивається він.

Я розумію, що він повинен хвилюватися: дурень я чи ні.

Але питання так поставлено, що я не хочу прийняти його в по-дібній формі. Дурість і чесність повинні бути розмежовані.

— Так, все це, брат, верно... — зітхваю я. — Але ж ти силою примиусив мене «подарувати» тобі чоботи. Коли б я не дав, ти б мене й ножем штрикнув, а все ж таки взяв би їх. Верно?

— Нікада, — переконано й строго стрінует він головою.

Але тут я вже не можу здергатись і сміюся. Він же навіть не посміхається й хмуро-сонно позира на мене.

— Ех, брат, — наречті говорю я йому повчуючим тоном, — треба бути людиною, а не свиньою. Узяв чоботи і буде з тебе. А ти ще гроши требуеш. Та й знов і тут свиною виказуєшся: сам при мені нащітав тільки п'ять рублів, а говориш десять. На віщо брешеш?

Ну, наречті він таки побачить, що не з дурнем має діло.

Але він тим самим понуро-злим голосом відповідає:

— Сам брешеш, воряга. Десять було. А що сказав п'ять, так це для того, щоб ти не позаздрив та не кинувся на мене.

Ач як! Він, у кожнім разі, був не дурень, умів як збрехать.

— І це правда? Не брешеш?

— Та бреши сам, сука. Думав, що з чесним чоловіком спать лягаю... Ну, та я тебе скрізь найду. Не oddasi добромъ, oddasi інакше...

Ага! Так? Система примусової моральності? Ти мусиш бути чесним зо мною, який тебе має сам грабувати. Коли ж по добрій волі не будеш моральним, то будеш інакше.

Власне, він нічого нового мені цим не сказав, я з дитячих літ це чую.

І все ж таки я й на таку чесність не згожуюсь.

— Он — як? — кажу я. — Ти лякаєш? Е, брат, не вийде діла, тобі ж гірше буде: возьму та й не oddam тобі грошей. Тільки я цього не зроблю. Я тобі oddam, але не з страху. Адже ніж у мене? Га?

Босяк скоса зирка на мене й мовчить.

— У мене? Кажи.

— Ну?

— Можу я, значить, тут же покончить з тобою, щоб одченіться од тебе? От візьму «пришию» от тут тебе, засиплю піском та й уже. Можу чи ні?

Він мовчить, не ворушиться, тільки скоса поводить на мене за-пухлими, настороженими очима.

— Мовчиш? Ну, так от, брат, погрози свої кинь. А що я чесний чоловік, так це я тобі хочу неодмінно доказати. Ти чоботи ограбував у мене? Добре. Це твое діло, ти за це одвічай. Я витяг у тебе гроши, я й верну тобі їх. По своїй добрій волі верну. Знаєш, що це таке по добрій волі бути чесним чоловіком? Ну?

Він так само мовчить, вичікуючи.

Я знаю, що зо всього сказаного мною важко, що надія на те, що йому дадуть гроші, ще не зовсім загублена для його. Це головне. А через що — питання другорядне.

Але нічого, нехай. Як-ні-як, а наочний доказ чесності повинен на його вплинути.

Рішено: ми йдемо далі разом. В першому ж селі я стаю на якусь роботу і в поті лиця відроблю закинені в Дніпро гроші. Тепер час робочий, пора сінокосів,—можуть і по карбованцю в день дати. Десять день—і благородне завдання виконане.

Я кажу про свою постановку босяку і починаю збиратись в дорогу. Його відношенням я не цікавлюсь, але бачу, як він, патягаючи на свої ноги мої чоботи, не то допитливо, не то з підозрінням погляда на мене.

Ми йдемо спочатку по березі Дніпра, а потім звертаємо в степ на великий шлях. Сонце гріє в спину і вже пахне степом—чебриком, полинем, цвітом жита. В тіні хлібів ще лежить срібляста роса і пріємно свіжить ноги. Коники невтомно стрикотять на своїх машинках; вгорі дзвенять жайворонки; тоненько, як на скрипичках, пищать і зумлять мухи, бжоли, жучки. Здається, якийсь велітенський оркестр настроює свої інструменти і ось-ось зараз велично, созвучно заграє щось урочисте й радісне.

Ми посуваемось мовчки, повільно. Правда, ми могли б, напевне, багато цікавого розказати один одному, але ми в таких обставинах, що мусимо мовчати. Мені хочеться часом заспівати, але понуре лице босяка вбиває це бажання. Чоботи надають йому поважності і він ніби сам це почуває. Коли б ще заштити дірку на кепці та роздерту сочку, він міг би навіть імпонувати на селі. Але я в це мішатись не хочу, у мене є своя певна мета і я повинен насамперед її мати на увазі.

Однаке поводження босяка мені здається все ж таки неясним. Коли, наприклад, я зупиняюсь, щоб зірвати колос або подивитись на далеку блискучу смужку Дніпра, він зараз же незадоволено й навіть строго покрикує на мене.

— Ну? Чого став?

Коли я сідаю спочивати, він не сіда, а стоїть біля мене, нетерпляче й хмуро поглядаючи навколо. Це трохи не погожується з тими настроями його, які, на мою гадку, повинні б тепер володіти ним.

Але я мовчу.

В першому ж селі, в яке ми входимо, нас зустрічає неудача. На нас дивляться так пильно й підозріло, одновідноють так мляво й неохоче, так байдуже відносяться до скажених нападів собак на нас, що ми хутко припиняємо свої спроби знайти що-небудь у цих чудних людей і входимо знов у степ.

— Ні, брат,—кажу я босякові.—В селі нам навряд чи вдастся знайти роботу. Треба в город або на шахти йти.

Він набурмосено згожується зо мною. Між іншим, по дорозі він встигає зазирнути у «монопольку» і тепер у його в кишенні пляшка горілки, яку він час від часу п'є як воду. Мене не частує.

Горілка піднімає його настрій,—рухи стають жвавішими, енергічнішими. Але енергія ця виявляється трошки однобоко.

Коли на дорозі нікого нема, він звертає в хліба і ступає по них, уперто, з сонно-злістним усміхом топчучи їх.

Побачивши попереду сіру посмітюшку, він піднімає свою ломаку й, понуро-серйозно націлившишись, штурляє в птичку. Не попавши, з серцем, мстливо лається,

От ми йдемо лугом. Край дороги пасуться мужицькі коні, спутані мотузянами путами. Босяк помалу підходить до їх, ловить і розпутавши, сильно б'є ломакою по спинах. Коні, звичайно, зараз же біжать на гору в хліба, де їх піймають, а хазяйни їхні платитимуть за спаш.

На вітання стрічних людей він мовчить, або відповідає матюками, лякаючи й вражуючи їх.

Зо мною він все більше та більше строгий, нетерплячий і сердитий. Горілка немов розгорнула темну купу його душі і від неї йде задушливий, тяжкий дух.

Це неприємно і зтомлює. Мені сумно і подорож стає нудною.

А іноді раптом незрозуміла, щемляча жалість уколе в серце, хочеться сказати цьому нещасному щось таке, що хоч трохи повернуло б його душу до мене другим боком. Не може ж бути щоб у людини не було ясного, як не боку, то хоч пяточки, хоч малюсенької плямочки. Є ж, напевно, любов до кого-небудь або хоч спомин про неї? А ну, нехай він цею плямочкою поверне свою душу до світу.

І от я обережно, іноді навіть підробляючись під його тон, завожу розмову й задаю всякі питання. Але мої спроби тільки дужче розгортають запашну купу.

Мати? Ого! Коли б він зінав її, коли б йому піймалась ця шлюха, він показав би її, як підкидати своїх дітей у приюти.

Чи жонатий він? Жонатий, тільки не вінчаний: за три коційки з своєю рогожкою. А то рраз в моррду і така тобі жінка, що перший сорт. На кий чорт жінка? Щоб тягалася з іншими псаами? Вірних жінок нема й не було одвіку, всі—символічні драні, тільки одна хитріща, а друга дурніща. Всяка жінщина од природи—шлюха. На віщо-ж з одною звязуватись, коли можна сотні їх мати?

З окремих спеціальних слів, виразів, викликів я вивожу, що йому знайомі тюремні грati й злодійська мова. Звичайна ж його професія, здається: розгрузка берлин і, коли обставини дозволяють, усюого, що погано лежить. Змалечку побував у лабетах хазяїв і звідти, мабуть, виніс основи свого милого світогляду.

Товариши, друзі? Ну, тут теж ні плямочки, ні пяточки. Сьогодня друзяка, а завтра за пляшку горлки ніж у бік.

В життю найголовніше—удача. Удалося тобі першому перерізати горло другові і захопити його місце,—твое щастя, живи і втішайся. Не удалось,—тягай лантухи на пристанях і спи під тином.

Він мені, розуміється, своїх цих поглядів не виясняє. Я сам їх вибудовую на піdstаві його відповідей, які складаються більше з лайок і насмішок з мене ж.

Нарешті, я потрохи скороочую свої розпитування і змовкаю. Він час від часу смокче з пляшки й, не закусючи, спльовує на дорогу.

Щоб добраться до шахт, треба переїхати на другий бік Дніпра.

Тут, при переправі у нас виходить сутичка з перевозчиком. Власне, не у нас, а в босяка.

Перевозчик—добродушний, балакучий, підсліпуватий дідусь із бувших лоцманів. Він охоче направляє мене, як доставиться до залізниці, як зайцем у товарному поїзді проїхати до станції Плетений Кіш, як від цього Плетеного Коша пройти на Салаївські рудники. Він все і всіх знає, сипле числами років, верстов, карбованців, питаючи й ласково посміхається, хоч ні про що не розпитує. Словом, дідусь такий, з яким ніякої охоти битись чи сваритись не може виникнути. Крім усього, за перевоз бере по п'ятаку, махаючи за це веслами з півгодини.

Платити повинен босяк, бо всі гроші в його. Я на Дніпрі нагадую йому про це і він коротко й похмуро киває головою. На діда він весь час дивиться важким, глибоко-неважливим поглядом і в розмову не вступає.

Коли човен з шарудінням вилізає носом на пісканий беріг, босяк мовчки встає, вистрибує й чекає мене. Я теж вилізаю. Тоді гевал бере човен за ніс і дуже пхає його назад у воду. Дідусь у цей час стоїть і босякові видно, що він повинен від штовхання упасти, але це його не зупиняє. Дід, справді, пада на спину в човен, а човен, лишаючи за собою конусосхожий слід на блискучій тихій воді, з легким хлюпанням одплива від берегу.

— Та що ж це ти робиш, свиня ти?—кричу я вражений.—На віщо старого чоловіка обидив? Оддай йому зараз же гроши.

— А цього желаєш?—показуючи ломаку, вишкіряється він, і, вважаючи питання скінченим, байдуже й важко прямує вгору по стежці. Беріг—не заселений, людей нема, заступитись нікому,—і він собі спокійний.

Я не знаю, що мені робити. Дивлюсь на човен і думаю, чи не вбився чоловік. Але ось боязко підводиться хирльва постать перевозчика, нервово хапає весла і хапливо, часто починає гребти до села.

Я помалу йду за босяком. Мені вже скучно, я почуваю все більшу та більшу досаду на себе: на віщо я йду з цим чоловіком? Крім утоми та нудьги нічого більше він мені не дастъ.

Він навіть не інтересний, я подібних до його багато покинув у городі серед своїх знайомих. Вони так само по дурному все життя тягають свої лантухи, так само грабують чоботи і так само спихають на дно човна дідусів, що перевозять їх через річку. Я пішов у степ, щоб спочинути від них. Навіщо ж ізвязався з цим?

Я постановлю розпрощатися з ним при першій же нагоді. Тут, у степу не треба про це говорити: може вийти знову бійка, нема ніякої необхідності вживати ножів та кулаків там, де можна питання розвязати простіше й спокійніше. На станції я заявлю йому, що не маю бажання далі подорожувати з ним, побажаю йому всього найкращого і куплю білет за таку ціну, на яку в його не повинно вистарчити грошей. Та й годі.

Але коли я виразно уявляю собі, як саме роблю цю заяву, мені стає не то соромно, не то шкода цього суб'єкта. І я почуваю, що не зможу так обйтися з ним.

Від цього втома, нудьги і досада ще дужче налягають на мене. Солоний піт, що весь час ріже мені очі, дратує мене; торбинка калатається на палиці у всі боки; накидка весь час те й робить, що злізає з плеча; в підошви ніг боляче коле. Глупо все та й годі.

Чого ради я йду з якимсь нахабою й робитиму на його два тижні? Що я йому тим докажу? що одним дурнем більше на світі?

Ми довго так ідемо,—він попереду, я ззаду. Иноді він озирається, немов перевіряючи, чи не втік я. І тоді щотинисте, зло, з круглими, тупими очима лицезріяння на мене трохи не містичне чуття. Мені здається, що я якоюсь фатальною, таємною силou звязаний з ним і з цього часу нема вже мені рятунку.

Я стріпуюсь, сміюсь з себе, але втома, згага, голод знов настроюють мене пессимістично.

На станції все проходить. Шматок хліба з салом, два кухлі води та холодок залі третього класа цілком одсвіжують мене.

Босяк сидить поруч зо мною і вовчими, чужими очима блимає на всіх. Він, видно, почуває себе маленьким, самотним, затюканим.

Ні, я не можу його покинути. Він, крім того, так упевнений в своїй владі наді мною, чи в чомусь іншому, що в мене бракує рішучості обманити цю віру.

Та й чому б мені ще не побути з ним? Фігура в кожнім разі інтересна й не зовсім звичайна. Треба тільки гарненько покопатися в

йому. А я все одно ж намірявся побувати на рудниках,—от і хай собі ця фігура плентается зо мною.

— Так їдемо разом, дядюшка, га? — кажу я до його бадьорим
голосом.

Він з похмурим непорозумінням зиркає на мене: він ні на хвильну в цьому не сумнівався.

(Далі буде).

Л. ОРЛЕНКО.

Лиха свекруха.

Бувальщина *).

Недалеко від м. Кобиляка є невеличке село з таким яскравим українським прізвищем, що місцеві урядники часом добре ламають свої голови над тим, як його власне треба іменувати в офіційних російських актах. Колись-то, ще наприкінці XVII ст., козаки Кобиляцької сотні збудували там, на р. Ворсклі, водяні млини, і стали вони зватись горішніми, бо нижче по тій же річці, проти самого Кобиляка, були й другі млини, нижні. З часом коло млинів виріс хутір, а з його потім виникло й село з тією ж назвою: Горішні Млини, так само, як нижче Полтави над Ворсклом є село Нижні-Млини. Не знаю, як тепер офіційно іменується село, про яке ми зняли річ. На географічних картах воно пишеться: Горішніє-Млини—форма етимологично правдива, хоч трохи й чудна, бо нагадує анекдотичне „п'явень злетіл з горіща“; а в однім офіційльнім виданні нам трапилася форма: Горошніє-Млини, се б то автор певно гадає, що по російськи се буде „гороховая мельница“.

От в сих-то Горішніх-Млинах, коли вони були ще невеликою осадою, в половині XVIII ст., проживав „посполитий“ (се б то вільний селянин) Данило Дуб з жінкою і з жонатим сином. Про сумирну, лагідну вдачу цього Данила доволі свідчить хоч би й те, що він, мов той опереточний царь Менелай, був відомий в окрузі не стільки сам по собі, а більш як чоловік своєї жінки; навіть в судових актах його звичайно йменують „мужом баби Пріськи Дубихи“, а його невістку — „бабиною невісткою“. Як видно, отся Пріська була центральною фігурою в сім'ї Дубів, так що по-за нею мало й примітно було затурканого мужа й пришелепуватого сина Василя, хоч сей останній давно

*) З актів Полтавського полкового суда XVIII ст.

вже вийшов з парубочого віку і мав жінку. Баба Пріська зовсім не була літньою жінкою, а через те що вона „бабувала“, то всі називали її „бабою“, і користуючись сим почесним званням, вона владно вмішувалась у всякі домові справи своїх пацієнтік і з часом придбала собі між ними таку авторитетність, що вони покірливо слухались її порад, шанували і разом боялись її, а через те їй чоловіки мусіли запобігати її ласки. В своїй сім'ї Пріська була справжнім деспотом і, як водиться, більш за всіх терпіла од неї нещасна невістка Настя, що тільки за рік перед тим привезена була з далекого села Біляків і віддана заміж за Василя Дубенка. Сей Василь був одинець у матері, і вона вже тих його пестила та милувала, що він і в двадцять років зберіг дитинчий розум, пі в чім не виявляв власної волі і робив тільки те, що мати наказувала. Багато було клошту Прісьці, поки вона оженила свого мазуна. Сам він не був дотепний знайти собі пару; місцеві дівчата вважали його за дурника, глузували з його; а головне—боялись мати виховання свекруху в особі його матері. Прийшлося батькові везти синка в чуже, далеке село і там в сім'ї далекого свого родича, маляра Кулика, посватати його пасербицю Настю, яка покірливо пішла за волею вітчима. Се була тиха, безвідмовна дівчина, що змалку росла сиротою і не зазнала ніяких радощів в сім'ї вітчима, який радий був збити її з рук. Лагідна, сумирна вдача молодої невістки, її покірливість, звичка до роботи і повна слухяність спочатку мов-би то й задовольняли свекруху, але не минуло й року, як Пріська уже поїдом іла нещасну Настю і зневіділа її не за що інше, як власне з її мовчазливу покірливість.

— Чого вона в тебе усе мовчить? — докоряла синові Пріська. — Уже ж я її лаю та банітую з ранку й до вечора, а вона хоч би тобі пару з вуст! Се вже певна ознака, що вона, зла віра, щось лихе на думці має. Хоч би ти її, сяку-таку, навчив говорити!

І безглуздий Василь починав інколи без усякої причини бити жінку, але вона тільки плакала гірко, а не могла, бо й не вміла одгрізатись.

Становище Насті разом погіршало з того часу, як свекруха пригадила до себе сусідку Мотрю Ткачиху, лехкодумну молодицю, що пила гірку від старого чоловіка, та ще й п'яниці, а проте завжди була жвава, балакуча, охоча до жартів та веселощів. Попереду Пріська сама гудила Мотрю за її нестачею, а то якось раптом її вподобала після такоїоказії. Якось-то Мотрю тяжко занедужала, і Пріську закликали доглядати хворої. Сидячи над нею тижднів зо два, Пріська тільки те й робила, що судила та гудила свою невістку, а Мотрю жалілась на свого нелюба і якось-то призналася, що дівуючи була закохана в Василя, але тайлась з тим, що служачи в наймах, не сміла й мріяти про таке щастя, щоб стати його дружиною.

— Господи! — вирвалось у неї при съому. — Якби мені отакий чоловік, як ваш Василько, то я б не знала вже, як і годити свекруси! Здається слідочки б її цілувала!

Отсе простодушне признання глибоко запало в душу Пріськи. Принадно було їй, як матері, дізнатись, що не всі дівчата гордували її Васильком і, значить, ні для чого було привозити з далекого села осоружну Настю, коли й дома можна було знайти дівчину, яка за щастя вважала б звати її свекрухою. А хіба ж можна рівняти Настю, оту огидлу плаксійку та мовчуху, з жвавою, балакучою, завжди привітною Мотрею? Ось хто був би до пари її Василькові, а не ота потороча Настя, що й досі не зуміла привабити до себе чоловіка і мовта сова наводить сум та смуток на добрих людей!

З того часу Пріська стала виявляти надзвичайну прихильність до Мотрі, трохи не щодня забігала до неї, або до себе закликала. Несподівано приголублена молодиця немов розцвіла, як та квітка на сонці, і вже так широко ластилася та горнулася до Пріськи, вносила до її хати стільки дзвінкого сміху та веселого щебетання, що навіть флегматичний Василь почав на неї задивлятись і охоче одповідав на її жарти та іграшки. А Пріська ще гірш почала гризти Настю і видимо силувалася зародити в синові нехіть до неї, безперестано вихвальючи перед ним Мотрю. Наслідком отсих заходів було те, що Мотря з Василем, за произволом матері, почали жити, як чоловік з жінкою.

Щира натура молодиці незабаром стала нудитись фальшивим положенням і шукати способу, як би його позбавитись.

— Ой матінко, голубонько! — жалілась вона Прісьці, — не можу я й дивитись уже на свого осоружного Остапа, а не те, що жити з ним. Порайте, ріднесьенька, як би мені навіки його здихатись та знати вже одного Василечка!

— А що ж, дочки, — раяла Пріська, — треба Остапа з світу згубити, щоб він не в'язав твого молодого віку. Єсть у Кобиляці баба Рудька; вона знає, яке до сього діла зілля потрібне. Піди до неї.

— А що ж з того буде, коли я згублю Остапа? — допитувалася Мотря.

— Що спіткає Остапа, те буде й з Настею, і тоді ви з Василем одружитеся, та й будемо вкупі жити.

Запезпечена такою обіцянкою, Мотря пішла до баби Рудьки, поклала перед нею дарунки — пряжу на плахту та два серпанки, і не кажучи одверто, чого їй власне треба, стала прохати ліків, щоб зуби не боліли.

— Кажуть, бабусю, вех¹⁾ добрий од зубів, а то ще й мишак²⁾ до зубів кладуть, та, горенько, не знаю, де того дива дістати,—хитрувала Мотря.

Розумна знахорка зразу догадалась, з якого рода пацієнтою має справу, й одмовила:

— Ни, дочки, вех не добрий од зубів, бо його вівця як лизне, то й здохне; а мишаку без достойних порук ніхто не продасть. Та й на що ж тобі вех або мишак, коли від зубів є інші ліки?

Тут Мотря зрозуміла, що хитруванням нічого не добуде, і одверто призналася, що їй потрібні не ліки од зубів, а таке зілля, щоб позбутись лихого чоловіка, який занапастив її молодий вік.

Баба Рудька подумала, що за убогі дарунки, які принесла їй молодиця, неварт втручатись в небезпешну справу, за яку тодішній заокон погрожував їй лютовою карою — спаленням, через те вона рішучо одмовилась допомогти Мотрі в лихім її замірі і її радила закинути й гадку про такий страшний вчинок.

Так і не вдалася спроба отруїти Остапа. Наляканна знахоркою Мотря справді почала забувати про свій злочинний замір, аж тут в сім'ї Дубів трапилася несподівана загадкова пригода: зникла кудись Настя. Либонь на Спаса пішла до Кобиляка на торг та й додому не вернулась, і з того часу ніхто про неї не чув і не бачив. По правді, нікому було дошукуватись, куди справді поділась нещасна молодиця, усім чужа на селі, а Пріська перед кожним лементувала, що ось сяка-така невістка покинула чоловіка і повіялась на слободі — учинок досить звичайний за тих часів. Може, съому де-хто й не йняв віри, а проте — погомоніли трохи на селі, тай й забули.

Разом з Настею зникла для Мотрі одна завада до здійснення її мрії — стати справжньою, шлюбною женою молодого Дубенка, і тим більш прикрою тепер здавалась їй друга завада, в особі старого Остапа, який з кожним днем ставав для неї все більш огидлив та осоружним. А він, помічаючи те, все частіше заливав очі хмелем, ревнував Мотрю до Дубенка і бив її смертельним боєм. Терпіла Мотря таке собаче життя, поки й терпець урвався, і зважилася вона на одчайній учинок.

Цілий день 15-го жовтня Остап гуляв у когось на хрестинах і вернувся до дому пізно, коли Мотря вже спала. Ввалившись у хату, він, як був у світі, так і повалився на піл рядом з жінкою і зараз захріп. Мов від гадини Мотря одкинулась до стіни і раптом запалилась вогнем невимовної гидоти й ненависті до чоловіка. Мов божевільна

¹⁾ Cicuta virosa, отрутна рослина, що росте в болоті.

²⁾ Arsenicum.

схопилась вона з полу, настіж відчинила хатні й сінешні двері, вхопила зпід лави сокиру і з усієї сили вдарила обухом Остапа в груди, потрапляючи проти серця. Остап ізхопився на ноги і почав лаятись, але в ту ж мить повалився на долівку. Тріснувшись із ляку, Мотря раз і другий ударила його по голові, а далі сокира випала у неї з рук, і сама вона безсило склонилася на стіл. Опамятавшись, Мотря почула, що Остап лежачи харчав. Моторошно їй стало слухати оте смертельне харчання, і вона раптом вилетіла з хати й побігла до Дубів. Там на той час усі сім'я сиділа за вечерею. Хапаючись та хвилюючись, Мотря переказала про все, що сталося, і радісно додала:

— Оттепер я вже цілком ваша! Давайте лиш волів одвезти Остапа до річки.

Пріська вже налагодилась казати синові, щоб запріг волі, але старий Дуб, що хмуро сидів за столом, перебив її прорік до Мотрі:

— Я волів не дам! Як сама чинила, так де хоч сама й ховай мужа.

І прорік це так рішучо, що навіть Пріська не посміла йому суперечити.

Мотря зрозуміла, що треба їй самій доводити справу, до краю. Вона вернулась додому, зняла з мертвого Остапа закрівлену світу, лишивши його в одній „кошулі й портах“, звязала йому віжками ноги й п'юволокла труп через двір та огорod до берега і втягla в річку. Управившись і прибрали все в хаті, Мотря побігла до Пріськи ночувати, бо дома боялась сама лишатись.

— Ну, матіночко, — хвалилась вона, — здається, все гаразд зробила і закрівлену світу в землю закопала.

— А чи поплив же Остап за водою? — питала Пріська.

— Ой ні, матіночко! Лежить коло бережечку, бо не сила моя була затягти на глибоке.

На світанні пішли вони обидві на Мотрину леваду, і Пріська побачила, що мрець справді лежав на обміллі, ледве вкритий водою. З її наказу Мотря побігла до Василя з проханням зрубати довгу ключину, щоб нею зручно було заволікти трупа далі od берега. Але й ключина не стала до помочі, бо за ніч труп затягло піском і хоч як обидві жінки напружувались, неможна було з берега зіпхнути його на глибоке. Тоді Мотря скочила в сусідську леваду, щоб взяти човна.

— А на що ти береш човен? — несподівано почувся голос господаря.

Мотря так і здеревеніла, але якось викрутилася:

— Та тут, не вам кажучи, скойлася пригода: упнутила я в воду аж чотири сувої полотна, та оце поїду шукати.

Працюючи з човна, Мотря з великими труднощами таки відтягла трупа на глибоке і затопила його під корінням старої верби. За гіллям дерева та берового лозою не можна було й помітити, над чим вона так довго марудилась, стоячи в човні.

Так і зник з світу Остап Ткаченко, і дивно, що в Горішніх-Млинах ніхто й не звернув особливої уваги на те, що його не стало на селі. За тих часів люди часто й надовго зникали, заходячи то на Запоріжжя, то на заробітки, то „на слободи“ (в теперешні Харківську та Вороніжську губ.), шукаючи кращої долі. Остап Ткаченко власне й був таким зайдою, прихідком; він і в Горішніх-Млинах обсівся не дуже давно, не мав власного ґрунту і жив „підсусідком“ на ґрунті Кобиляцького сотника. Не було тут у його ні родичів, ні близьких приятелів, то й нікому було гаразд дошукуватись, чи правду каже Мотря, либо її чоловік пішов у Прилуцький полк, звідки він родом, одбирали якусь спадщину. Де-хто з селян, що знали про її чужоложний звязок з Василем Дубенком, не діймали віри її теревеням і вгадували, що тут певно скілось велике злочинство, та авторитет Пріськи примушував їх тайти в собі отакі гадки.

Так проминула осінь і зіма. Мотря покинула свою хату-пустку, перейшла до Дубів і одверто поводилася так, немов була справжньою їх невісткою. Треба було віждати якийсь час, для позору зробити якісь розвідки про Настю та Остапа, і коли не знайдеться й сліду їх, то справити по них звичайні поминки та й звінчати Мотрю з Василем.

Але до цього справа не дійшла.

По весні 1750-го року, як тільки знесло кригу на Ворсклі, коло млинів у Кобиляці вирнуло мертвє тіло з пробитою головою. Як почули про се в Горішніх-Млинах, так все село й загомоніло, що то певно Остап Ткаченко повернувся з спадщиною. Де які пішли до Кобиляка і на свої очі переконались і перед сотенным урядом посвідчили, що це їх односельець, а вбila його, мабуть, власна жінка за помічу свого полубовнику Василя Дубенка. Іх обох зараз звязали і привели до Кобиляка. Спершу вони не признавались, тоді їх повели до берега річки, де лежав труп, щоб справити звичайну в таких випадках експертизу. І тут, в присутності цілого міста, сталося традиційне диво, засвідчене такими словами урядового протоколу: «Коли ж її, Мотрю, з прелюбодіем Василем Дубенком до оного мертвого тіла мужа її приведено, то в приход їх у того тіла з лівого вуха різаная кров пошла». Таке диво вважалось тоді за такий незаперечний пересвід, що Мотря не стала й тайтись і тут же перед усім миром призналась, що це її гріх, а тільки Василь ні в чім їй не помагав.

Почалась слідча справа в Кобиляцькім сотеннім уряді під приводом тодішнього сотника Максима Яновича. Позваних було троє: Мотря Ткачиха, Пріська Дубиха, син її Василь. Чопереду їх допитували «добровольно», а потім здавали на „муки“ (на сей раз шмагали різками), і була тоді така встанова, що коли злочинець і на „муках“ зтверджував те саме, що говорив «добровольно», то на тім і кінчався допит і такому покажчикові діймано було більш віри, ніж тому, хто не в одно брехав. Мотря щиро показувала про все, не криючись ні з чим не жалючи ні себе, ні інших. Над сподівання, її Пріська не тайлася.

— Що ж панове,—признавалась вона,—нігде правди діти: казала я Мотрі, що треба згладити з світа Остапа, і коли це зробить, то обнадежувала взяти її за свого сина, згубивши таким же способом невістку свою.

Сотник питав її далі:

— А відала ти о чиним прелюбодіянні сина свого з оною смертоубийцею Мотрею?

— Каюсь, добродію, відала, тільки ж їх до того не приводила, а гадала покрити їх той гріх чесним шлюбом.

Василь Дубенко правив одно:

— Я про те вбивство неsovітував з ними (Мотрею й матерію), а тільки з Мотрею чинив тілесний гріх. Тільки їй моєї винності.

Місяців zo два тяглося це слідство, і тільки в травні злочинці повели до Полтави, в полковий суд, під „каравулом“ з чотирьох козаків. Ale в дорозі Василь Дубенко якось спромігся втекти, і каравульні довели до Полтави тільки Пріську з Мотрею. Та й ті недовго посиділи там „в секвестрі“: в половині серпня полтавський городничий Хведір Свердликов доніс полковому суду, що „баба Пріська і Мотря з протчими содержащимися в секвестрі колодниками, гвалтом випершились, повтікали“. Таким чином в руках правосудия не лишилось нікого з обмовлених по справі про вбивство Остапа Ткаченка.

Звичайно, втікачі стали шукати. По всіх сотнях Полтавського полку і інших було розіслано „ордери“ з описом їх приміт; ale з них одна тільки Мотря Ткачиха, та й то аж через рік, була піймана десь в Роменській сотні, а про інших не було й чутки. Згубивши надію хутко розшукати їх, Полтавський полковий суд надумався скінчити єю справу, хоч і не всі злочинці будуть присутні, і наказав Кобиляцькому сотникові прислати в суд ще й бабу Рудьку, у якої Мотря добувала отрути.

Справа відбулась 23 студня 1751-го року. Суддями були: полковий суддя Григорій Сахновський, полковий писар Григорій Багинський, полковий осаул Іван Сулема й двоє полкових хорунжих—Яків Козель-

ський і Василь Магденко. Часто в полковім суді засідав і сам полковник Андрій Горленко, але на цей раз його чомусь не було. В XVII ст. і на початку XVIII засідання полкових (і інших) судів завжди відбувались прилюдно, і присутні мали право приймати якусь участь навіть в судовім процесі: наприклад, часто вони прохали суддів зменшити кару злочинцам, коли вона їм здавалась занадто суveroю, і суд, наперекір Статутові, задовольняв такі бажання. Але в половині XVIII ст. такий порядок, впливом центрального уряду, вже не існував; в тодішніх судових протоколах навіть не згадується й про те, чи була присутна в суді стороння публіка, як це бувало раніше.

Мотря Ткачиха й на суді щиро признавалася до злого вчинку і своє признання ствердила й „съ пытки“; про винність Пріськи та її сина, приходилося судити з того, що було відомо з попереднього слідства, яке точилось в Кобиляцьким сотеннім уряді. Обміркувавши всі окопичності справи і виписавши чимало артикулів з „Малоросійських прав“, а власне з Литовського Статута і книги „Порядок“, суд ухвалив такий декрет: „По силі оних прав, усі вищеписані злочинці: Мотрів Ткачиха за смертне убийство мужа свого і за чужолозство з Василем Дубенком; баба Пріська—за те, що оную Мотрю до того совісил Дубенком; а син її Василь Дубенко—за чужолозство, которым повод учинен і до смертного убийства“, присуджаються до горлової карі, та ще й самої ганебної жорстокої, яка призначена в Статуті за вбивство батька, матері, мужа або жони, а власне: „по ринку волочачи, кліщами тіло торгати“, а потім зашити кожного вкупі з собакою, кішкою, вужем і шівнем в шкуратяний міх і втопити в глибокім місці річки або озера“. Цей декрет, як що він буде стверджений військовим генеральним судом, над Мотрею Ткачихою повинно виконати зараз, а над Пріською і Василем—коли їх буде вишукано, про що знову ухвалено розіслати „ордери“ по всіх полках і сотнях.

Треба пояснити, що до гетьмана Розумовського усякі вироки полкових або магістратських судів вважались за остаточні і не потрібували вищої санкції; а сей гетьман завів такий порядок, щоб смертельні декрети тих судів переходили „на апробацію“ в генеральний військовий суд, який почасту зміняв горлову кару на іншу, не таку жорстоку.

Варто зазначити ще й те, що приписаний Статутом складний і занадто химерний спосіб карі за вбивство батька-матері, або чоловіка чи жінки, в XVII-ст. зовсім не вживався в гетьманщині. Звичайно бувало так, що судді, виписавши в декреті артикул з Статута про утоплення злочинця в шкуратяному міху вкупі з пском, вужем, кішкою й півнем, затим додавали: „А поневаж у нас того звичаю не за-

ховують, маєт злочинець по ринку волочен і кліщами торган, а на останку четвертуванням скараний бути“. Але в половині XVIII ст. такої заміни в декретах не помічаемо, з чого можна догадуватись, що ота химерна кара й справді виконувалась, хіба, може, генеральний суд зміняв її як не на легшу, то на простішу, але й цього не можна напевно сказати, бо акти військового генерального суду загинули.

Допитували в полковім суді й бабу Рудьку. Вона докладно розказала про те, як Мотря приходила добувати в неї веху або мишаку, а вона не тільки не дала їй ніякої отрути, а ще й з погрозою одмовляла її від лихого заміру.

— А чом же ти про той її замір не сповістила старшину?—спитав пан суддя.

— Не відала, добродію, що про такі речі треба повідомляти когось,—віправлялась Рудька.

— А признайся, бабо, як тебе застукали на спроснім учинку з Лучанським (з села Лучок) козаком Яковом Стасенком, як про це доносить Кобиляцький сотник?—спитав суддя.

Рудька засоромилася і мовчала.

По тодішньому порядку судового процесу, Рудька мусила присягнути „одвестись“ од того, що не давала Мотрі отрути, до чого вона охоче бралася, але суд видав про неї такий вирок: „Понеже оная баба Рудька також есть подозрительною, зачим, не пускаючи єї до дальншого одводу, принати винною в тім, що, знаючи про лихий замір Мотрі, нікому про оний не обявила, і за тое в страх иншим учинити її на ринку в Кобиляці публичное наказаніе батогами, дати ударів п'ятдесят“.

Оставались ще підсудні по сій же справі. То були козаки: Орлянської сотні Іван Небіжченко, Китайгородської—Яким Михайленко, Решетилівської—Мусій Микитенко і Полтавської—Іван Кобищен. Їх судили за те, що вони „спустили зпід караулу“ колодника Василя Дубенка, як вели його в травні 1750 року з Кобиляка до Полтави. Зараз після того, згідно з Литовським Статутом (розділ 4, арт. 31), їм дали піврічні паспорти задля розшукування втікача, але скільки вони не їздили по цілій гетьманщині, його й путь загинула. Тепер вони мусіли одвестись присягою в тім, що „оний колодник Дубенко без ради і фольги (попусту) їх і не через якую дружбу і заплату зпід їх смотрения утік“. Після такої присяги їх віправдали.

Нарешті суд хотів вияснити загадкову пригоду з Настею, коли і як вона без вісти зникла. Звернувшись увагу на те, що „Пріська Дубиха з Мотрею Ткачихою совітували оную невістку умертвити таким же способом, яким і Мотря свого мужа умертвіт“, полковий суд ще весні 1750 р. наказав Кобиляцькому сотникові пильно дошукатись, ку-

ди зникла Настя. Сотник ізив в Горішні-Млині й питав Данила Дуба та його сусідів. Сусіди показали, що вони „означенну бабину невістку мало коли й бачили, хіба як товар в череду виганяла, і теж бачили, як в містечко Кобиляк на торг ішла, а більше й не бачили, і де поділась, не знают“. Свекор Настин Данило Дуб показав, що вона на Спаса як пішла у Кобиляк купувати харчі, та незнати де й поділась. В осені того ж року ізив він з сином до с. Біляків, до її вітчима, але й там вона не бувала. Сотник Янович написав Хорольській сотенній старшині, щоб пільно допитались в Біляках, чи не знає хто чогось про Настю, і через місяць відобрав одповідь, що з того часу, як Настя пішла заміж, вона в Біляках не бувала „і де тепер обрітається, ніхто з томошніх жителів не звістен“. Тепер полковий суд хотів сам розпитати Данила Дуба про його невістку і наказав сотникові Яновичу вислати його до Полтави, але сотник рапортував, що „за исходом старого Дуба Данила, прислати його не возможно, бо ні в Горішніх-Млинах, ні в Кобиляці його не иміться, і як з Горішніх-Млинів пішов невідомо куди, буде більш року“. Як видно, нещасний дід, лишившись зовсім самотою, пішов світ за очі і, може, заніс з собою трагічну тайну про свою невістку.

Обміркувавши усі оті справки, полковий суд постановив вирок: „І тако за тим дальншого слідства об оной невістці чинить нічим, того для оноє зоставить“.

ГР. ЧУПРИНКА.

Остуда.

Згадуй милий,
Як шуміли
На горі
Осокорі,
Більш не будуть.
Віти вітри обсушили,
В жовтім листю мало сили,
А навкруг пахучі трави.
Цвіт окраси і оправи
Очі стулуть

Згадуй милий,
Як горіли
Вечорі
Внизу, вгорі,—
Вже потухли; Ясні зорі потемніли,
Літні квіти помарніли,
Білі ночі—зоряниці,
Буйні бурі—провідниці

В хорі груди
Дух остуди,
На чуття
Огонь буття—
Впав смертельно,

Потушив огні блискучі,
Пов'ялив квітки пахучі,
Що ростив я,
Що пестив я
Так ретельно.

Поезія.

Поезія,—настрій гучних вакханалій

І плюскт вина,
Поезія—паючі білих конвалій

Ітиша сумна.

Поезія—світ в мальовничій уяві

І радісний дзвін,

Поезія—регіт і слози кріаві

Молитва й проклін.

Поезія—солод палкого кохання

Й дух красоти,

Поезія—буряний пал досягання,

Я ти.

По звуку.

Чуєш ти в грюкоті лірики дзвін?
Чуєш ти в війську Бояна?
Болізно носиться стогін—проклін...

Чується рана.

Чуєш ти, чуєш ти лірики крик?
Ні, не почуєш коханий...
Ти ще, мій милий, по звуку не звик

Вгадувати рани.

В. ЛЕОНТОВИЧ.

Гости і діти пана Андрія.

(З хроніки родини Гречок).

Роки йшли. Пан Андрій багатішав, а життя де далі,—хотів чи не хотів він,—непомітно затягало його між панське товариство, бо таки і не було для нього більше підходящого в його становищі. Вже й пан Іван був знайомий з сусіднimi панами, та те знайомство було ще далеке, а в пана Андрія склалися вже близкі звязки з сусіднім панством.

Чудно якось ставився пан Андрій до панів. З одного боку, хоч і почував віц себе з своїми старосвітськими звичками, з своєю українською мовою, та зо своїм світоглядом, чужим серед їх, а таки чимсь його вабило панство до себе і хотілося, щоб рід Гречок був значним та пишним. А разом пан Андрій не любив і не поважав панства, не поважав панської пихи, нездатності до праці і тієї переворотні грошей, що велася між панами. В додачу його дратувало підозріння, що може інші пани, вважаючи себе значнішими, по за очі пишаються проти його.

Це підозріння часом зривало в йому потребу ще суверіше судити та глузувати з панських гріхів і разом ставитися проти панських звичаїв, та мов на зло пильніше додержувати у своїй хаті своїх старосвітських. А ощадність, що глибоко в'їлася в йому з предків, підтримувала його в цьому.

Отже довго намагався пан Андрій заховати в своїй хаті свої звичаї. Дітей його, поки вони не зросли,—в пана Андрія було двоє синів та троє дочок—ніхто з панів і не бачив. Пан Андрій не балував і не дуже чепурив їх, та не пускав і на очі гостям, коли ті приїздили. Гувернанток та бон у їх не було. Вони зростали ніби під материним доглядом, а власне, як Бог дав, бо Олімпіяді Остаповні за хазяйством ніколи було панькатися з дітьми і найчастіш, щоб вони не плуталися під ногами, вона справляла їх до книжки вчитися, та їй заспокоювалася тим, що вони зникали з очей, і вже не додивлялася, чи їй справді вчаться.

А діти бігли кудись у двір чи в садок, або, як була негода, товклися по кухнях, поки знов не набіжить, та не прожене мати, або пустували у своїх двох тісних кімнатах, аж там за порохом не було видко й світу. В додачу, хоч і не було гостей, їх не пускали ні до гостинної хати, щоб не повмазували і не потрошили меблів, а ні до батькової: щоб не заважали. Батько ж і зовсім не хотів робити собі клопоту з вихованням дітей. Вони бачили та чули його тільки за обідом, вечерею та іншою їжою та й то тоді тільки, коли не було чужих, або були такі прості гости, як Цапкуватий, від яких з їми не крилися. Але й тут, прислухаючись до батькової розмови, діти не важилися а ні забалакати до нього самі, а ні щось спитати в його.

Не часто обзвивався пан Андрій і до Олимпіяди Остаповни, хіба за якоюсь господарською справою, та і вона не завжди зважувалася забалакати до його.

День-у-день вона з ранку до вечора клопоталася в господарстві, а проте і не бачила зроду які то є 25 карбованців, бо ні на вбрания, ні на харчі пан Андрій ніколи не давав їй таких грошей. У гості до сусід пан Андрій довго їздив тільки сам без Олимпіяди Остапівни, а коли гости приїздили до їх, вона теж мало сиділа з ними навіть за обідом, бігаючи раз-у-раз доглядати, як виготовляються страви, та сама трактуючи гостей. По обіді ж Олимпіада Остапівна повинна була іти до хазяйської половини та вже й не виходити, бо пан Андрій велів розставляти столи до карт і сам наносив з особливого льоху, ключ від якого тримав у себе, багато вин та наливок та й запрохував гостей посикати сюртуки.

Любив пан Андрій і випити і в карти гуляти і на це не шкодував грошей. Як розгуляється було, та вже під чаркою то й почне по-тішати гостей теревенями, часом зачипаючи їх самих та їхні панські вигадки й звичаї. Та тоді не було ще ні класової боротьби, а ні політичних партій і тому пан-Андрієві жарти нікого не зачипали боляче, а гости ще й самі тішились з них, разом нишком посміхаючись з коверзувань чудасії-господаря.

Поки відбувалася гулянка, менші пан-Андрієві діти, цікаві дізналися, що там у батька за пани і що вони роблять, товпилися до дверей гостинної хати та розглядалися на гостей крізь щілину. Надивившись бігли вони до стайні дивуватися на чудні їм карети, коляси та ландо, якими поприїздили гости, та яких в батька не було, добре вимацуvalи їх скрізь руками, залазили потім у середину, та гойдалися гузаючи на подушках, що часом з обачності до хазяйських дітей дозволяли робити їм, хоч не надовго, кучері.

— Е, злазьте. Буде вже з вас,—здебільшого дуже скоро спинали вони дітей.—Ви того не тяміте, а так можна попсувати, а воно річ дорога...

Жаль було Греччинятам кидати забавку, та вони догадувалися, що мабуть кучері мають рацію, то й не ображалися.

З ними та ще з гостинними лакеями діти обзнайомлювалися скоро й починали розпитувати в їх, хто такі та як живуть їхні пани.

Слуги охоче і з деяким покровительством розповідали дітям мішма правду з нісенітицею про своїх панів, про їхнє багацтво, про те, „які роскоші в їх у горницах... та й скрізь“, як вони їздять до Петербургу та „аж у загряницю“. Другий вихвалявся, що його „пан коло самого царя служить“. „У нашого там мундир увесь золотий“, „наш із самим міністром ручкається.., та що там з міністром, нашого пана і німецький і піанський царі знають... Як були ми за границею, —їй Богу, у гості до піанського царя їздили“...

Слугам тішило їхню пишу вихвалятися багацтвом та значністю своїх панів і вони не шкодували і прибрехнути де-що для більшої закраси, та через те ніколи не казали нічого такого, що виявляло-б, що не все життя їхніх панів таке пишне, хоч одночасно охоче взивали їх і „жмікрутами“ і „скаредами“ та жалілися, що „вони з людей тягнуть, людей обіжають“.

А другого дні дітям часто доводилося почути ще зовсім інше про вчорашніх гостей. Пана Андрія часто наполягав важкий смуток, щось мов гризло за серце та дратувало. І в такому настрою його поривало брати на глум і висміювати все та всіх довкола. Він починав згадувати все що знат гідного, все за віщо можна було б з їх глузувати, про сусідніх попів, попів городян, а часом здіймав на глум і звичай та порядки, які ведуться у світі... Це наче трохи заспокоювало його, гамувало гризоту. Йому треба було виговоритися, та, здається, було однаково, кому говорити, аби сказати все, що муляло, вільно до кінця. Отже він ще дужче вподобав, щоб в такі хвили його слухав такий, хто не сперечатиметься і не встряватиме до розмови з своїм...

Найчастіше з такою мовою пан Андрій звертався до Цапкувального, часом і перед дітьми, не вважаючи і трохи, чи прислухаються вони до розмови і як.

Але другого дні після гостей в пана Андрія з похмилля звичайно поболювала голова і настрій гіршав. Вранці виходячи до сніданку він вже не в силі був стримуватися і зразу-ж починав перебірати когось, хто б тільки не нав'яз йому під той час на зубі, і найчастіше вчорашніх гостей.

Говорив він довго, гостро, з роздражненням, але не можна було вгадати, до кого саме, чи до цілої родини чи до нікого, а тільки на те, щоб загасити словом те, що його пекло.

Гості батькові увати про життя та людей справляли на дітей сильне враження. Вони з цікавістю прислухалися з потайня до батькових слів і кожен засвоював їх по своєму відповідної вдачі.

В часи перед визволенням селян пан-Андрієве глузування з панів зробилося ще гостріше. Захвилювалися та заворушилися тоді пани, з'їздилися і один в одного і на ріжні повітові за губерські зібрання, заклопоталися незвичними ім громадськими питаннями.

Були тоді між ними і такі, що широко прихилялися до визволення селян, але більшість бідкалися, ремствуvalи та дратувалися. Інчі узялися до заходів, як би лекше відбути те визволення, як що воно вже не mine.

Пан Андрій їздив на панські зібрання, вештався між панством, а повертаючись додому глузував однаково із прихильників і з ворогів волі.

— Раденький, що дурненький,—казав він про одного молодого сусіда—щирого прихильника волі,—тільки руку до його кишенні простягнуто, він і сам її мерщій виверта, ладен з мясом вирвати. То все пиха. Виставляється: подивіться, мовляв, ось я який... Та побачимо як він, коли та воля стане, викручуватиметься. Хазяїнувати не вміє, грошей берегти не вміє, не забарившись батьківшини збудеться. Добре-ж іще, як припустять десь до якогось превосходительства за секретаря коло дверей з портфельчиком стояти, а то, щоб не довелося ще тієї скиглити: пермете ан пе даржан для бідного дворяніна...

— А молодий Пересунько, так той, бачте, з земляками вже за панібрата: до шинку разом з тим ходе, до себе на бенькети запрохує та пleteте їм: „Батьки наші перед Вами винні... Я Вам усю землю віддам дурно і викупу зрикаюся“... Так я йому і віри поняв, щоб він ось тобі зразу висвятився. Трусицься, вражай син, та з переляку і сам не тямить, яке слово пуска...

— От пані Шаревська,—несподівано починав реготати пан Андрій цим разом вже з ворогів волі. Ся давніше одно було каже, „видиче в мене оттут...“ на долоню показує—„волосся виросте, ніж та воля буде“, все було „од писання“ росказує, десь вона у писанії вичитала: „пани од Яхвета, мужики од Хама: так їм од Бога показано, щоб рабами бути“, тепер схудла, зсохла та одно лається, часом таки і не по дамському... Ото-б, як би хто прочув, прочуханки всипали-б...

— Генерал Хорошун, той, бідолоха, чисто захляв: мовчить, баньки злиняли, голову похнюпив, тільки вряди-годи зіхнє сумно так: „обідив нас царь, обідив“, та ще: „Ох, і завіщо-ж, Господи“. А того і не спита і не здума, за віщо люде креплацами були.

— Усі ми сучі сини,—совсім несподівано додавав часом пан Андрій, замислившись, і голос та обличчя йому смутніщали, але і м'якшали. Бач,—сидимо собі тут, цигарки з легкого табаку покуряемо, курятинку, пундики вживаемо, наливочку п'емо, а там, що робиться? Може десь діти з голоду пухнуть...

Та се був настrijй і, хоч пан Андрій добре тямив, що і селяне і пани однієї породи, та не міг собі взяти у голову, як можна, паном бувши, проти панського права змагатися. Обіжати не можна, се так. В мене люди не обідрані, та, дякувати Богові, скільки живий і хlostу в мене нікому не сипали, хиба, як розсердять, колись може когось сам ляпну... А що-ж маю робити, коли закон не доглянув та мені панське право дав. Я-ж не святий та знов і не дурень, щоб свого права зрикатись. Хай кожен сам за себе дбає...

Отже, коли зайшла воля, пан Андрій не обіжався і не сердився. „Вона мені у хазяйстві й шкодить, та щож маю казати,—де таки по правді роблять“, казав він і разом спорився з посередником та з усіх сил намагався, щоб не поступатися селянам і крихтою понад те, скільки велів закон і тут таки висміював тих панів, які силкувалися не дати селянам і того, що велів закон.

— Великий пан, а хитре в мужика видерти. Бач, націляється мужиків пісочком відбути, та до посередника підимається, аж скавчить, а воно такому панові і не годилося-б.

— Де далі мусив пан Андрій все більше поступатися своїми звичками для панського товариства, а скоро після волі здивував усю околицю, заходившись будувати великі нові горниці.

— І що з ним заподіялося, гомоніли та дивувалися у городі знаючі життя та думки пана Андрія. Скортіло таки панувати. Піддався панам.

— Та те, що робилося, було в усіх перед очима: цілісеньку зіму вожено до гречиного двору дерево і цеглу, цілісеньку зіму столярі виготовляли йому вікна, двері та піл, а по весні прийшла артіль і розпочала класти мури. Пан Андрій таки строївся...

Щож вдіш, з ким водиця, тому і потурати доводиться,—наче виправдувавсь пан Андрій... А тут ще дочка інститута кінча, почнуть люде їздити, треба-ж приймати, кривився він...

Дійсно пан Андрій довго досадував та вагався, поки розпочав строїтися і ввесь час, поки йшла будівля, був під двома настроями: з одного боку не хотів осоромитися—„вже коли по панському, так щоб добре“—і через те не жалів грошей на нові хати, а проте дошкуляла його і досада на себе за переводню грошей на примхи і він хотів хоч тим себе заспокоїти, що і примхи свої вдовольняє по хазяйскі з розумом, не як інчі дурні пани.

Від цього найбільше втратив вигляд будинку, бо пан Андрій не тільки не зробив у йому ніяких архітектурних покрас, а ще, пошкодивши розвалити старі горниці, притулив до їх низьких та маленьких ха-

ток, ще нових вісім високих та великих, а через те уся будівля, зтупена з двох неоднакових частин, виглядала химерно. Та господаря се не вражало і він тішився, що добре вигадав:—нові хати про гостей будуть, а старі для себе згадуться.

Скінчивши будівлю, пан Андрій справив бучний бенькет та скликав на посвячення панів з цілого повіту. Але настрій в його і досі не вирівнявся. Як коли він тішився, криєчись з тим сам від себе, що і в його горниці тепер на усю губу, що і він мав де витати гостей, може й краще, ніж де хто з сусід, як коли-ж, зразу ж після того, здіймав сам себе на глум за ці почування, сердивсь на себе і тоді поривало його зчинити якийсь выбрик...

І пан Андрій таки зхимерничав. Вже почали з'їздитися на посвячення гості, вже Олімпіада Остапівна сиділа з кількома дамами у гостевій хаті, а пан Андрій похожав з трьома поважними сусідами, розмовляючи про поважні речі, ажъ ось щіхав новий гость, і пан Андрій покинув розмову, щоб його привітати. На дверях з'явився молодий панич у фраці, з ціліндром, з перчаткою на лівій руці, зачесаний по модньому.

— „Чиста тобі синиця“, з роздражненням подумав пан Андрій, і щось його ніби шпигнуло. Але він зтримався і привітно вітав гостя.

— А той, милуючись сам із себе, дбаючи пильно, щоб триматися саме так, як він, видимо вчився дома біля дзеркала, провадив рацію, якої теж певно вивчивсь добре:

— „Витаю Вас, високоповажний Андрію Івановичу, у новій господі Вашій і бажаю Вам та високоповажній родині Вашій зазнати у їй як найбільшого щастя. Та я не маю ще чести бути знаємим з найяснишою дружиною Вашою і прохаю Вас зробити мені честь представити мое глибоке шанування і мої найщиріші бажання...“

Від цієї казані пан Андрій оставів на хвилину, але враз тінь усмішки перебігла йому по обличчю і, мов змушений імпетом, не даючи скінчити гостеві, він сказав голосно на усю хату:

— „А ви не знаете моеї жінки... Ну то дивіться там“. Він показав рукою в куток, де сиділи дами: „котора там найпоганіша, та й моя“...

Наче грім зполихнув у хаті. Промовець заметлявся — чисто втратив виробленний вигляд, а обличчя йому потяглося, інчі гості теж оставіли. Всі почували себе неприємно... А пан Андрій, мов нічого й не трапилося, уяв панича під руку і повів к Олімпіяді Остапівні, хоч та збентежена та вся червона од сорому ледве стямилася підвєстися і не могла здумати, що і як казати гостеві на привітання.

А пан Андрій одразу повеселішав, так наче він заспокоїв себе сією вигадкою, зробився особливо привітним і до кінця празника не вгавав потішати гостей жартами.

Того-ж року старша пана Андрієва дочка скінчила інститута. Пончили було і женихи заглядати, та пан Андрій скоро їх повідмажував. Його ображала сама думка, що до його дочки залишається і було не-приємно помічати, коли вона бадьорилася і веселішала в товаристві паничів та веселіше ніж звичайно гомоніла до когось із їх. Авже дівці треба йти заміж, з тим уже нічого не вдієш, хоч воно і муляє... Та вже коли йтиме, хай би йшла не по охоті, без тієї дурної любові. Так щоб батьки засватали або що... бо з тієї любові ніколи добра не буває, тай бридко дивитися на закохану дівку. Мені, казав пан Андрій, і очі позападали-б, як би я бачив, що вона, прости Господи, мов та телиця перед паничами вихиляється.

От-же кожного разу, коли приїздили паничі пан Андрій почував неспокій та починав дратуватися і вже, коли не міг не приймати їх в себе, бо так не ведеться, ладнався заманити кожного з їх до свого кабінета та посадити за карти або розпочати й тягти з ним довгу і нудну обом розмову, так щоб той не зорнув.

Та дочка мала інший настрій та думки. Ще в інституті марила вона про гарних паничів, про кохання і, заведено, про шлюб, та дуже нудилася тим життям, яке їй досталося дома. Через те, що вона нікого не бачила, на кого могла-б звернути свої мрії й кохання, те життя здавалося їй тяжким та безбарвним, а мрії про кохання чарували ще дужче. І де далі все з більшим хвилюванням та цікавістю придивлялась вона до кожного чоловіка, якого траплялось побачити хоч мигцем.

Так минув рік і нарешті сталося, що не маючи закохатися в кого інчого, закохалася вона в Хвілимина Трохимовича Цапкуватого, единственного панича, з яким могла часто та безборонно бачитися і розмовляти. Бо як таки реально не поглядав пан Андрій на жіноче кохання, а на таке проте не сподівався.

Літній вже Цапкуватий, помітивши пильні погляди молоденької паночки, і собі розпалився старечим коханням, розжеврюючи його думками про добрий посаг та інчі вигоди такого подружжя.

Сталося на тім, що відповідно звичаю пан Андрій одного дні почув освідчення своїй дочці.

Для такого случая Цапкуватий прибрався особливо старанно: зодяг нового сюртука, нового галстука, в петельку застромив квітку, що наблизкався якимись пахощами та натяг рукавички, чого, дарма на

Тижднів через двоє після пригоди заїхав до пана Андрія давній його знайомий пан Шпаковський, або, як по вулишному просто, скорочуючи прізвище, пан Шпак. Микола Миколаєвич Шпаковський зовсім відрізнявся від усього околишнього панства. Добрий господар, проворний та невисипущий, господарство він любив і клопотався біля його зранку до вечора. Разом з тим була се людина дуже веселої та привітної вдачі і хоч був він молодший од пана Андрія год на десять, та той поважав, а здається трохи і любив його, хоч і шуткував інколи з за- надто рухливої та швидкої його вдачі.

— Хазяїн, таки хазяїн і діло тямить,—казав пан Андрій,—а крути- тися і менче можна-б. Як би так не швидив, може-б ще і заробляв більше—тай не переривався-б оттак...

Пан Андрій повів гостя в кабінет і дуже скоро після першого привітання промовив:

— А за дочку мою чули?

Щось гостре заблищало йому в очах.

— Чув, — тихо відповів гость і замовк.

Бачучи по вигляду пана Андрія, який він лихий на дочку, Шпаковській перебірав у голові, як би приступитися до пана Андрія, щоби вговорити та втихомирити його, щоб і собі смутку не завдавати, щоб і дочки бува не обідив. Та твердий чоловік пан Андрій, не легке се- діло. Ще якого слова не вподоба, щоб не зробити ще і гірше необереж- діло. І Шпаковський все не зважувався, не знаючи, як би ним словом... І Шпаковський все не зважувався, не знаючи, як би почати мову.

А пан Андрій впився у його очима, аж пік.

— Знаєте, пан Микола, додав він за хвилю. Сьогодні той день, що я було докторові Цапкуватому посилаю гостинців: борошна там, масла, ка- крупів, усячини з господарства. Та вже не вгадаю, що і робити. Бо, ка- жуть, оженився він на багатій, так щоб бува не обідивсь.

— Любий мій друже, не можна так, докірливо обізвався Шпаковський. Простити треба.

Пан Андрій довго та пильно дивився на гостя. Здавалося і сам він не знає, чи розсердиться, чи ні, та що скаже. Нарешті тихо, але мов вирубаючи кожне слово з заліза, промовив:

— Ні, не поможеться, голубе. Серце не прощає... Ходімо вже кра- ще я Вам своє господарство покажу...

Н. КИБАЛЬЧИЧ.

Не-людські діти.

Мирон Степанів, вихованець Садовенків, що узятий був з приюту для підкинутих дітей за плату і лишався в їхній сем'ї після строку, пришов з москалів на побивку.

Два роки не був він дома і взагалі не бачив ніякого села, а во- но йому аж що ночі снилося. Бувало, як присниться Дніпро синій та з зеленими островами, або своя хата з грушевою біля порога і вербами на причілку, тоувесь день ходив мов у тумані.

Прийшов до дому як раз, коли дерево вже одпвіло, а листя тільки розвилося і було ще липке, тоненьке, яснозелене та пахуче. Гули жаби, кувала зозуля, співали діти, парубки, дівчата, солов'ї та жайво- ронки. Здавалося, ніби вся земля співала, навіть здавалося, мов і рос- лини подавали свій голос в гомоні інших голосів. Пахло цвітом ака- ції, мнятою та васильками.

Мирон виходив у сад, що одложисто йшов на гору аж до рівного поля, і стояв та дивився, як гарно. Все було свое, рідне—і земля, і село, і люди, не так як у тому великому кам'яному місті, де все було чуже та наче вороже і немилосердне. Але коли він заходив у хату, йому робилося якось сумно, мов би він був тепер між своїми і разом мов між не-своїми. Один „брать“ без його оженився, другий збирався женитися. Всі міркували про свої справи і в тих міркуваннях він, „третій брат“, ніколи не згадувався, наче його зовсім не було. Вся сім'я любила його, але була границя по між ними, така границя, якої не бувас між справді рідними. Свій, та не рідний.

Поки не йшов у москалі, поки „брать“ були ще парубками, сієї ріжниці якось не відчувалося і Мирон прийшов з тими ж почуттями до всіх і всього, як і раніше. Того ж таки дня брати, Василь та Павло, посварилися за якусь дурницю, але так обидва розлютувалися, що було аж страшно їх слухати. Батько grimнув на їх, але вони стали одгризатися і він, щоб не розпалювати їх ще дужче, мусів був замов- чати. Згодом, як все втишилося, він звернувся до Мирона.

— А знаєш, що у нас тепер в хаті койтесь? Павло, бач, дума- женитися, та от ніяк не погодиться з Василем. Було таки ми порішили, що на старому дворищі поставимо хату та комору і то буде Василеві,

а цей двір Павлові, бо тут хоч і є клуна та сараї, так все ж се старе...

— Старе, чи ні, а все, що треба для хазяйства тут є,— сердито обізвався Василь.

— Помалу справишся...

— Так то ж буде моя справа, а не ваша; Павлові ви даете все готовеньке.

— Я більше тут робив. Ти собі по наймах гроші заробляв,— сказав Павло.

— Я заробляв і гроші клав у хазяйство.

— Багато ти клав.

— А то мало. Пам'ятаєш, он і Мирон знає, як я дав п'ятьдесят карбованців на коня.

— Що вже й здох.

— Ну, так щож. Та хоч і здох, а свое одробив.

— Чия правда, Мироне?

— Та ви вже самі собі правди добірайте,—різко, навіть для самого себе несподівано, відказав той і вийшов з хати.

Він сам робив на сьому хазяйстві, а як служив, то клав у його зароблені гроші, але тепер ні кому й не спадало на думку, що він може мати в йому якесь право. Правда, він робив і гроші давав не на те, щоб мати свою частину — такої думки не було, а на те, щоб заслужити собі рідних, котрих йому не дала доля. Найстрашніше було зостатись без ніякого роду, зовсім самому, тому все б на світі зробив, аби були рідні...

Другого дня батько та брати пішли в поле, а він застався поратися та майструвати. Але після вчорашньої розмови похолодало на серці, наче в саду від північного вітру, і не хотілося упадати біля хазяйства так, як колись.

Зробивши кілька грабель, він узяв косу, щоб іти вкосити в саду трави коневі, коли почув в сусідньому дворі;

— Тетяна приїхала. Тетяна приїхала!

Мирон глянув туди і побачив там двох дівчат, що бігли на зустріч якійсь панночці. Дівчата очевидячки були сусідові — він їх ніколи не бачив, бо вони купили ту хату вже без його і перейшли з другого села, а про панночку подумав, що то певне торішня дачниця, чи що.

Дівчата почали її пригортати та цілувати, наче рідну. Вона видно, була теж дуже рада.

— Яка ти чудна в цій одежі. Ну, чисто ж, чисто панянка. Як і ходити у цій спідниці,—голосно скрикували дівчата.

— Та в городі там всі так ходять,—відказала дівчина, сама оглядаючи свою струнку тоненьку постать, обтягнуту модною сірою сукнею.—А тут мені одразу якось чудно стало, мов це і не я... Не та, що колись була...

— Ось надінеш мою одежу. Еге?

— Та ще й зараз надін. Зараз роззуюся і боса по травиці в сад піду... Роскіш.

— Ох, не так тепер у нас, Тетяночко, як було... нема матері,— сказала старша сусідова дівчина і голос у неї зірвався.

— Ти вже плакати, Марусю?

— Та мені...

— От, ти вже й плачеш.

— Та вона у нас що дня плаче. Отсе побачить яку мисочку, от вже їй: „Цю мисочку мати любили. А тут он мати купили, а отсе так мати казали, а так вони робили...“ — незадоволено і грубо обізвалася менша сестра Оришка.

Увійшли в хату, стукнули дверима і дівочі голоси затихли.

Мирон пішов у сад, накосив трави, набрав і поніс стежкою вздовж сусідського саду. Коли проходив поуз їхню хату, з неї вибігли дівчата і та, нова, схожа на панянку, була вже в сорочці та рясній недовгій спідниці, а на шиї червоніло намисто і навіть здалеку було видно, що вона їй личить, та що вона дуже гарна.

— Боже як хороше, сестрички! Завтра встану до схід сонця та побіжу на гору... Скрізь буде ро-о-сяно, а над Дніпром... Хто це такий, дівчаточки?

— Сусідський москаль.

Дівчина обережно роздивилася.

Мирон був високий та ставний і такий схожий на панича, що у місті його часто вважали за салдата з інтелігентів, а проста робота йому якось дуже не личила, хоч він їй й любив.

— На панича схожий,—постановила Тетяна.

— Може панич і є, бо він з приютських,—сказала Оришка.

Тетяна зараз оглянулася знову на Мирона, але просто, без соромливості, наче на родича, бо сама була приютська і, значить, як він, належала до тієї самої сім'ї, що не має ні батька, ні матері, ні згадок про їх — зроду до віку всім іншим людям чужа.

Дуже швидко Мирон та Тетяна познайомилися. Одразу ж почали розмовляти так, мов давно знали один одного. Вони обое любили село і втішалися ним після довгої розлуки, окрім того обое були письменні, читали і могли говорити про книжки. Це останнє, еднаючи їх, віддаляло і мов ставило вище від інших людей. Мирон любив говорити про книжки на самоті, Тетяна при людях.

Обом було приємне їхнє знайомство, а надто Миронові, що саме почув себе таким одрізненим в своїй сім'ї. Тетяні було не так, як йому, бо батьки не розріжняють своїх та приютських дівчат, як розріжняють своїх та приютських хлопців. І свої, і прийманки служать, самі на себе заробляють, їм батьківська хата тільки до часу своя — поки заміж. Тому Тетяні не така була мила розмова з Мироном, як принадний він сам і вона перша почала ставитися до його так, як ті, між якими може бути кохання.

Мирон стояв біля хати і дивився на хмарини, що такі легенькі та пухкі, наче зупинилися на яро-синьому небі.

— Думаеш, дощ буде, — спітав Василь, підходючи та й собі дивлючись на небо. — Ні, не буде.

— То він так ніби на хмари розглядається, щоб ти не знов, куди він зазирає... — сказав Павло ідуши за ним.

— У сусідський город. Еге?

— А то ж.

— Ну що ж, як одслужить та вернеться, то може й посватає. Вона вже давно служить і гроші має.

— Отсе думаю піти до церкви... — ухилився від жартів Мирон і пішов у хату причепуритися.

Тетяна теж збиралася до церкви. Маруся одімкнула свою скриню і почала вибирати найкраще, щоб прибрати сестру-подругу. Хотілося, щоб та була гарна, але разом з тим хотілося похвалитися перед людьми своєю одягою. Самій не було охоти прибратися тай не дуже витягала, бо півроку назад умерла маті. Вибравши одягу, вона витягла червоні кісники і пишний вінок.

— Надіть мені вінок... — вимовила вона, розіправлюючи квітки... Раптом сльози затуманили її очі.

— Дала аж нівтора карбованці за його, а ні разу й не наділа. Як купила, мати через два тижні вмерла... А я давно замірялася його купити, так хотілося, так хотілося... а носити чи й доведеться... Хоч ти, Тетяно, надінь...

— Та як що тебе весною оддаватимуть, то справді не зносиш, — зауважила Тетяна.

— Мені буде, — сказала Оришка. — Отсе підеш по сонці, коли б не злиняв.

Маруся дивилася на вінок і їй хотілось заплакати. Шкода було, що не надівали і не надіне, хіба тоді перед кінцем дівочої волі, якою не користувалася. Здавалося, мов у вінку вона мала зазнати, дівуючи, того невідомого осяяного щастя, що здалеку блищить кожній молоді.

дій істоті, блищить вкрите золото-блакітним туманом весняного ранку і що кудись дівається, коли день розжене той туман.

Тетяна йшла до церкви така гарна, що за нею усі оглядалися.

— Така, як панянка, — казали молодиці, що по дві або по три йшли дорогою.

— Та може й панська дитина... От у Степанців тожеж чисто панянка. Он дивіться, Садовенків приютський йде.

— Цей до парі тій дівці, що пішла.

— Подивіться, вони мов аж схожі...

— Мироне, чи не сестра тобі буде та дівка, що пішла у вінку, — жартами обізвалася молодиця з лихими і лукавими очима.

— Ні, не сестра, — одрізав він.

— А знаєш? — глумливо знов спітала вона.

— Чого його чіпляється до тих, хто йде дорогою. Я вас займаю?

Він швидче пішов далі і дивився перед собою на струнку постать, що легенько йшла попереду. Йому здавалося, ніби він отсе почув якусь дуже погану новину, аж самому дивно було... Але коли справді сестра... Хіба цього не може бути? Така ж висока і чорнява... Та хіба мало на світі високих і чорнявих, а не рідних.

Але не схотілося йти між люді і він повернувшись у вуличку, по-прямував до дому.

— О, ти ж у церкву йшов? — здивувалася маті.

— Голова заболіла, то й вернувся.

Він пішов у сад під яблуню і ліг. Йому було так погано, мов справді що дуже боліло.

Що б тільки не дав, аби дізнатися, хто його батьки. У його, як і в Тетяні, однаково, нічого не було знайдено, чим би можна було одрізняти їх від інших дітей. Ні хрестика, ні одмітної одежинки, ні записки, словом нічого такого, по чим маті, підкідаючи, думала колись одшукати дитину. Підкінуто було трохи не голих, ледве загорнутих у шматки нового коленкору.

Миронові часто уявлялись постаті молоденьких переляканіх наймичок, або вродливих панночок, або затяганих непутячих жінок і він тоді намагався вгадати, котра йому матір. Вони ніколи не уявлялись йому не молодими, а такими, якими були тоді, коли в останнє держали його на руках.

Завсіди, навіть коли ще зовсім малим він бував у Київі, то придивлявся до всіх жінок та паній, мов би міг вгадати свою матір, коли б зустрів. Колись, як їхали пароходом, на чардак вийшла вродлива та пишна пані і, опинившись біля хлопця, заговорила до його, потім дала грошину на ласощі. Молодиці теж охочі вгадувати матерів, стали говорити між собою, коли пані пішла у низ.

— Чи не мати? Мов би похожа на Мирона. Та чисто, як він. Ої такі, і брови...

Мирон в ту ж мить полюбив незнайому паню, так полюбив, що пригорнувся б до неї, ніза що б у світі не покинув. Через який час пані знову вийшла на чардак, але вже не підходила до хлопця і ні разу не глянула на його, бо певне забула, що бавилася з ним.

Він не зводив з неї здивованих та захурених очей, потім закрився і став дуже плакати.

Пані їхала кудись далі. Коли довелося йти з пароходу, Мирон все оглядався, чи не йде вона за ним, так, що ледве не задушився у натовпі, бо опинився далеко від „матері“. З берега він подивився на пристань. Пані там не було. Глянув на пароход і побачив її на чардаку. Вона стояла і дивилася на другий берег і на червону від вечірнього сонця воду.

Чарівна мрія скінчилася. Але в смутні хвилини вона знову пригадувалася і хотілося йти кудись шукати матері...

Тетяна, як тільки прийшла з церкви, зараз побігла в сад і гукнула:

— Мирон!

Мирон лежав ниць і, почувши її голос, не ворухнувся, бо не здав, як йому говорити з нею. Він упевняв сам себе, що все буде як було, але чув, що не може дивитися на неї, як дивився, і говорити до неї, як говорив.

— Мироне, ви спіте?

Він не озвався. Вона вирвала кілька китиць акації і кинула на його, влучивши як раз у голову. Від несподіванки він здрігнувся і підвівся.

— Таки розбудила. Добре спалося?

Вона була прегарна в червоному вінку, з під якого вибивалося хвильсточорне волосся. Її постать дуже мальовничча на тлі зеленого віття, над котрим цілій рій великих цариків, літаючи, невпинно виблискував своїми срібнини крильцями.

Мирон помалу, наче хорий, підвівся, взяв квітки та, ніби пильно розглядаючи їх, підійшов до дівчини.

— Чи не голова болить?

— А то ж...

— Ви аж побіліли.

Він раптом підняв голову і жадібно придивився до Тетяни, чи схожі.

Аж трудно стало стояти, так здалося, що схожі. Хоч не однієї матері...

Тетяна почевоніла від того погляду, але не зрозуміла його. Чула тільки, що так не дивиться парубок на дівчину, котра йому гарна, і це її стало неприємно.

— А що, як ми з вами брат та сестра? — глухо вимовив він.

— Брат та сестра? — спітала вряженна дівчина і поблідла. — Чого ви так подумали?

— А хіба цього не може бути? Як знати.

— О, Боже мій. Ні, не може бути!

Вона так злякалася, що аж затрусила і на мить почуття страшного гріха обхопило її. Ні слова не сказавши, вона одразу повернула і побігла в хату, наче там був хтось, що міг захистити її від страшного.

— Матінко, що таке... — скрикнула Маруся, побачивши її.

— Нічого...

— А чого ж ти злякалася?

— О, нічого. Не займай мене.

— Де ти була?

— Ось геть!

— Та кажи бо.

Тоді жах почав ущухати і стало аж чудно, що вона була так злякалася: чого було подумати, ніби брат та сестра.

— Побачила в саду гадюку, от що, — сказала вона вже майже зовсім спокійно.

— Ой, де ж ти її бачила?

— Та може воно мені тільки здалося. Щось зашелестіло у траві, а я й злякалася. Може й курча було та й годі, — вигадувала Тетяна, зовсім розважена.

Днів три Мирон намагався не зустрічатися з нею, але ніколи йому ще так не хотілося бачити її, як ці дні.

Він часто нишком брав дзеркало і дивився, чи похожий на Тетяну. Де далі, то все більше здавалося, що похожий, і від цього ставало так тяжко, що світ робився немилій.

Іноді він виходив на гору і дивився. Навколо було так лагідно, так гарно, що здавалося неможливим, ніби може існувати щось грішне, щось тяжко поплутане і повне муки. Часом він проходив близенько біля сусідського саду, але не бачив Тетяни, а вона дивилася на його з вікна, та не зважувалася вийти, бо не знала, який він буде.

Нарешті, йому подумалося, що може вона кого уподобала, тим до його й не виходить. Ця думка так припекла сердце, що він забув свої химерні сумніви і власне в цей час закохався у Тетяну.

Став скрізь її виглядати, поки вони зустрілися. Коли він тільки глянув на неї, то зараз йому схотілося пригорнути її. Ніколи він ще не почував такого дужого бажання. Це його самого так вразило, що він ледве міг говорити.

Того вечора вони ні разу не згадали про свої страшні сумніви і розійшлися широ закоханими. Але дома його обхопило каяття та мука.

— Нé буду більше, не буду,—думав він, але чув на плечах гарячі руки Тетяни, і сон до самого світання не брав його.

Вона радісна вернулася до дому і тільки вже як лягла, серце став точити ненспокій. То вона перехристила і цим наче одхилила від себе гріх, в якому була невинна: по чим вона може знати, чи вони діти.

Дні минали для Мирона наче в гарячці. Цілій день він мучився і казав собі, що не піде до Тетяни, коли ж зтемнювалось, йшов у сад, а потім усю ніч не спав від каяття. Він ніколи й не натякав дівчині про свою муку, бо боявся, що вона почне теж саме, та не буде виходити до його. Розумів, що так гріх, але не мав сили подолати самого себе і потім завсідги сподівався, що сього дня йде в останнє, а завтра буде сила поговорити з Тетяною і скінчити все.

У неділю він разом із іншими вертався від берега, де було витягнено утопленого, і селяне ходили пізнавати. Його ніхто не пізнав, то був якийсь чужий, виснажений, обідраний чоловік, що певне своєю волею вкоротив своє злиднене життя.

Мирон йшов за гуртком дівчат, де була й Тетяна, але йому було так погано па серці, що не хотілося на неї дивитися. Шкода було того чоловіка, що, всім чужий, лежав на березі по між колодами, наче піччя втоплена тварина, і здавалося, що йому самому буде такий кінець.

Дівчата спинялися біля якоєсь хати, інші люди теж стали й собі, поділивши на гуртки.

— Погано було мені дивитися на його. Страшно,— наче дитина сказала Тетяна, чуючи, що так їй личить.

В цю мить у неї було гарно на серці, бо Мирон стояв поблизу, а інші парубки з утіхою поглядали на неї і їхні погляди надавали їй такого бадьюрного та веселого настрою, що навіть хотілося відповідати на їх. Не втерпіла і так глянула на кількох, що вони приступили ближче.

Мирон це примітив і не так вразився, як здивувався, що можна кохаючи, відповідати на залишення інших.

— От я ні за що не скоротила б собі життя,—голосно скрикнула вона, жадаючи звертати на себе увагу і подобатись...—Ні за що! От у нас була одна покоївка, отруїлася, та її одрятували... Як я перелякалася тоді... — Вона повернулася і глянула на чужих парубків очима повними принади.

Мирона наче хто вдарив і він, ні слова не кажучи, повернув до дому. Йому було гайдко, бо Тетяна стала схожа на всіх тих городянських покоївок, що самі всіх зачіпають. Вона здалася тепер і не такою вродливою, мов від тих зальотних поглядів злиняла її врода. Від цих думок і почувань йому стало не тяжче, а легше, мов би хто віддаляв від його гріх, з яким він досі не мав сили змагатися.

Увечері знову стало тягти в сад, але згадав зальотні погляди і парубків, котрих вона зупинила, таї застався в хаті.

Тетяна бачила, як неприємно було Миронові те, що вона принаїувала парубків і, думаючи, що це тільки ревнощі, після яких вона буде для його ще чарівнішою, наче сп'яніла від влади. Вона жартувала з парубками, а надто з одним багатирським сином і навіть часом забувалася про Мирона.

Увечері, як звичайно, вийшла в сад до його, та не застала і дуже розгнівалася.

Коли вони у перше після цього зустрілися, то це було совсім випадково, на вулиці. Здалеку побачивши його, вона рішила і не глянути та йшла, гордо дивлючись просто перед собою, що аж очам стало боляче. Та коли вже порівнялись, очі самі собою спустилися, личко зачервонілося від величного бажання, щоб Мирон зупинів її. Щоб сковати своє хвилювання, вона підняла обидві руки ніби то поправити хустку. Рукави спустилися і перед Мироном забіліли голі по лікоть руки. Він не хотів дивитися на Тетяну, але цей рух звірнув на себе його очі. На її лівій руці біля ліктя була темна цяточка. Така була й у Мирона, тільки на правій.

Обурення та гнів, що розпалилися від ревнощів, одразу затихли і він знову наче опинився перед безоднею. Хотілося зупинити Тетяну, як сестру. Оглянувся, вона вже підходила до своїх воріт і голова в неї була похилена.

Того ж вечора вона вийшла на вулицю, і Яків Солока, той самий багатирський син, з котрим жартувала йдучи з берега від утопленого, почав дуже упадати біля неї. Він був дуже здоровий парубок, з упertyми карими очима та важким підборіддям; був дуже нахабний, безсоромний і лихий. Парубки та дівчата боялись його. Для Тетяного самолюбства було дуже приемно, що він вибрав її, приемніше ніж упадання „приютського“, хоч би й найкращого. Вона і трошки не поконала Якова, але він збудив найгірші інстинкти і нею оpanувала думка довести його до того, щоб він її посватав. Щоб подобатись йому і переважити інших дівчат, вона стала надівати городську одежду, співати городських пісень, закидати мудрих слів, котрих і сама не гаразд розуміла, і не цуралася поганих жартів, бо їх дуже любив багатирський син.

Мирон здалеку бачив її в рожевих та червоних блузках і йому здавалося, що то вже якась інша, одна з тих, що горнулися до його у місті, і котрих він охоче обминав. Знайома та рідна Тетяна, що здавалася дитиною зеленого саду, дитиною самої уквітчаної любої йому землі, зникла, наче квітка одцвілася з весною.

Зпочатку уста горіли від жадоби її цілувати, але він намагався схолодити кохання думою про непевність їхнього поводження. Тоді стало її шкода, що вона може піти за того лихого парубка і бути на віки нещасною.

— Слухайте, Тетяно...—озвався він до неї, коли вони одного разу зустрілися на вулиці біля своїх дворів.

Вона зупинилися і сердце затриміло від радості, бо почуло, який він їй любить та як її хотілося бачити його.

— Тетяно, Вам Яків не до пари... лихий він,—сказав Мирон, сподіваючись, що він це говорить, як брат до сестри.

Тетяна аж сяйнула очима, але відповіла ніби легковажно і навіть трохи зухвало:

— Я не збираюся його сватати...

— Я не жартую, то їй ви не жартуйте,—вимовив він, чуючи, що то йому тільки здавалось, ніби він до неї говорить, як до сестри, і ніби йому її шкода тільки, як сестру.

Тетяна мовчки дивилася на його, і він був такий гарний та чепурний, що їй хотілося пригорнутися до його. Але почувши, що хтось іде, оглянулася і побачила Якова.

— Бувайте здорові,—кинула вона Миронові і не швидко, гордовитою ходою увійшла в свій двір.

Яків дійшов до Мирона і дивлючись на його лихими очима, зупинився.

— Ти, Мироне, до цієї дівки і не обзвиваєшся.

— Тобі яке діло.

— А так кажу і не обзвиваєшся. Моя буде—не твоя.

— Я з тобою їй говорити не хочу. Як командувати узяєшся...

— Чи бач який пишний. Хто тебе на світ привів, чи не королівна яка? Хіба ти такий, як усі людські діти! Я знаю, чий я син, а ти...

Тут Яків побачив по очах Мирона, що небезпечно далі так говорити і рушив, але через кілька кроків зупинився і уразливо сказав:

— І не зводь на неї очей, бо її сам ти не знаєш, хто ти і хто вона. Може ж вас одна мати породила. Я, бувши попом, ніколи б не вінчав приютського з приютською, бо хто ж вас знає, чи не рідні...

Яків пішов далі, співаючи:

Такий тепер світ настав,

Що брат сестри не пізнав...

Але йшов дуже швидко.

— Про віщо ви вчора говорили з Яковом?—спиталя Тетяна.

Вона бачила, що всі пішли з їхньої хати і прибігла позичать якоїсь макітри, так хотілося зустрітись з Мироном.

— Ви прийшли питати про це?

— Ні, я за макітрою... та отсе тітки Одарки нема... Мироне... чого ви сердіті на мене?...

У її очах, що дивилися так, ніби покірливо, була чарівна припада, аж сліпила... Але ще більше сліпило те, що вона справді була похожа на Мирона, бо такий покірливий і смутний вираз бачив він у своїх очах, коли часом заглядав у дзеркало.

Сестра. Напевно сестра!

Він похилив голову, мов скам'янілий.

— Мироне, які ви чудні.

У сінях стукнули двері.

— Мироне, вийдіть сьогодня у сад. Чуете?—з поспіхом прошепотіла Тетяна і коли увійшла мати, безвинно попрохала позичити сапи.

Узяла сапу, прийшла до дому і поставивши її під хатою, сіла вишивати. Хотілось, щоб швидче вже був вечір. Радісно ставало, як думала про побачення і трошки неприємно, щодовелося самій сказати, щоб вийшов. Ох, неприємно. Ну, та того ж ніхто не чув.

Миронувесь день і вечір думав одно та одно, що в сад він не піде. Ліг у сараї, але не міг улежати вийшов та сів на колодах. У саду близенько тьюхкав соловей; від Дніпра гули жаби та озивалося всяке птаство. Пахло росяною вогкою рослиною та бузиновим цвітом. На острові рибалки розцалили огнище і червоне півпрозоре полум'я горіло так рівно у тихому повітрі, що здавалося непорушним. Навколо його було темно і здавалося самотно, мов то серед людей горіла людська душа від тяжкої, нестерпної муки. Хотілося, щоб швидче догорів той огонь, щоб не був таким самотним та журливим посеред весняної природи, в пору коли все, що може жити, хоче жити.

Мирон оглянувся на сад і побачив по між вишнями білій рукав Тетяни, що помаленьку йшла на гору до груші.

Він почув таку ненависть до своеї невідомої матері, якої ще ніколи ні до кого не почував, і разом такий одчай, мов опинився перед огнем, не маючи виходу.

Він божевільно кохав Тетяну і не міг від неї одцуратися, але не міг одружитися з нею, бо не був певний, що вона не сестра йому. Зараз мов щось його уперто впевняло, що воні рідні...

Він несамохітів вдивлявся у темну гущавину саду, за якою зникли білі рукави. Пройшов який час, вони знову забіліли більше та більше, вздовж хати проти білої стіни промайнула темна струнка постать і зникла. Двері тихесенько одчинилися і зачинилися.

Чому не пішов до неї? Тільки б подивився, тільки б почув її голос, хоч на одну хвилиночку. Через два дні вже треба вертатись у те далеке прокляте місто, між чужі люде... А тут Яків посватає і візьме Тетяну...

Самому не можна її сватати, не можна навіть і думати про неї, як про коханку, бо хто ж запевнить, що вона не сестра.

А як її забути, або як полюбити по іншому?

Знову ненависть до невідомої матери обхопила його.

Він устав і пішов на гору, наче сподівався втекти сам від себе. З гори подивився навколо, на мовчазні пахущі ниви, на широкий Дніпр і на село, що невиразно купилось під горою. У ліворуч густою юрбою чорніли на кладовищі хрести і там здавалося навіки тихо.

Мирон чогось згадав, що перед тим, як він ішов до дому, в полку застрелився солдат і тільки з тої причини, що офіцер нагрияв на його.

Чи дуже то страшно вмірати? А хіба не страшно жити. Не страшно кохати дівчину і думати, що вона сестра. Коли заподіяти собі смерть—гріх, то хіба не гірший—кохатися з сестрою?

Мирон сам не примічав, що дуже швидко йшов униз, наче от зараз мав визволитися своєї муки.

Увійшов у хату, потихеньку, щоб ніхто не почув, зняв рушницю, вийшов і не думаючи, що він робить, знаючи тільки, що це визволення, застрелився під грушою в саду.

В. О'КОННОР-ВІЛНЬСЬКА.

ТРИ ЛИСТИ.

Лист I.

Глибокоповажана Мар'яно Павловно!

(ще раз:—яке чудове імення!)

Між нашою останньою розмовою і цею хвилиною лежить цілий тиждень часу і тисяча верстов. Але „ni l'espace, ni le temps ne sont rien, quand...“ спиняєш, щоб не розгнівати Вас. О, ця чудова розмова! Я досі під чарами того лагідного вечера. Бачу осяянний неясним світлом ставок і зелені береги; чую, як плескається щось коло кладки під вербою; яскраво почував, як повертаємося ми і йдемо по широкій алеї до дому, бо там повинні вже чекати коні; як мимохіт затримую я свої кроки, щоб вигадати ще кілька хвилин, і як боляче було мені нарешті одірвати свій погляд од Вашої постаті і перевести його на дорогу.

Я і тепер не одступаюся від свого: життя є арихметичне завдання, а не якась солодка чи жорстока непрониклива тайна. Ми володіємо світом, а не нами керують якісь невідомі нам сили. Я вірю в людський розум і науку, а не в Ваш божественний лад... І разом з тим мені так довподоби те, що Ви говорите, власне те, як Ви говорите, що я багато віддав-би за можливість дивитися на Ваше натхненне лице і слухати Ваші слова. Але мушу керуватися розумом, який навертас мене, не гаючи часу, працювати над науковою, щоб бути озброєним до корисного життя у громадянстві.

В громадянстві вся можливість щасливої будучини.

Ми, студенство, грунтуюмо нове життя нашого краю. Ми маємо велике призначення, на нас лежить велика одповідальність.

Повернувшись од Вас до університету, я якраз нагодився до студентської забастовки, яка скінчилася тільки учора.

Ми вимагаємо уваги і пошани до наших людських прав; ми не згожуємося коритись деспотизму та безглаздю наших професорів-обскурантів. Вони забувають, що ми старші за них на ціле покоління. Почули б вони наші промови і мою між іншим. О, ми їх сколихнули, сих буржуїв-чиновників, що засиділись в своїх мнятких кресельцях...

Вибачте, я заговорив студентським жаргоном, якого я не прихильник. Лишаю його підліткам,—першокурсникам. Але це свідчить про мій

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОДИНЦІВОГО УНІВЕРСИТЕТУ

захват моментом і може сприятиме тим хоч трохи моїй регабілітації в Ваших строгих і прекрасних очах.

Як-би настав такий день, щоб похитнувся мій безмежний інтерес до Вашої особи, я сказав-би собі: *regeat mundus...*

Всіми думками і чуттями Ваш

H. B.

Лист II.

(по трьох роках).

Дика качка з свіжопросольним огірком дійсно не погана річ і має своє право на існування. Як-би люди ставилися до неї цілком індустріально, то ми не були-б тепер на височині нашої культури. Не варт, моя люба Мар'яно Павловно, так озброюватися проти звичайних і цілком нестрашних річей. Людина є людина за всіми її хібами і вимогами і не треба лицемірно зрікатися самого себе. Все одно—не поможет.

Ми тварини вищого порядку з поширено розвиненим розумом, здатним до творчості. То наш привілей над іншим світом. Будемо служити своєму високому призначенню.

В тому напрямі я старанно обробляю тепер свою дисертацію і маю надію незабаром оборонити її. Просимо покірно ушанувати нас своєю присутністю...

Перехожу до біжучих подій життя.

Учора мене запрохано на жур-фікс до директора і я прийняв запрошення: не чимо було-б з моєго боку не озватись на таку ознаку уваги. Крім того я високо цінує енергію, розум і непохитну волю нашого директора. Це людина, якій призначено володарювати. Такого не залякаєш. Такі поводири потрібні для юрби, найпаче для молоді.

„І я в новий одягся фрак“.

Мене одрекомендували трьом панночкам, директорським дочкам. Вони не гарні, але всі прекрасно виховані.

Ми грали з старшою у чотирі руки „Норму“. Бачу Вашу гримаску; але не всім-же грati так, як Ви.

Зате директорка дочка була далеко уважніша і прихильніша до мене, ніж мій далекий і завжди старий друг, якому, усе-таки, я шлю у далечіні своїй найкращі почуття.

H. B.

Лист III.

(по двох роках).

Діло було не зовсім так, як переказано у газетах, а хоч-би й так, то треба уміти розбирати речі в усьому їх складі.

ТРИ ЛИСТИ.

Перше, що я заступав директора, який захворів на той час. Мені надано було віри, я не міг знехтувати її. Становище було дуже гостре. Я виходив до студентів двічі; я говорив з ними. У перший раз вони не дали скінчити мені промови, а в друге, при першій появлі, зустріли мене галасом і свистками. Я примушений був звернутися до крайнього засобу: вони самі примусили мене до того.

І навіть тепер, по справі (і Вашому прикро му листі), я не жалую, що чинив так, хоча не бажав тих наслідків, які сталися. Дійсно, наші погляди, Мар'яно Павловно, пішли ріжними шляхами.

Ви не хочете рахуватись з життям, а все ще обертаєесь у закутому кружі Ваших ідеалів і мрій. Нам-же належить не марити, а чинити.

Ганна Олексіївна передала мені одного батька повну апробацію моїм роспоряженням. Молодь повинна мати пошану до своїх керманичів. Без дисципліни нема ладу.

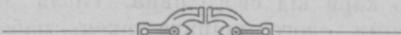
Студенти багато беруть на себе. Іх діло учитися і готовуватись до корисної роботи, а не судити не їм належні питання.

Я багато міг-би сказати з цього приводу для пояснення своїх поглядів, але бачу, що слова мої битимуться об скелю.

З великим жалем мушу констатувати, що ми перестали розуміти один одного.

Готовий до послуг Ваших.

H. B.

Ф. МАТУШЕВСЬКИЙ.

Т. Шевченко.

I. Життєвий шлях поета.

Біографія Шевченка являється цілком винятковим з'явищем, яке не вкладається в звичайні біографічні рамки. В життю Шевченка все високій мірі випадкове, майже несподіване, і, коли хочете, казково-безглазде. Але в основі всеї сеї випадковості, нелогічності і казкової фантастичності лежали суто-реальні з'явища: інститут кріпацького права, ті політичні і суспільно-економічні обставини, соками яких кріпацьке право живилося, підтримувалося, і в яких знаходило собі оборону й охорону. Майже все життя Шевченка, за винятком останніх років, протекло в епоху найвищого розцвіту абсолютизму і кріпацтва в Росії.

Життєвий шлях геніяльного поета, мимо своєї незвичайності, був недовгий і надзвичайно тернистий. Селянський, кріпацький хлопець, круглий сирота, що з малечку випив гірку чару сирітства і перейшов тяжку школу в п'яного деспота — дяка, піддаючися невідомій і несвідомій силі своїх художніх здібностей, робиться на якийсь час справжнім скітальником. Шукаючи відповідних умовин для розвитку свого таланту, незвичайний хлопець по своїй власній ініціативі обходив цілій ряд сільських „малярів“, аж поки не опинився в свого поміщика, — спочатку за кухарчука, а опісля — гайдучка. Кріпацтво відриває нещасного хлопця від прегарної, хоча й сумної, рідної країні, і закидає в чужий край — в Литву і Польщу. Самотний, серед чужої чужини, без одної близької, рідної душі і піддержки, хлопець за свою велику жадобу до малювання терпить кари від свого пана. Після даремної боротьби з художніми здібностями свого кріпацького лакея, рабовластитель нарешті догадується використати ті здібності в своїм власнім інтересі. Через рішинець, що вийшов од поміщика, молодий Шевченко дістается до Варшави до дійсного художника Лямпі. Здібности, що так яскраво виявилися у хлопця, коли не виводять, то, принаймні, наближають його до певного шляху. Проте, се тільки так здається. Страшна дійсність в образі кріпацтва не тільки може в одну хвилину відкинути людину від дороги, що недалечко вже малчить, але скалічити і навіть знищити її. І дійсно, за короткий час ми бачимо молодого Шевченка в Петербурзі, у „майстра малярського цеху“ Ширяєва, як ученика, що бігає по вулицях столиці в бруднім халаті, і розмальовує стелі та паркані. І тут він, в столиці, так само як і у Варшаві, напівголодний, напіводячнущий, без піддержки, без теплого слова, чужий всім і самотний. Могло статися, що на тому й скінчилася б кар'єра кріпацького маляра, коли б в душі його не тайлася невідома сила, яка тягла його до чогось

Т. ШЕВЧЕНКО.

65

вищого, як просте малярство. Сила ся примушує хлопця крадькома від хазяїна бігати в літній сад, щоби малювати з натури на шматочках паперу контури статуй, що прикрашають сад столиці. Випадкова зустріч з земляком і собратом по походженню, художником Сошенком, відкриває перед талановитим юнаком край завіси, за якою скривався чарівний казковий світ мистецтва і знання, і до якого з такою силою тягнуло його призвання.

Юнак зачарований, він в нестягі від безмірної радості.

Але переступити через поріг святого храму мистецтва він не сміє: на нім лежать кайдани рабства, вони невидимі, але сильніше од видимих, — їх власті простягається не тільки на тіло, але і на розум, на душу кріпака. Правда, не так то давно бували случаї що кріпаки, носячи кайдани рабства, одержували по волі своїх панів вищу освіту, художню й наукову, творили художні річі, що обезсмертили їх імена; такими були: Тропінін, Кіпренський, Бороніхін, Семенов та інші. Правда є те, що кріпацтво не увільняло їх навіть на становищі „професора“ від караючої руки поміщика. Професорі і кріпацькі знаменитості навіть в могилу сходили биті і понижувані в своїм людськім достоїнстві, або не можучи знесті моральних мук, кінчали життя самовбійством. Дбайлива власті, що завсіди пильно стояла на сторожі інтересів всіх станів своєї держави і взагалі стримувала „необузданное стремление молодых людей из низших сословий к высшему образованію“, дізнавшися про такі трагічні випадки, цілком перегородила кріпакові доступи до науки й просвіти.

Але завдяки зусиллям гуманних і просвічених людей, що близько прийняли до серця гірку долю талановитого кріпака, кайдани рабства розбиваються, і Шевченко по 14 роках скітальницького життя, повного всякої нужди, фізичних і моральних мук, після життя серед страшних обставин, під тягарем яких багато тисяч навіть сильних натур тратили свій людський образ, переступає через поріг хоромів і входить у казковий для нього світ мистецтва, знання і вищих розумових і моральних інтересів сучасного суспільства, серед якого були особи, що тішилися європейською славою. Дійсно, чи ж не являється останній факт епізодом, вирваним з чарівної казки: молодий кріпак, що чи не вчора щойно визволився від кайданів рабства і скинув з себе брудний халат маляра парканів і стель, заледве грамотний, нині обертається в ученика вищого художнього закладу в державі і особистого близького друга знаменитого Брюлова.

Щоб уявити собі і оцінити все значіння сеї дивної зміни кріпацького хлопця і дружби великого художника з будучим нашим великим поетом, треба пригадати, яким авреолом величчя й слави був оточений в той час Брюлов. В блеску й сяйві слави по намальованню „Руйнування Помпеї“ він повернувся вже з Італії, де йому уряджали пишні учти, а по повороті його в Росію знайомості з ним шукали члени найвищих сфер, а сучасники титулували його царським іменем „Карла Великого“.

Таким побитом одна прирожденна здібність, що пробудилася у Шевченка з дитячих літ, і з могутньою силою тягла його в незнаний світ мистецтва, довгими і тернистими шляхами, привела його, нарешті, до нього. Юнак опинився серед обставин, про які ледве чи приходи-

лося йому коли-небудь мріяти. З цього моменту розпочинається цілком новий період в життю Шевченка, в його дальшім розвитку і діяльності і в тому життевому шляху, по якому доля захотіла його вести.

Природа була в вищій мірі щедра для кріпацького, селянського хлопця. Вона обдарувала його глибоко-артистичною, мистецькою вдачею. Шевченко, як відомо, обдарований музикальностю, палко любив і глибоко розумів музику і сам умів прегарно співати.

Але найголовнішими талантами, що опредили життєвий шлях і долю Шевченка, були талант художника і геній поета.

Присутність першого Шевченкоскорше почув в своїй душі, як другого, тому що умови для пробуждення його значно простіші й лекші.

Геній поетичної творчості, що довго тайвся в душі Шевченка, через відсутність сприяючих умов для свого пробудження, був сильнішим од художнього таланту, і сей останній відіграв у відношенню до першого більш помічну роль, зупинившись через тяжкі удари долі на шів дорозі свого розвитку. Зате помічна роль, яку відіграв талант художника, без міри велика: сей талант був провідною зіркою, що вишила селянського хлопця з тьми кріпацтва на шлях волі; він відкрив Шевченкові шляхи до тих конечних умовин, при помочі яких в душі кріпака раба міг пробитися приспаний поетичний геній, що оцісля уступив останньому місце для того, щоб геній поетичної творчості вів колишнього кріпака далі по дорозі розвою його духовних сил і привів у храм слави і бессмерття.

За невеликий період часу молодий художник виконує величезну роботу думки і стає на рівні з ідеями віку, не дивлячись на великі порожні місця в своїй загальній освіті. На тім щаблі розвою натхнені поетичні настрої, що находили й раніше на селянського хлопця, одержують змогу вратитися у відповідні форми, і відразу примушують його сучасників признати в нім дійсного поета.

Минає всього кілька років, і муз підіймає натхненну думку поета на таку височину, з якої він стає видним освіченому російському і українському суспільству. Піднісся над рівнем сучасності, поет із своїм натхненним словом „палити серця людей“ і серед своїх земляків стає пророком і провідником.

Коло його організується в формі брацтва конспіраційна громада ідеалістично настроєних молодих людей, що думали посвятити свої сили боротьбі за особисту і суспільну волю, віддати своє життя на слугу рідній землі, яку вони так щиро любили, та її народові, щоби бачити його свободним і щасливим у вільнім союзі братніх народів.

Але попереду ніж брацтво молодих ентузіастів змогло сформуватися і приступити до роботи для здійснення накресленої програми, від убогої селянської хати до світлих галерій академії художеств, від сумної долі кріпака-невільника до храму слави й бессмерття.

Найтяжчі з них падають на голову нашого нещасного поета.

Буря, що пройшла над головою Шевченка в період вищого розцвіту поетичної творчості, вириває його зо світа мистецтва й поезії, до якого він дійшов таким тяжким, тернистим шляхом, відриває від так горячо любленої рідної землі і товаришів, і кидає в пустельний, дикий й убогий край, як салдана. Вона не тільки закриває всі шляхи

й засоби для дальшої діяльності й розвитку Шевченка, як художника і поета, але ставить його в такі умовини, при яких неможливе задоволення насущих потреб інтелігентної людини. Вона віddaє його в руки повільної смерті, духовної і фізичної.

Десять найкращих років життя, коли людина дає найбільше з того, що вона може дати, поєт проводить в боротьбі між життям і смертю.

Але зусиллями друзів він визволяється.

Поворот Шевченка із заслання на час згладжує тяжкі вражіння страшної салдатчини. Щирі і загальні об'язи радості друзів і численних поклонників музи українського поета, його скромний поворот обертають часами чи не в триумфальний похід. Шаноба Шевченка людьми різних станів, класів і професій вперше дають страдницькій душі поета моральне задоволення, являючися признанням його заслуг, як поета і громадянина. Поєт почуває себе щасливим і повним сил для дальнього служення рідній землі і народові.

Громадський рух, що прокинувся перед визволенням крепаків, отримує сю свідомість своїх сил надіями на можність і плодотворність такого служення.

Але сили в поета підірвані; життя розбите, а надії на швидке скасування кайданів рабства і на соціальне і політичне визволення народа сходять на повну безнадійності, що доводить поета да розпуки. Не дивлячись на авреол слави, на численний кружок товаришів і знайомих, поєт почуває страшенну самітність і нерозуміння його окруженням.

І підірваних сил на боротьбу з фізичною смертю вистарчає ледве на три роки.

Поєт, що до 24 року життя провадив уперту боротьбу за волю своєї власної особистості й її людське достоїнство, а потім підніс свій голос за визволення рідної землі і всього людства, що зміг об'єднати під піднятим прапором ліпшу частину сучасної йому української суспільності, умирає на світанку розпочатого в Росії історичного процесу визволення людей від фізичного і духовного рабства.

Українському борцеві і пророкові визволення, як біблійному Мойсеєві, доля посилає смерть коло самої обіцяної землі, щоб увільнити його страдницьке серце від нових мук при болячім процесі народження волі.

До 47 років Шевченко робить свій незвичайний життєвий шлях від убогої селянської хати до світлих галерій академії художеств, від сумної долі кріпака-невільника до храму слави й бессмерття.

II. Шевченко в історичній обстанові.

Письменник і його творчість набувають належите освітлення і з'ясування при двох умовах: як що ми маємо повну біографію письменника і як що зроблено докладний аналіз його творів. Що до Шевченка та його творчості, то вони ще тільки ждуть своїх дослідників. Перші спроби дати начерк життя і характеристику творчості великого поета з'являються більш ніж через 20 літ по його смерті; до того ж часу біографію Шевченка переказували устно. Соучасники й приятелі

поета дуже мало подбали об тім, щоб у свій час зібрати матеріяли для біографії Шевченка і охоронити їх від загибелі. Але повноті біографії Шевченка заважала не тільки недбайливість до пам'яті великого поета його сучасників та друзів: після 1847 р., як за життя поетового, так і по смерті його, поспіль аж до нашого часу на імені Шевченка завжди лежало тавро неблагонадійності. Атмосфера неблагона-дійності, що оточала поетове ім'я була причиною того, що сучасники його нищили видимі знаки своїх звязків з Шевченком, мовчали, хоч і багато де-чого знали про нього, інші ж хоч і признавалися до поета, проте занадто мало дбали про те, щоб із багатьох скарбів, які вони мали, лишити по собі достойну спадщину потомкам. Тим то в біогра-фії поета так багато прогалин в дуже важливих питаннях за цілі пе-ріоди його життя.

Що ж до аналізу творів Шевченка, то в сій сфері зроблено ще менше. Докладний аналіз творів Шевченка був неможливий поперед усього тому, що до самого останнього часу ми не мали повного й критично установленного тексту творів великого Кобзаря. Дуже довгий час до поезії Шевченка, яка завжди проходила через горен самої строгої цензури, можна було підходити з критичною міркою навіть з боку естетичного тільки дуже обережно і умовно; розглядати її оцінювати твори Шевченка на ґрунті політичних та суспільних поглядів, симпатій, настроїв та ідеалів поета було цілком неможливо. Тому то вся література про Шевченка, не вважаючи на її видиме багацтво, тільки почасти зясовує нам особу поета і схематично намічає головні риси його творчості в звязку з його життям і сучасною епохою. І тільки останніми часами, коли з'явилася українська преса, під впливом якої знявся дужчий культурно-громадський рух, а потім настали ювілейні роки смерті й народження великого поета, де-що було зроблено, як в зібранню й освітленню біографічного матеріалу про Шевченка, так і в розкриттю головніших елементів його поетичної творчості. Найважнішим придбанням останніх літ, безперечно, треба вважати працю небіжчика В. Доманицького, що дав громадянству більш-менш повний текст „Кобзаря“, зробивши критичну провірку його. Невважаючи однаке на се, ще й тепер трудно дати начерк життя й творчості Шевченка. У своїй автобіографії поет колись писав: „Моя власна доля, як що тільки показати її в правдивому світлі, повинна б навести не тільки простака, але й тих, в кого сей простак пробуває в повній залежності,—на глибокі міркування, користні для одної й другої сторони. Історія моого життя—це частка історії моєї отчизни“.

В загадних словах поетових сам поєт дав нам не тільки рямки, але тло й фарби для прийдешньої його біографії. Життя й праця Шевченка міцно звязані з загально-російськими умовами життя. Се є робити рямки, зазначені самим поетом для його біографії і характеристики його творчості, дуже широкими, а фарби—дуже складними.

Як геній, поет багато де в чому йшов попереду своїх сучасників його віку; проте поспіль з сим—він був дитиною свого часу. Загальний розвій його ума і поетичного таланту відбувався при певній історичній обстанові, на ґрунті сучасних політичних, суспільно-побутових культурних умов; урядова система, під впливом якої складалося і проходило політичне, соціально-економічне та культурне життя

тя крайни й громадянства, становище науки та просвіти, громадські й літературні ідейні течії та напрямки, що висовували наперед і освітлювали ріжні питання та завдання сучасного і вазичнали ідеали прийдешнього і т. и., повинні були накласти свій знак на поета, його світогляд й творчість.

Завданням сеї нашої праці являється спроба дати начерк самими загальними рисами тієї величезної картини історичної обстанови, на ґрунті якої пробудилася і відбувалася творча праця поетова, за-для того, щоб з'ясувати внутрішній зв'язок між творчістю Шевченка та обстановою, що його оточала.

За часів Шевченка життя України було цілком введено в річище загально-державного життя Росії. На лівобережній Україні козацтво було вже скасовано; селянство цілком зубожіле економічно, перетворилося на крепаків колишньої козацької старшини, яку вписано до „благородного російського дворянства“. Між поверненим у кріпацтво народом і обдарованим привileями шляхетськими станом лежала глибока прірва, яка утворилася через корінну зміну відносин юридичних і соціально-економічних. Новітнє „благородное сословие“ не забарикілося так глибоко перейнятися духом нового для його стану суспільства і його класовими інтересами, що потомки його не далі, як в другому поколінню, себ-то як раз в той час, коли Шевченко, як він сам казав, „приходив до розуміння свого минулого“, забули всі традиції рідної історії.

Вчорашня козацька старшина ухватилася за свої правові привileї обома руками і зо всеї сили намагалася оджемуватися від народу і спекатися признак з-окола своїх кревних звязків з ним, якими були поперед усього „простонародня мова“, одежда, побут і т. і.

А через те, що джерело і матеріального добробуту і привileйованого громадсько-правового стану української шляхти було в руках уряду, шляхта при кожній слушній нагоді демонстративно свідчила перед лицем вищої влади своє почуття глибокої відданості до неї і палкого патріотизму до спільноІ батьківщини. З сего, поруч зо зневажливим, високомірним і жорстоким відношенням до кріпаків, походила характеристична лояльність, крайній сервілізм, запобігання і стараннє яко мога скоріше вислужитися, добитися чинів і орденів. Лівобічна шляхта зарекомендувала себе що до рідного краю і народу з такого негарного боку, що навіть кн. Репнін, як „малоросійскій генерал-губернатор“, підкреслив перед Миколою I в 1831 році сю рису малоруського дворянства, сказавши, що „українські селяне поневолені інтригами придворних і української старшини, які пожертвували щастям рідного краю за для своєї користі“. Вих словах знаходимо вказівку на ту рису високородної верстви, на яку Шевченко поклав тавро своїм відомим ідким віршом:

За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси,
То оддаст...

Поневолення кріпаків в лівобічній Україні, по свідоцтву сучасників, було значно сильніше, як в Московщині. „По всім оповіданням і спостереженням,— пише Ю. Самарин в кінці 40-х років,— селяне пробувають в найгіршому стані. Кріпацтво на Україні дійшло до повної

свідомості своїх сил і виявляється зо страшною самопевністю. Там панує саме страшне седання безсердечності і безладдя в панському господарстві. Вимоги дідичів і знищання розбестили народ".

Удар, якого завдали історичній Гетьманщині, поклав край не тільки політичному, але й духовному самостійному існуванню її. Зріст і розвиток української культури і громадськості на національних підвалах цілком спинилися.

Правобічна Україна під час народження Шевченка уявляла ще більш сумну картину. Бурхлива доба більше як столітньої геройної боротьби народу давно минулася. Загасли останні іскри останніх цілком неорганізованих вибухів народного руху в формі гайдамаччини. Прилучення правобічної України до Росії викликало було серед селянства надії на ослаблення залежності од польського панства, та поліпшення свого юридичного й економічного становища.

Але надії ці були марні. Петербурзький уряд тільки скористувався рухом, що тягся скілька років, од унії до православія, але що до юридичної й економічної залежності українського „хлопа“ від польського пана, то в сфері цих відносин трапилося щось зовсім протилежнє до пробуждених надій. Російський уряд не тільки не став на бік поневоленої української людності в її боротьбі за національність, юридичну й економічну незалежність, але навпаки сильно підтримав польську шляхту, встановлюючи, обороняючи та здійснюючи її права посідання. Польща, що через свій шляхетсько-феодальний лад довела до потворних форм соціально-економічне й політично-юридичне поневолення народу, разом із тим не в силі була дати потрібну державну оборону інтересів пануючої верстви через анархію, яка постійно в ній панувала. Через се кожний шляхтич мусів сам дбати про організацію, оборону і здійснення своїх прав. І от тут допомога російської держави відсутня. Вона не тільки лишила у всій цілості витворені на правобічній Україні юридичні й соціально-економічні відносини, але ще й дала їм свою охорону й оборону. А сі відносини, як про їх каже в своїй нескінченій автобіографії проф. В. Антонович, були такі: вся територія правобічної України була в руках скількох десятків польських магнатів і придворних, що прибули сюди після прилучення України. Се була верхня верства людності, яка мала всі права. За нею стояло католицьке духовенство, що мало й за новою державною влади величезний вплив серед великоzemельних кругів і тримало в своїх руках дрібнішу неосвічену шляхту, в складі якої були дрібні „державці“, та дуже численна верства так званих офіційлістів, себ-то шляхтичів, що були на службі по величезних лятифундіях під назвою управителів, комісарів, економів і т. і. Великі магнати українські жили не в маєтках, а пробували здебільшого за кордоном або у Варшаві. Через се поневолена людність була цілком в руках некультурної, розпустної й жорстокої двірської шляхти, зневажливий погляд якої на кріпацьке „схизматичне бидло“ не стримували навіть ті шматочки західно-європейських гуманістичних ідей, которых набиралося за кордоном вище шляхетство.

Прилучення правобічної України до Росії викликало ще більше поглиблення того провалля, що й без того залягло тут між вищою і нижчою соціальними верствами населення. Се провалля утворили тут,

окрім суспільно-правових і класово-економічних контрастів, ще й національне та релігійне питання: поміщик був тут втіленням не тільки юридичної безправності й соціальної кризи, але національного та релігійного гніту. Окрім того, прилучення правобічної України до Росії викликало серед дрібної місцевої шляхти змагання, аналогічне до руху на лівобічній Україні серед колишньої козацької старшини,—доводити своє благородне походження. На правобічній Україні з'явилося багато дрібної шляхти, що в одну душу намагалась владнати своє життя відповідно до своїх великопанських претензій, а се також мало найтяжче відбиватися на становищі кріпаків. І не треба забувати, що система кріпацтва ще в польско-литовській державі визначалася доладністю й логічністю. Тут кріпак був виключно об'єктом приватноправних відносин; ні держава до кріпака, ні кріпак до держави—одно одного зовсім не торкалися. Кріпак не мав ніяких політичних і громадських прав, представником і володарем їх був поміщик. З погляду сеї строго-логічної системи термін „бидло“ в устах поляка-шляхтича мав буквальне значіння, а не метафоричне.

У Великоросії й на лівобічній Україні потворні явища кріпацтва до деякої міри зм'якшувались і мали часом стримуючу силу почасти в свідомості національної та релігійної єдності пана з сівою кріпаками, почасти в демократичних ідеях в міру їх поширення. Натурально, що з тих двох сил більшу потужність доводиться призначати в останній, бо вона робила вилом у мурі інституту рабства. Але польсько-шляхетське суспільство менше всього піддавалось впливові сього наймогутнішого чинника нової історії—ідей демократизму. Та, окрім того, увага його скучилася в ті часи на питаннях політики, а не соціальних відносин. Демократичні ідеї торкнулися тільки невеликого гуртка польсько-української молоді, що поклала свою літературною діяльністю початок так званої польсько-української школи.

В часи юнацтва Шевченка Україна з усією Росією разом була під впливом режіму миколаївської епохи. Сей режім знайшов вираз у відомій тройчастій формулі: православіє, самодержавність і народність.

В літературі вже дано досить повне пояснення значіння сеї формулі і впливу її на державу і суспільство. Теоретичні основи урядової системи і вживання їх на практиці у всіх сферах державно-суспільного життя дають невичерпаний матеріал для найбільше темних сторін історії Росії.

На підвалах сеї ідеології стояла система практичної, зовнішньої і внутрішньої політики. В 30—40-х роках Росія відігравала значну роль в касуванню конституційних рухів і підтриманню абсолютизму в Європі. А ще й до того—вона підтримувала Турцію й Австрію, що гнобили словянські народи, за оборонця яких Росія себе вважала.

В сфері внутрішньої політики державно-громадські відносини укладено було схематично просто й немудро: Росію не тільки мали за величезну „вотчину“, складену з цілої низки дрібних „вотчин“, але й на ділі вона була такою. В основу такої будови покладено було много-міліонову масу безправного кріпацького люду, над нею стояла купка рабовласників, а по над усім сим—абсолютна влада, що все обіймала і все позначала і відбувалася свої функції за допомогою складної й величезної бюрократичної машинерії. В залізних руках сеї машини були

всі нитки керування величезною країною з її людністю, незвичайно ріжномантітною в національних, економічних і релігійних особливостях. До інтелектуальних і моральних потреб країни уряд ставився не тільки з підозрінням, але навіть і з незахованою ворожнечою. До науки й освіти могли доступитися лиш вищі верстви суспільства тайто, по змозі, в обмежених розмірах. Вища університетська наука, скасовання якої почалось в другій половині царювання Олександра I, билась в залізних лещетах. З неї вигонили все живе, що могло збудити критичну думку. Ще в гіршому стані була середня й нижча освіта, і освіті простого народу уряд цілком свідомо ставив перешкоди. Він мав за свій безпосередній державний обов'язок стримувати „необуздане стремленіе молодих людей из низших сословий к высшему образованію, изъемлющему их из первобытного состоянія без пользы для государства“.

Становище літератури було не краще. Органів, що відбивали в собі інтелектуальній моральні змагання й течії суспільства, не кажучи вже про політичні, майже не було. Едине, що уряд іноді допускав, були органи чисто—літературні, та й то з велими обмеженою сферою діяльності, і під найпильнішим доглядом загальної й спеціальних цензур, число яких було більше двох десятків.

В громадському життю самодержавно-бюрократичний механізм за своїх правил встановлювати й направляти всю цілокупність чистожиттєвих побутових відносин, щоб звести всіх і все до одного рівня, до одного знаменателя. Громадська думка, громадська ініціатива, наявність в дрібних справах, не мали місця, і за спроби відхилитись від показаної течії набік на громадянство впадали суворі кари. Проте слід зауважити, що за тих часів і суспільства, як позакласової групи, об'єднаної спільними ідеями на ґрунті змагання до певної мети, власне й не було. Дворянство завжди обдароване ласкою уряду, все від нього маючи і від нього залежучи, за нечисленними винятками, відповідало його класовим і каством інтересам і бажанням.

Тогочасна преса, що була на послугах в уряду, розвивала й ширяла ідеї офіційної системи і складала на честь її панегіріки. Стартування панегіристив урядової системи було таке велике, ще вони підносили, як „мудрі заходи“ уряду, навіть поневолення селян. І суспільство легко й вільно піддавалось сим впливам, бо в його політичних і громадських переконаннях панував найбільший хаос. Панування урядової системи було таке велике, що під її владою були навіть ті елементи громадянства, котрі були лабораторією російської громадської думки 30—40-х років, поклавши початок західництву й словянофільству.

III. Шевченко і громадські літературні прямування.

Систематична боротьба абсолютизму з суспільством, що почала провадитися з початку XIX в. в Західній Європі і в Росії, повстала з того, що абсолютизм почув справжню небезпеку для себе в тому відхилюванні вільного руху, який перекотився через європейський континент. XIX в. в історії розвитку суспільних ідей вважається за вік переважно демократичних ідеалів і в такому значенні він, безперечно,

перейде й до нащадків наших, бо в XIX в. розквітили і здобули науково-суспільне обґрутування, так само як і художню обробку, а поспіль з сим і як найширше росповсюдження, ідеї демократизму. Під знаком сих ідей почало розвиватися політичне і суспільне життя націй державних і—що особливо важно для нас—життя націй недержавних, „мужицьких“. Під впливом ідей демократизму сі пригнічені і, як здавалося, засуджені нації не тільки з політичного, а і з культурного боку—на видиму смерть, почали пробуджуватися, оживати і виходити на шлях самосвідомості і самовизначення.

В сьому процесі воскресення пригнічених і живцем похованих плебейських націй, українська нація займає не останнє місце. Початок пробудження її поклав батько нової української літератури—I. Котляревський, але справжнім воскресителем її був Т. Шевченко. Музя натхненної творчості великого поета зазвучала в найтяжчі часи лихоліття минулого віку, проте вона розбудила український народ і вернула йому життя.

В той час, коли Т. Шевченко опинився серед оточення, що привело його до розуміння сумної російської дійсності, російська інтелігенція володіла вже деяким ідейним багацтвом, а до того ще мала в попередньому поколінні навіть спробу боротьби—що правда, дуже короткої і нещасливої—за визвольні ідеї, але в той же самий час в політичних і суспільних поглядах сеї інтелігенції панував великий хаос. Ідеї французьких енциклопедистів про натуральні права особи, ідеї великої французької революції, що проголосила права людини і громадянина і геть одсунула на другий бік інтереси сієї ж самої людини, яко реальної особи; ідеї масонства, що вимагало удосконалення реальної особи і мало на меті таким способом привести суспільство до морального переродження і визволення; політичні та соціальні ідеї не що давно розгромлених декабристів; ідеї романтизму й романтичної філософії Шелінга, Фіхте й Гегеля; нарешті—ідеї утопичного соціалізму і перших початків реалізму,—ось в загальних рисах та переплутана мішаниця ідейних течій, ароною яких було інтелігентне російське суспільство на початку другої чверті XIX в. Що ж стосується власне до соціально-політичної свідомості інтелігенції, то вона значно посунулася назад, як що рівняння її до свідомості попереднього покоління. Декабристи в сфері політичній були республіканцями-федералістами; в сфері соціальній—прихильниками скасування станів і звязаніх з ними привileїв і встановлення рівності; на політичну реформу вони дивилися як на переходний щабель до реформ соціально-правних. Пестель, що стояв на чолі південного товариства декабристів, яке в своїх межах мало українські губернії, добре розумів що „главное стремление,—як він сам писав,—нынѣшняго вѣка состоит в борьбѣ между массами народными и аристократіями всякого рода, как на богатствѣ, так и на правах наследственныхъ основанныхъ“. Він розумів також, що осередок ваги соціальних реформ лежить у визволенню селян з кріпацтва і в надлії їх землею: „необходимо,—казав він,—землю отдать крестьянам и тогда цѣль будет достигнута“.

Розгром інтелігенції і жорстока реакція, що по ньому настала і утворила офіційну теорію народності, направлену на цілковите пригнічення особи і громадянства безмежним авторитетом влади, що підтримувався з одного боку грубою фізичною силою, а з другого—удосконаленим моральним інквізиторством, хоч і не подужали вирвати з корінням ідеї декабристів, проте придавали роботу громадянської думки на ціле десятиліття і обірвані нитки придавленого руху на довгий час повисли в повітря. Розбуджена думка російської інтелігенції, підхопивши ці нитки, попереду ніж звязати ці нитки з насущними справами та питаннями дійсності, мусила блукати ціле десятиліття по лабіринті ріжноманітних ідей, переходючи од питань естетики до питань етики, а од етики—до питань сутометафізичної філософії аж до тих пір, поки з філософічних високостей ця думка не спустилася на землю, не стала на ґрунт реальної дійсності та не знайшла синтеза, щоб звязати ідеї романтизму з життєвим реалізмом, дійти до ідеї про рапцю історичного процесу, про роль людини і громади в історії та про їх відносини до держави і навпаки. Громадські думці трудно було знайти вихід з цього лабіринту ідей, як через свою молодість, так і через тяжкі умовини для свого розвитку під гнітом урядової системи. Через втрату звязків з живим життям і дійсністю нерозуміння громадськості було таке велике, що той самий Белінський, який в початку 30-х років в своїй юнацькій драмі картав кріпацтво, в конці того ж таки десятиліття навчає громадянство про моральне самоудосконалення особи, як про спосіб переродження суспільства і під впливом філософії Гегеля схиляється перед дійсністю, кажучи, що в ній (дійсності) „неможна нічого огудити або зруйнувати“. Мало того, в примиренню з дійсністю у всіх відносинах і у всіх сферах життя—він бачить—„велику задачу нашого часу“ і тому то в низці своїх статей не тільки пояснює, але виправдує безправство, деспотизм, усяке політичне і соціально-економічне зло.

Під час такого ідейного розбрата серед російської інтелігенції Шевченко опинився у столиці, яка, до речі тут буде сказати, не була в той час центром розумового життя країни. Натурально, що петербурзьке громадянство, серед якого обертається Шевченко, неспроможно було дати поетові справедшій громадянській розвиток, довести його до розуміння політично-суспільних відносин, указати на певні ідеали і намітити шляхи для осягнення їх. Проте Шевченко повинен бути відчайний за те, що столиця дала йому в сю пору його життя. Гурток петербурзької інтелігенції, що взяла на себе піклування про долю генія України, насамперед поклав підвальну, на якій описів розвинувся загальний гуманістичний, а почасті й політичний світогляд співця України; далі, за допомогою освічених Українців (Гребінки, Григоровича) він дав природньому почуттю глибокої любові Шевченка до його прекрасної отчизни перший і дужий імпульс, од якого це інстинктивне і потенціяльне почуття обернулося в свідому, палку й діяльну любов до України. Нарешті, тут уперше Шевченко познаємився з російською літературою.

Що до стану української літератури до Шевченка, то ми обмежимося лише скількома увагами, щоб накреслити звязок між попереднім періодом її літературною діяльністю Шевченка, котрий стой

на межі, що відділяє початковий період українського літературного й громадського відродження від нового його періоду, початок якому поклав великий український Кобзарь.

Українська муз, що забреніла устами Котляревського на границі XVIII—XIX століть і поклала перший наріжний камінь в основу українського національного відродження,—хоч і був великий успіх „Енеїди“ й „Наталки Полтавки“,—не зробила однаке одразу помітного літературного руху в українськім громадянстві. Причину цього явища легко пояснити, згадавши загальний образ стану українського суспільства на лівобічній Україні і те, в який бік звернуто було його увагу. Про польсько-українське суспільство на правобічній Україні нема що, звичайно, й казати, бо воно й з огляду на його польську культуру, характер класово-громадських традицій та інтереси часу, було ще більше чуже українській літературі та відродженню. Через це дуже можливо, що музі Котляревського судилося ще довго грати ролю самотнього голосу в пустині, коли б у Харкові не відкрився університет. Закладений, щоб скоріше прилучити благородну верству до російської культури, харківський університет послужив велику службу справі українського відродження. Після „Енеїди“ Котляревського він був безперечно, другий великим каменем, покладеним у підвальні цього відродження. Бувши посередником в освідомлюванню українського громадянства про західно-європейську науку й літературу, він збудив наукові й літературні сили серед слобідської й лівобічної української інтелігенції; а літературно-суспільний і філософічний романтизм і потім ідеї слов'янського відродження, поглибили й зміцнили інтерес до колишніх випадкових етнографичних та історичних дослідів і замінили інстинктивну любов до рідного краю більш свідомим почуттям любові до нього, його минулого, до народної поезії, а відси вже й до народа. На грунті етнографічних та історичних дослідів України з'являється ціла низка імен: Цертелева, Лукашевича, Гулака-Артемовського, Павловського, Срезневського, Бантиша-Каменського, Максимовича, Бодянського, Костомарова та інших.

В українській літературі після великого антракту, після „Енеїди“ Котляревського з'являються імена Гулака-Артемовського, Боровиковського, Гребінки, Квітки, Іська Материнки, Єремії Галки, Тополі, Метлинського та інших. Окрім того, українське літературне пробудження позначилося й на загально-російській літературі: в журналах друкується beletristica з сюжетами з українського життя і цілий ряд авторів,—Наріжний, Сомов, Байський, Квітка, Гоголь, що пишуть на українські теми.

Що таке була українська література в дошевченківській період? Бідніша що-до кількості й якості од сусідніх літератур, російської та польської, вона разом з тим і по змісту і по літературних формах уявила немалу цінність. В ній, з Котляревського починаючи, ясно пробивалася одна думка,—про народ, і проповідь гуманного до нього відношення, одне почуття глибокої любові до України. Але хоч такі були достоїнства молодої літератури, творчість українською мовою весь час стягала на себе насмішки, як коли, то невинно-добродушні, а коли, то й дуже уїдливі, розвивалася в атмосфері балачок про виразне замірання української мови й народної творчості та про те, чи по-

трібне існування сеї „мужичної“ мови. Вчені й аматори етнографії й історії, на підставі теоретичних міркувань, відповідали на питання притакуючи. Але в міру поглиблення української інтелігенції у збирання памяток старовини й невичерпаних багацтв народної творчості та вивчення народного життя й світогляду до позитивної відповіді на питання приводило само життя, факт існування багатоміліонової маси народу з його історією, сучасним побутом, інтелектуальними й моральними інтересами та змаганнями. Зрозумівши се, українська інтелігенція повинна була піднятися на вищий щабель національно-громадської свідомості,—своєго тісного звязку з народом і бажання жити з ним спільним життям, спільними інтересами, а насамперед—говорити з народом і про народ його рідною мовою. А через те, що український народ, що був носителем спиненої в своїм розвитку української історії, культури й народності, про яку так багато тоді говорили, був кріпаком, то сею обставиною мали наперед позначитися зміст і характер української літератури: вона повинна була бути простонародньою, відбивати народне життя, обороняти його інтереси, і більше всього—його особу й її людську гідність. Поставлене самим життям завдання,—хоч яка була молода, слабосила, хоч які були зовнішні й внутрішні перешкоди,—українська література виконувала з честю.

Свідомість поважності й значіння утворюваної нової літератури бачимо в ранніх представників її. В часі панування з одного боку народницького напрямку в українській літературі, початок якого зробив Котляревський, а з другого—гумористичного, а часом і просто не-прихильного відношення до неї, українські письменники в особі Гребінки, Боровиковського, а потім Єремії Галки дають зразки поетичної творчості в цілому поважному характері. А проте треба зауважити, що з погляду сучасних істориків української літератури навіть в народницькому напрямкові її не можна бачити такої вади, яку вказували в йому раніше; навпаки, показана присутність в новім письменстві з перших таки кроків її існування елементів сатири й гумору, як предтеч і необхідних прикмет реалізму, допомогли їй ступить на шлях реалізму в той час, коли в сусідніх літературах, російській та польській, ще панував романтизм.

Щоб надати молодій літературі сили перед припливом нових літературних і громадських течій, треба було появи в ній генія, що зібрав би, з'єднав до купи і наслідки творчости багатьох своїх попередників, і натуруальні словесні багацтва народного духа, освітлив би їх блиском свого таланту, підніс би українську літературу на належну височину, закрішив би заняту нею позицію і показав би шляхи дальнього розвитку. І такого генія послала доля українській літературі в особі Шевченка. Доля якимсь чудом вивела великого поета з самих глибин темної, нещасної, поневоленої народної маси.

Майже всі діячі попереднього періоду української літератури й відродження, тільки за небагатьома винятками, належали хоч і не до великого, а все ж таки до панства. Бувши членами привілейованих верстов суспільства, бувши на урядовій службі, яка робила їх залежними од уряду, і в стані „пошуканих ласкою“, письменники попереднього періоду, не вважаючи на свідомість тяжкого становища кріпаків і спочуття до нього, все ж таки були або учасниками тогодчасної со-

ціяльної кривди, або в кращих випадках, сторонніми глядачами, але не особами, що від тих кривд щось терплять. Через се демократизмові їхньому бракувало повної глибини, а протестові против кріпацтва і всеї взагалі урядової системи—рішучості й сміlosti.

Шевченко ж вийшов з маси селян кріпаків правобічної України, де тягар кріпацтва був більший, як на лівобічній Гетьманщині, в якій соціально-правове провалля між господарями й кріпаками виростало від національного та релігійного антагонізмів. Плебей з роду, дізnavши на собі всеї ваги кріпацтва, а вільний з професії—Шевченко всю силуою свого могутнього таланту повстал против кріпацтва і звязаних з ним суспільних болючок, а разом з тим і против всеї системи політичних і соціальних відносин.

Твори Шевченка, як зовнішній вираз звязку між внутрішнім життям інтелектуальним і моральним розвитком поета та його творчістю, дають нам багато вказівок, як Шевченко, сей ледве грамотний хлопець, з швидкістю властивою тільки геніям, охопив обставини часу, і сміливо пішов против них, як опрацював і засвоїв той матеріал в формі наукових знаннів, сучасних, ідейних і літературних течій, з якими йому довелося познайомитись. Ознайомлення з політичними й громадськими поглядами Шевченка показує, яку величезну роботу думки за дуже невеликий час мав він зробити, щоб не тільки стати на рівні з ідеями сучасності, але й піднятись над ними на таку височину, на якій він стояв, як провозвістник відродження українського народу.

Напрямок, що панував у малярстві, якому з захопленням, і тілом і душою, віддався молодий Шевченко, романтизм в науці та літературі, сполучений з туманом суспільно-політичного світогляду в громадянстві і, нарешті, чисто психологічний момент—наслода власним щастям людини, що визволилася з неволі кріпацтва і раптом огинилася в компанії освічених людей і в академії,—взагалі вся сума чинників, що розбуджувала в душі Шевченка поетичну творчість, тягли його на шлях романтизму і затуляли на деякий час очі поетові на вузеньку стежечку реалізму, що почав проявлятися в літературі. Характером романтизму позначена вся поезія Шевченка першого періоду його творчості од 1838 до 1843 р. Шевченко не визволився і далі, навіть потому, як з під його пера вийшов цілий ряд близкучих творів в напрямові реалізму. Поет звертається за романтичними сюжетами або до народної поезії, приираючи їх в форму балад (Причинна, Тополя, Утоплена), або до української старовини, даючи зразки романтичної ідеалізації давньої минувшини („Іван Підкова“, „Тарасова Ніч“). Духом романтизму перейняті і такі поезії, як присвячення: „На вічну пам'ять Котляревському“, „До Основ'яненка“ та „Н. Маркевичу“. В оцінці значіння наіменованих письменників та їх заслуг перед отчизною Шевченко стоять на романтичному ґрунті. Романтичний настрій поета особливо виявляється в „Перебенді“ та „До Основ'яненка“. Серед цієї, майже посіль романтичної, поезії першого періоду творчості Шевченка самітно стоять поема „Катерина“, в якій поет з ліризмом високої вартості змалював сумну долю сільської дівчини, що покохала „москаля“, який потім поглумився з неї. Одночасно Шевченко звертається і до історичного епосу. Вже в присвяті Котляревському зувають ноти романтичного захоплення минувшиною рідної країни. По-

кривалом смутку прикрито перед очима поета кін, на якому так недавно ще подвигався Котляревський:

„Все осталось, все сумує,
Як руїни Трої...
... Там (на Україні)
Могила з вітром розмовляє...

Романтичне захоплення історичною минувшиною отчизни незабаром виявилося в самостійних спробах поетичної творчості на історичні теми („Іван Підкова“, „Тарасова ніч“, „Гайдамаки“, „Гамалія“), що мали на меті намалювати боротьбу Україні з її історичними ворогами—турками, татарами та поляками.

Захоплення минувшиною України прокинулося в душі поета завдяки знайомству його з працями по історії України, а також з літературою українською, російською та польською. З праць по історії України найбільший вплив на пробуждення настрою у поета мала „Історія Руссовъ“. Поруч з біблією, ця історія була в Шевченка улюбленою книгою і лишила глибокий слід на поетичній творчості і політичних поглядах його. До речі тут буде сказати, що праця ця мала велику популярність серед українського громадянства і ходила по руках в богатьох списках. Яку популярність і який вплив на громадську думку мала „Історія Руссовъ“ можна бачити з того, що списки з неї доходили навіть до Галичини, звязки якої з Україною російською були в ті часи занадто далекі.

Крім праць по історії України на творчість Шевченка—і що до змісту і що до характеру її—мала помітний вплив і польська література.

Вплив польської літератури на українську взагалі і зосібна на Шевченка, особливо т. зв. польсько-української школи, що лишила помітний слід в польській літературі й суспільноті, був безперечно, чималій. Час і події історичні не тільки не знищили цього сліду, а навпаки—поновили його. Значіння його виявилося в 60-х роках, а потім і за наших часів, коли серед польсько-української шляхти видлився гурт людей, що заявили про свою кревність і тілом і духом з українським народом, а також про свідомість своїх обовязків що до його і свій замір виконувати їх. Починаючи з 20-х років минулого віку в польській літературі під впливом загально-європейського розумового й літературного руху, а також під впливом своїх національно-політичних обставин, прокинулася критика літературних традицій і проповідь народності в літературі. Молоді польські поети під впливом німецької та англійської романтичної поезії, шукаючи сюжетів, звернулися до власної історії й народу. Осередком нового розумового і літературного напрямку були Вільна й Кременець, бо тут згуртувалася молодь польської культури з Литви й України. Із цеотів польсько-литовської школи найдужчий вплив на українську літературу належить Міцкевичу; його обертаний до народніх переказів та пісень, його палкий патріотизм і романтична ідеалізація минувшини Литви стояли в згоді з настроем українських письменників, що так само були захоплені палкою любов'ю до України, до історичних переказів і дум народніх. Сим пояснюється вплив Міцкевича на Гулака-Артемовського,

Маркевича і особливо на Метлинського, а також і на Шевченка. Шевченко добре знат польську мову, любив поезію Міцкевича і навіть робив спроби перекладати її на українську мову.

Але крім Міцкевича на поетичну творчість Шевченка, як і його попередників, мала вплив література письменників польсько-української школи, твори яких були добре відомі Шевченкові.

Нова розумова і літературна течія в польській літературі відкрила очі польсько-українській інтелігенції на рідний край. Природа України, багата подіями історія її, величезне богаство народної поезії зробилися для письменників польсько-української школи джерелом поетичного натхнення. Але крім захоплення романтичним літературним напрямком польсько-українське громадянство, поруч з російським, тільки вдало більшій мірі, переживало період захоплення романтизмом політичним. Відкриття сойму у Варшаві розбудило серед польсько-української шляхти надію на можливість політичної боротьби, а одночасне підготовлення російської інтелігенції до політичного перевороту вважалося до певної міри за гарантію добрих наслідків цієї боротьби. Відомо, що поет польсько-української школи Тимко Падура був знайомий з Рильевим і вважався за представника польської шляхти в „Южном Обществѣ“ декабристів. Муза польсько-українських поетів звучала особливо голосно, коли виспівувала польсько-українську минувшину, колишній блиск і славу військових подвигів українського шляхектва і козацтва, Дніпро, степи та могили.

Але українська старовина і сучасне життя набувало неоднакове освітлення в літературній школі польсько-українських поетів, бо в ній було кілька течій. Одна течія — козаколюбна, перяннята духом політичного романтизму з революційною метою, вихвальнням козацько-шляхтської України та її героїв, намагалася воскресити в громадянстві зачімнілі дух військових подвигів, щоб підняти прапор повстання ради повернення козацько-шляхетської Польщі з Русью-Україною. Друга течія, навпаки, даючи образи української минувшини, показувала непідмальовану історичну правду і не боялася доторкатися до сумних сторінок історії польсько-українських відносин, хоч перша група письменників і ревістувала на неї за се. Нарешті, третя течія, ставлючись негативно до козакофільства, найбільшу увагу звертала на українську поезію, звичай та побут народу, маючи на меті завдання наукові та естетичні

Із зазначених нами напрямків козакофільство мало в певних колах польсько-українського громадянства найбільше прихильників з багатьох причин: насамперед, козакофільська література змістом своїм одповідала патріотичному настрою громадянства; далі, вона була підходяща до, взагалі невисокого культурного рівня ширшої маси польсько-української шляхти; потім—вона захоплювала свою форму і, нарешті, популяризації її немало допомагали й самі поети-козакофіли своїм особистим життям: про Т. Падуру, наприклад, відомо, що він, вдаючи з себе „лірика“, пішки обійшов мало не всю Україну і побував навіть у чорноморських козаків на Кубані. Крім того, що стосується до правобережної України, то тут до половини XIX ст. література школи польсько-українських письменників була майже єдиним матеріалом для читання не тільки серед польського громадянства, але й українського, бо до зазначеного нами часу і, навіть пізнішого, тут не московська,

а польська мова була мовою інтелігенції, не виключаючи й духовенства. Треба гадати також, що успіхові козакофільської літератури, надто серед дрібної польсько-української шляхти, чимало допомагали ідеї демократичні ідеї, які просочувалися в сій літературі. Правда, демократизм поезії козакофілів був не глибокий і стояв поруч з вихвальнням польсько-шляхетської України, але на сю річ мало-розвинені в громадських справах люди якось не зважали. Козакофільська поезія, прибрана у місцевий яскравий кол'ор, що так принаджував і захоплював читача, навертала його на деякі політичні та соціальні ідеї про вольності, брацтво людей і т. і. Сі ідеї повинні були спроявляти певне враження на людей з дрібної шляхти, котра сама терпіла на собі гніт призначення своєї людської гідності від великого панства, що ставилося до неї у високій мірі гордо-призирливо. Козакофільські поети, як золотий вік польсько-українських відносин, з почуття мщирого сумування співали про ті часи, коли „Kozak z wiekow nie znal rana“, звуками своеї натхненої ліри вони мали на думці воскресити Січ і розбудити український народ, щоб одностайними, спільними силами повернути золотий вік політичної свободи; вони дуже гостро висловлювалися про езуїтів, ставлючи їх на одну дошку з „жидами“, проповідували потребу братання й єднання ради спільніх інтересів, щоб на Україні не було „ani niemca, ani moskala“; іноді насміхалися над польською шляхтою за те, що і поляки і козаки „jednej matki dzieci“, гудили нелюдяне поводіння польських панів з „хлопами“ і пояснювали його, як загальне явище на ґрунті привілейованого становища класу панів і похвалили поводінне тих, хто намагався завязати „хлопа, й шляхтича звязками непорушного брацтва“.

Та на сьому не край: щиро захоплюючись своїми романтичними думами про козацтво і вихвальючи його, вони обурювалися на тих польських письменників, що зневажали українське козацтво, малюючи його, як якусь і яну шинкарську ватагу, засмальцовану, обмащену дьюхтем й смолою. В такому малюванні козацтва вони бачили тональне історичної правди і завзято повставали проти його, посилаючись на те, що, „українська козаччина мала в себе Вишневецьких, Ружинських, Корецьких та Сангушків“, які не були „людьми з шинків, а панських замків і навіть королевських палаців“.

Всі отсі думки повинні були лишати слід в свідомості польсько-українського громадянства.

Проте між лірикою польських письменників української школи і письменників українських є велика річева ріжниця,—в змісті й самій суті патріотизму: польські письменники, не вважаючи на те, що вони бачили, які далекі їхні звязки „корони“, і розуміли, що повної єдності інтересів з „короняжами“ в їх немає, проте все ж марили про воскресення історичної Польщі з Литвою, Білорусією та Русьо-Україною.

Патріотизм українських письменників що до цього не тільки не був схожий з патріотизмом польських письменників, а стояв з ними у суперечці. Де-хто з визначніших представників української літератури до-шевченківського періоду стояли на ґрунті загально-російського патріотизму і офіційальної народності, як наприклад, Квітка, Максимович, Метлинський, інші ж, як от, скажемо,—Куліш, Костомаров, Шевченко,—ставились негативно до обох цих патріотизмів, нато-

місць висунули патріотизм свій, український, на ґрунті ідей всеслов'янської федерації. Але в українсько-польському громадянстві ці ідеї під впливом реакції, що настала після повстання у 1831 р. не могли зустрінути спочуття. Польське громадянство хоч і добивалося політичної свободи, проте дуже було нестале в своїх політично-соціальних поглядах: в його думках помітно було дивну мішанину широ-шляхетських змагань і традицій з демократичними ідеями часу; мішанину почуття глибокої любові до України, що те громадянство вигодувала і виплекала, іроматичного захоплення українською історією та народністю з неменше дивним нерозумінням тягару соціально-економічного і політичного становища цього самого народу. В сьому нерозумінню лежала одна з причин ворожого відношення польського громадянства до українського патріотизму. Ворожнеча ся незабаром виявилася, як тільки український патріотизм прокинувся на правому боці Дніпра, набувши тут більш соціальний відтінок під впливом Шевченкової музи. Аж згодом тільки, коли Шевченко повернувся з заслання, за часів дужого підняття демократичних ідеї перед визволенням кріпаків, серед українсько-польського громадянства знайшлися люди, що не тільки спромоглися стати на безсторонній ґрунт в оцінці українського руху, але діяльно пристали до його під перехрестям вогнем злоби з боку шляхти і занадто підозрілого відношення до них російського уряду. Не вважаючи, однаке, на се, література польсько-українських письменників мала вплив на українську літературу взагалі і зосібна—на творчість Шевченка.

Сліди впливу українсько-польської поезії помітні на історичних поемах Шевченкових першого періоду його літературної творчості. В сей час поет стоїть цілком на ґрунті повної ідеалізації історичної минувшини і романтичного захоплення лицарськими подвигами козацтва. Підлігши, з одного боку, сильному впливові „Історії Руссовъ“, перенятої духом козацько-гетьманської України з перевагою мотивів політичних, а другого—впливові поезії українсько-польських письменників, в якій соціальні мотиви ледве іноді звучали, Шевченко в своїй історично-романтичній ліриці дає картини козацько-гетьманського життя і боротьби козацтва з історичними ворогами України за віру і незалежність отчизні. Він виспівує про минуле не так тому, що бачить в йому певні громадсько-політичні ідеали, як тому що се минуле захоплює його близьком надзвичайної краси на зверх.

При такому настрою у поета і поглядах на минувшину, натурально, що народу, як соціальної маси, як чинника історії з його внутрішньою розмаїтістю життя й інтересів, в поезіях Шевченка майже немає. Уперше народ виступає у його на кону тільки в поемі „Гайдамаки“. Що ж до перших дум-поем, то в їх Шевченко поперед усього сумує з приводу славної минувшини України, що одійшла в історію без всякої надії на повернення.

Було колись—в Україні
Ревіли гармати,
Було колись—запорожці
Вміли панувати

(„Іван Підкова“).

Тепер же все се — „навіки пропало“, минулося без воротя.
 Не вернеться козаччина,
 Не встануть Гетьмани,
 („До Основ'яненка“).

Од славної минувшини лишилися самі тільки могили.
 Минулося, осталися
 Могили по полю...
 Та про волю нишком в полі
 З вітрами говорять.
 („І. Підкова“).

За славним минулим України сумує вся природа.
 Нема Січі. Очери
 У Дніпра питаютъ
 Де то наші діти ділиться?
 Чайка скиглить літаючи
 Мов за дітьми плаче...
 На тім степу скрізь могили
 Стоять та сумують,
 Питаються у буйного
 Де наші панують.
 („До Основ'яненка“).

Правда, поет вже і в цьому періоді своєї творчості бачить лиху долю України; він бачить, як вона після колишньої слави й блиску подвигів своїх лицарів-синів тепер

Обідрана сиротою
 По-над Дніпром плаче,

і що її лиха доля викликає не спочуття її сусідів, а кпини. Пригноблене обличча України, кпини над нею її ворогів крають серце поетові і примушують його шукати втіхи у воскрешенню подій і картин минулого:

А згадаймо. Може серце
 Хоч трохи спочине,
 („І. Підкова“).

та в глибокій вірі в бессмертність слави України:

Смійся, лютий враже,
 Та не дуже, бо все згине,—
 Слава не поляже...
 Наша дума, наша пісня
 Не вмре, не загине...

(„До Основ'яненка“).

У виспівуванню історичної минувшини, в романтичній ліриці та в глибокій упевненості про бессмертність слави України, поет тільки й міг знаходити собі втіху, бо сучасне сумне становище України не викликало в душі поета видимого протеста ради певних ідеалів прийдешності. Сумуючи об тім, що все „минулося“ і що залишилися тільки могили, які розмовляють з вітрами про волю нишком в полі, поет лише меланхолійно зауважує:

А внук косу несе в росу
 За ними (вітрами) співає („І. Підкова“).

В сей період своєї творчості поет видимо ніби кориться присудам історичної долі:

Україна на віки,
 На віки заснула...
 Все замовкло. Нехай мовчить:

Така божа воля („Гайдамаки“).

Такими словами поет закінчує навіть поему „Гайдамаки“.

В „Гайдамаках“, що написані в дусі романтичної поезії на основі сучасної історичної літератури та устних переказів, поет, ставши на вищий вже щабель розумового розвитку, розправляє крила свого великого таланту і дає нам велику історичну картину по широко задуманому планові. Се вже не несміливі спроби молодого поета, а самостійна велика праця в сфері епічної творчості, в якій поет виявив не тільки великий поетичний талант, але і надзвичайну інтуїцію. При цілковитій майже відсутності історичних дослідів, які давали б правдиве освітлення часу і обставин останнього вибуху довгої боротьби українського народу за національну, релігійну і соціально-політичну волю, Шевченко, тільки завдяки надзвичайній поетичній інтуїції, став на цілком правдивий ґрунт в розумінню духа епохи і суті соціально-правних відносин на правобережній Україні і спромігся до такої правди, якої історики добилися тільки через десятки літ.

Але в той же самий час дух романтизму, яким були переняті історичні праці й література того часу, а з другого боку — власне захоплення поета близкими подіями козацько-гетьманської України, при відсутності такого як слід розуміння сучасної дійсності і ідеалів прийдешності, роблять його пророчистим співцем минувшини. Поета захоплювали слава військових подвигів, близькі лицарських походів і зовнішня, декоративна обстановка військових походів і військового життя:

Базари, де війско, як море червоне
 Перед бунчуками, бувало, шумить,
 А ясновельможний на воронім коні
 Блісне булавою — море закипить...
 Закипить — і розлилося
 Степами, ярами...
 Лихо мріє перед ними...

(„Гайдамаки“).

Поет завжди, без перестанку, до галюцинації, живе в сьому камковому оточенню привабливих і без краю дорогих для нього образів, які вже одійшли в минуле і які він так ревно оплакує:

І я плачу. А тим часом
 Пишними рядами
 Виступають отамани,
 Сотники з панами
 І гетьмани, — всі в золоті
 У мою хату
 Прийшли, сіли коло мене
 І про Україну
 Розмовляють, росказують,

Як Січ будували,
 Як козаки на байдаках
 Пороги минали;
 Як гуляли по Синьому,
 Гріліся в Скутарі,
 Та як люльки закурили
 В Польщі, на пожарі,
 В Україну верталися,
 Як бенькетували.

(„Гайдамаки“).

Але поет з таким розумом і темпераментом, які були у Шевченка, не міг назавжди застуватися в обстановці й сфері образів і подій минувшини, співати тільки про саму минувшину та вихвалюти її.

Знайомство з історією рідного краю, власна доля поетова, твори-ришування його з інтелігентними людьми, знайомство з сучасними ідейними течіями в суспільстві, при світлі яких Шевченко мав змогу

бачити й рівняти славне минуле України з безпросвітньою тьмою і незносним тягarem сучасного,—все отсє рано чи пізно повинно було поставити перед поетом питання про рацію історичного процесу і про звязок сучасного з минулим. Признаки появу цього питання в формі зародку ми помічаємо в романтичній поезії Шевченковій першого періоду; в ній поет стойте вже де в чому на ґрунті сучасності: так, він вже і тоді уявляє собі рідний народ і в славному минулому і в сумній сучасності, як етнічну одиницю і себе самого, як представника і співця свого народу, що має своє певне обличчя і місце в сучасності і минувшині в кругу сусідів, як чужих по крові й релігії—турків, татар і жидів,—так само і споріднених—ляхів і москалів. Перегортаючи сміливо рукою криваві сторінки історії польсько-українських відносин, роскриваючи перед очима читача страшні картини запеклої боротьби, пожеж, несвітської злоби й помсти і, видимо, захоплюючись постатями своїх героїв і їх високим патріотизмом, що примушував їх навіть власних дітей приносити в жертву отчизні,—Шевченко в той же самий час ціро й глибоко сумує з приводу сих політичних братньою кров'ю сторінок історії. Покрівцем цього глибокого смутку прикрита поема „Гайдамаки“,—одна з найкривавіших поэм Шевченка. Ноти скорботи, властиві гуманному інтелігентству наших часів, з більшою чи меншою силою звучать на протязі всього оповідання.

Бодай не дивитись, бодай не казати,
Бо за людей сором, бо серце болить:
Гляньте, подивіться: то конфедерати,
Люде, що зібрались волю боронити,—
зауважує поет з приводу диких, нелюдяніх вчинків конфедератів.

В іншому місці поеми, давши кілька малюнків кривавої різні і знаючи, що під час оповідання доведеться дати таких малюнків ще менше, поет шукає одиночку в ліричних увагах:

Отаке то було лихо По всій Україні Гірше пекла... А за віщо? За що люде гинуть?	Того ж батька, такі ж діти, Жити б та брататися. Hi, не вміли, не хотіли, Треба роз'єднатися.

Тут і далі, окрім туго ідеаліста-романтика з приводу людської кро-
ви, що колись текла річками, вже чутко відгомін ідей словянофільства:

Болить серце, як згадаш: Старих словян діти Впились кровю... А хто винен? Ксьондзи, езуті...

В „Передмові“ до „Гайдамаків“ Шевченко виявляє себе за справ-
жнього словянофіла і висловляється в дусі панславізму: „Слава Богу, що
минуло“, каже поет з приводу гайдамаччини,—а надто як згадаєш,
що ми—одної матері діти, що всі ми словяне“. В кінці передмови
Шевченко підкреслює, що звернувся до кривавих сторінок історії не
ради жадоби крові й жорсткої помсти, а ради братньої любові до істо-
ричного ворога і бажання улаштувати з ним відносини на новій,
сучасній основі, які одновідає духові та ідеям часу: „Серце болить, а
рассказывать треба: нехай бачуть сини і унуки, що батьки їх помиля-
лись, нехай братуються знову з своїми ворогами, нехай житом-шпени-

цею, як золотом покрита, нерозмежована останеться на віки од моря і до моря словянська земля“.

В сьому кінцевому акорді політичного романтизму українського поета чутно одповідь на політичні марінія поляків про повернення і відновлення історичної Польщі „од моря до моря“. Від одповіді Шевченка тхне не духом політичного романтизму, бо в поета, видимо, ще не було доброго знання минувшини ні такого ж розуміння сучасності, за допомогою яких він мав би змогу встановити звязок між першим й другим, бракувало йому твердого ґрунту для синтезу фактів і явищ життя... Проте ми вже і тепер знаходимо в поезії Шевченка елементи розуміння поетом сучасності і звязку її з минулим, того розуміння, що незабаром вивело поета на стежку непримиреної, завзятій боротьби з сучасністю.

Посіяли гайдамаки
В Україні жито,
Ta не вони його жали.

Що мусим робити?
Нема правди, не виросла,
Кривда повиває...

Поет бачить марність боротьби предків за свою волю; він бачить, що немає „правди“, а натомісъ в сучасних соціально-політичних відносинах цілком панує „кривда“. Мало того, йому гірко стає, коли він бачить не тільки повну байдужість унуків до боротьби їх предків, а й цілковитий брак свідомості що до свого становища і повну втрату історичної традиції і навіть спогадів про народніх героїв отчизни:

А унуки? Ім байдуже:
Жито панам сіють.
Багато їх, а хто скаже,
Де Гонти могила.

Залізняк де, душа щира,
Де одпочиває?
Тяжко, важко. Кат панує,
А їх не згадають.

(„Гайдамаки“).

Поетове серце болить од того, коли він бачить, як наміряються позбавити безталанний його народ єдиної втіхи — його рідної мови, називаючи її „мертвою“; коли він чує, як обзывають дурнями і його самого і тих, хто насмілюється розмовляти про „мертвий язик“, і глузування над ним не в тому, ніби мова українська справді мертві—бо неможна ж, справді, називати, не розминаючись з розумом, мертвю мову живого великого народа, а в тому, що мова ся мужицька, і що письменники малюють сію мовою побут мужицького народа.

А то дурень росказує
Мертвими словами,
Та якогось то Ярему
Веде перед нами
У постолах... дурень, дурень!

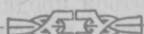
На пораду облишити марні заходи писати на мужицькій мові,
поет дає гостру і рішучу одповідь:

Правда мудра!
Спасибі за раду.
Теплий кожух,
Тілько шкода,—
Не на мене штій.

Вибачайте, кричіть собі,
Я слухати не буду...
Буде з мене, поки живу,
І мертвого слова,
Щоб виливати журбу-сьози.

„Москалі зовуть мене „ентузіастом“, сиріч—дурнем,—писав якось поет,—але се його ані трохи не дошкуляло: „Нехай буду мужицький поет,—аби поет“,—втішав себе Шевченко.

Проте, не вважаючи на зазначені нами ознаки розуміння поетом сучасності, він все ж не стоїть ще твердо на ґрунті протесту проти неї, і як ми попереду згадували, ніби ладен скилити перед нею чоло. Але ся покірність, як показує творчість Шевченкова, була дуже недовга. Таки в сьому періоді своєї поетичної діяльності геніальний поет робить велетенський ступінь вперед і твердою ногою стає на ґрунт рішучого і завзятого протесту проти сучасного йому соціального і політичного ладу і піднімає прапор боротьби за визволення особи й громади.

МАРІЯ ГРІНЧЕНКО.

На дружні могили.

Пам'яти Надії Кибальчич-Козловської та Любими Шерстюк.

(Спомини).

За один тиждень двох робітниць не стало серед нас: 6-го вересня 1914 р. в містечку Трипіллі, на Київщині, одібрала собі життя Надія Кибальчич-Козловська, 13-го вересня у Київі з тифу померла Любина Шерстюк. Перша прожила серед людей 36 років, друга—тридцять.

Не пишу я докладні життеписи та огляди письменницької та громадської праці обох робітниць наших, бо не маю на те змоги. Це тільки згадки мої про любих і дорогих мені людей.

Надія Кибальчич народилася 27 квітня року 1877 на Волині. Там у її батька був маєток і був він якимсь урядовцем. Та як було їй років 6 чи 7, то мати переїхала з нею на Полтавщину в хутір Заріг до свого батька, відомого українського етнографа Номиса. А баба Надіїна була Надія Білозерська, сестра Олександри Кулішевої, або інакше—Ганни Барвінок. Сем'я Білозерських дала кількох письменниців і то не в одному поколінні. Мати Надії Кибальчич теж писала оповідання, підписуючися «Нatalka-Poltavka». Мала Надія і собі почала писати. Писала вірші, оповідання, драми. Часу на те спершу мала досить, бо виховувано її по панському, з покойками, вчитися нікуди її не віддавано, вчилася дома.

Дитинство її невеселе було і самотне, не було в неї подруг її віку. А як навчилась вона писати, та почала складати і всякі свої писання, то утворила вона собі свій окремий гарний світ і ховалася в йому від того негарного, що бачила навколо, від того тяжкого, що і їй доводилось терпіти. Оті писання та розмови з бабусею закращали дівчині сумне життя. Так вона й росла.

А потім одмінлися на гірше матеріальні обставини. Довелося жити з бабусею та з матір'ю вже без покойок у селянській хаті, довелося самій чимало працювати. Та вона не була лінива і працею не гордувалася, то й робила все, що було треба. Писати не кидала і писала переважно вірші. А життя минало, сумне, не осяяне сонцем життя. Відгук його лишився в оцій поезії:

Слухати здалеку, як інші співають,—
Змоги ж не мати співати самій,
Чути ті співи, що все покривають,
Стримувати голос і бути німій,
Бачити здалеку і сонечко ясне,

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ

Пишні квіти, зелені листи,
Бачить здалеку все добре, прекрасне,—
Змоги ж не мати туди підійти,
Змоги ж не мати туди приступити,
Цвіт пригорнути хоч раз до лица,
Пахощі цвіту хоч хвилину зпити,—
Все, все здалеку, ввесіль вік, до кінця,—
Доленько!..

Це був правдивий образ життя молодої дівчини. Тяжко було так жити... Розважала поезія.

Зважилася нарешті послати свої писання до друку — не пощастило. «Коли мені самій, — писала вона, — надумалося послати свої поезії між люде і коли я це зробила, то наче в безодню їх кинула — редакція не озвалася. Я сама чула, що моїм віршам чогось бракує та ще й дуже важного, а порадитись ні з ким було. Тоді порішила звернутися за порадою до кого небудь з письменників і звичайно що вибрала Б. Грінченка, бо раз мені подобалося те, що він писав, то він, значить він, може мені сказати те, чого мені треба. Достала адресу і послала кілька поезій, прохаючи порадити, що мені з ними робити. Відповідь прийшла незабаром: поезіям бракувало метру. На двох сторінках листа Борис Дмитрович докладно росказав, що мені треба знати і додав, що я видно люблю і розумію природу... Через рік мої поезії узяв О. Маковей до «Літературно-Наукового Вістника».

Це було року 1898-го. З того часу почали друкуватися вірші та оповідання Надії Кибальчич.

Познайомилися ми з Надією Кибальчич на Шевченківському концерті року 1903. Була вона тоді молода, гарна з себе, дівчина: цікавилась дуже літературними справами і як приходила до нас, то багато говорилося про літературу. В справах літературних і листувалася вона з Борисом Грінченком.

Здається, це сталося 1902 року: ніби ясний промінь сонячний осіяв сумне, безрадісне життя дівчини, як познайомилася вона з лікарем Миколою Козловським, поляком, що прегарно говорив по українському. Розумний, широгуманний, чесний він був. Дівчина покохала його великим коханням. Та кохання давало їй і щастя велике й горе тяжке, бо Козловський, ще студентом бувши, заслаб на сухоти. Дівчина те знала, але вона любила ту слабу людину, любила великою любов'ю і не побоялась хвороби. Жити разом і вмерти разом наважилася вона і року 1905 влітку одружилася з Козловським і стала жити на Мелехах у Полтавщині: там він лікарював.

З того часу дуже одмінилось її життя: стала вона жити по своїй уподобі, вона піклувалася, щоб поліпшити здоров'я своїй дружині: дбала, щоб він мав гарну їжу, теплий захистний куточек, де б міг одпочити після тяжкої праці земського лікаря, допомагала йому і в лікарні: та в той же час не кидала й праці літературної, бо і саму тягло до неї, і чоловікові її писання подобались. Та гарне життя недовго тяглося. В кінці 1905 чи з початку 1906-го р. обох Козловських арештовано і оцінились вони в Прилуцькій, чи в Хорольській тюрмі...

Тяжкий то був час молодій жінці. Тюремне життя без потрібної за-для хворого доброї їжі, без потрібного йому свіжого повітря дуже

позначалось на її хворому чоловікові. До цього ще не знали, чого їм сподіватися: чи довго в тюрмі держатимуть, чи буде суд; були чутки, що вишлють у Сибір. Так тяглося кільки часу і нарешті прийшов кінець стражданням: обох Козловських выпущено з тюрми. Та він так занепав на здоров'я що вже не здатний був лікарювати в земстві, здавалося, що вже смерть вітає над ним. Але енергійна жінка його наважилася вирвати його у смерті. В неї були гроши — п'ять тисяч карбованців спадщини від діда та від батька. Вона зважилася на ті гроши повезти чоловіка за кордон. Правда, ще справа їх не зовсім скінчилася, але дожидати довго не можна було: гарячка палила Козловського, і жінка його напружувала всі свої сили, щоб добути дозвіл виїхати за кордон. І таки добула.

Виїхали Козловські спершу на австрійську Рів'єру і жили в Ловрані. Та лікарі казали, що треба переїхати на італійську Рів'єру. Іхати ж туди, не знаючи італійської мови, не можна було, бо Козловський думав, подужчавши, заробляти гроші лікарюванням. То вони почали вчитися італійської мови. Наймали собі вони тільки світличку, а робила все, що треба, Козловська сама: і їсти варила, і білизну прала, і шила. Грошей же було небагато і треба було, щоб їх яко мага надовше стало і щоб хворий мав гарну їжу і все йому потрібне. «Ні одна копіечка не пішла в мене марно: ні одного шматочка хліба не викинула я ніколи, ні одної ложки молока не вилила геть», — казала мені вже тепер Надія Костянтинівна, як ми згадували минуле.

Більш як рік прожили Козловські в Ловрані, а потім переїхали в Італію, спершу в Сан-Ремо, а потім в Оспедалетті. Року 1909-го восени і нас, Бориса Грінченка та мене, доля превела туди ж таки. Там ми вперше побачили дружину Надії Кибальчич-Козловської, Миколу Ісидоровича Козловського. Він був дивно-хороша людина. Широко освічений, розумний, гуманний, він якось одразу став нам близькою людиною. До того ж він добре знав українську літературу і гарно говорив по українському. Ми щодня бачились спершу в їхній або в нашій квартирі, або на Корсо. А згодом уже Микола Ісидорович щодня приходив до слабого Бориса Дмитровича, як уже він не міг виходити. Жили Козловські в Оспедалетті переважно з готових грошей, бо заробітку лікарського він мав дуже небагато. По натурі своїй він не міг бути курортним лікарем, не міг усякими способами здобувати собі «практику», — гайдував він тим. До того ще й інтригували проти його, просто таки не допускали до його хворих. В Італії тоді лікарям, які не мали диплому з італійських університетів, не дозволено було лічити італійців. Здається, навіть вони могли лічити тільки людей з тієї держави, в якій здобули лікарську науку, то й силкувався кожен російський лікар здобувати собі практику серед слабих з Росії, а їх не так уже багато було. Козловський до «здобування практики» не здатний був, то й мав дуже малі заробітки. Пригнічувало це Козловських, та що мали робити — сила було боротися з людьми, які кукали з-нишка. Правда, безплатну «практику» він таки мав і навіть їздив у Сен-Ремо до такої, слабої, що не мала чим платити лікареві.

Маючи багато вільного часу, Козловський взявся складати словарі російсько-італійський чи навпаки, не пам'ятаю тепер, і склав великий. Та видавця трудно було шукати в Росії, живучи в Італії, і він радий

був, що зміг продати у Росії свій словарик як матеріал до словаря за 150 карб. Почав був він ще якесь роботу лінгвістичну, та вже не знаю, що з нею сталося. Філологією та історією літератури він цікавився не менше, ніж медициною і казав, що запевне вчитель з його був би кращий, ніж лікарь.

Я просто дивувалася, як могла Надія Костянтиновна робити таку силу роботи. Все, що треба було робити в господі з кількох світлиць, вона робила сама, не покидаючи й праці літературної. Опріч того вона багатьом людям ставала в пригоді. Про себе можу сказати, що коли б не Козловські, то навіть не уявляю собі, що було б з нами в Оспедалетті. А на душі в неї тоді ох як тяжко було! Їй говорили, що тільки в Італії він може жити, що в Росії він не виживе; але надія на те, щоб жити довго в Італії, була дуже мала, бо зароблялося дуже мало. І от вона, годуючи його добре, силкувалась сама менше їсти; пробувала робити кефір, та його дуже мало розходилося — дві три пляшки в день; давала уроки французької мови; заробляла літературою, але все це давало дуже мало. Хотіли вони се з одним лікарем з Росії завести санаторію, але грошей не вистачало... Прийшов лист з Росії, кликали на посаду земського лікаря в Полтавщину. Хотілося їхати, надто тим, що сільський сход прохав, щоб настановлено було лікарем до їх неодмінно Козловського, якого селяне вже добре знали. І нудьга за рідним краєм велика брала. Надія Костянтиновна писала:

Під вікнами мають рясним цвітом віти,
За ними ген видно широке море;
Вечірнє сонце огнем запалило.
Легенькі хмаринки — й огневі відтінки
Поклало на хвилі. І жевріє море,
Рожево-червоне, спокійне, лагідне.
Далеко, далеко на обрії чистім
Вітрила, мов чайки крилечка, білють...
В кімнаті в куточку маленький малюнок:
На нім мала хатка; солом'яна стріха
Легку і прозору тінь кида на стіни,
Садок біля хати, левада і стежка...
Самі що — хвилини одводяться очі
Од вікон і хочуть жадібно дивиться
На тую убогу мальовану хатку,
На спогад далекого рідного краю...

Та не можна було їхати до тих рідних хаток, що одну з їх змалював Козловський і висіла вона в їх у хаті «на спогад далекого краю». Дивились на хатку та розмовляли з вітром, що віяв з рідного краю:

Повій, вітрє легесенький,
З півночі, з гори,
Та так тихо — тихесенько
Мені говори:
Що робиться, що діється
В моїй стороні.
Співай тихо — тихесенько
Свої ти пісні.

В виноградах густолистих
Ти не спочивай,
Та барвистим олеандрам
Пісень нє співай;
Та пахощів з померанців
Собі не бери,—
Повій, вітрє легесенький,
З півночі, з гори.
«Я не вію тихесенько,
А влю, гуду,
Бо з холодної півночі
Сюди я іду.
І пахощів, що дурманять,
Тут не пить мені,—
Я напився вже морозу
В моїй стороні.
Не співати же олеандрам
Про зіму пісні,
Ні про горе, про в'язниці
Смутнії, тісні.
І тим буйним виноградам
Я не принесу
Із холодної півночі
Кріаву росу.
Не трояндам моя пісня
Співана в журбі,—
Все, що маю з моого краю,
Принесу — тобі».

Читали «Раду» та львівські деякі газети.

Часом приходив з рідного краю лист, а найбільш листувалась Надія Костянтиновна з Лесею Українкою; часом приїздили земляки на якийсь час по здоров'я та їхали знов до дому. А Козловські знов засталися самотні. Правда, були в їх знайомі італійці і з ними було добре, але про «свое» з ними не поговориш. Траплялося на довший чи на коротчий час знайомитися з російськими людьми, яких так багато вештались тоді в західній Європі; та то знайомості були випадкові і часто лишали по собі тяжкі враження.

Сам Козловський схилявся до того, щоб їхати додому, але вона не хотіла. Вона знала, що він уже звик до клімату італійського і тільки в юному ще може жити, і вона ще не хотіла вертатися, що силкувалась боротися з несприятливими обставинами і сподівалась, що таки якось пощастиль заробляти на життя в Італії...

Смерть Бориса Дмитровича тяжко вразила обох Козловських. Вони журились по юному дуже, а до того ще їй перед очима ставала картина її майбутнього, неминучого, — вона це знала — горя. Смуток одбився на здоровлі; в його пішла кров, а вона відразу втратила силу. В червні 1910 р. вона писала мені: «Я була так ослабіла, що взяла на два тижні вашу донну, щоб вона приходила щодня на три години. З цього бачите, як мені погано, що я собі дозволила таку роскіш,

якої не дозволяла ось вже чотири роки. Але думаю, що в кінці цього тижня зможу якось сама вправитись».

Подужчавши трохи, Надія Костянтиновна, знову взлялась до не-винної праці. Тоді вона здобула собі переклади з французької, з італійської і з московської мови. Переклади ті замовлено було їй від „Селянської Каси“, що була на Буковині і плачено, здається, по десять корон за друкований аркуш. Знаю, що перекладала вона Саламбо Флобера, а що ще—не пам'ятаю, та й не про все знала, мабуть. Одного разу вона писала мені: „Перекладала я дурницю, та мені перебірати не можна, аби заробити“. Знаю й те, що за ті переклади не всі гроші її заплачено. А вона сиділа над ними часто вночі, маючі, слабі очі. Писала вона й своє і містила оповідання в „Раді“, в „Ділі“, в „Рідному Краю“, в „Молодій Україні“. Доводилося й такого зазнавати: „Од Ш.... а (або від кого другого, не знаю, бо без підпису) я одержала листа ще зімою, і він тоді, писав що нічого мого не беруть, бо не беруть кустарних виробів“.

А тут нове лихо над головою нависло: новий закон про те, що без італійського диплому зовсім не можна лікарювати в Італії. Правда, що був тільки проект закону, але майже певно було, що він стане законом—що тоді робити!.. „Не знаємо, що й робити, — писала мені Надія Костянтиновна. Вертатися (в Росію) для здоров'я небезпечно та й пізно вже (була вже осінь)“.

В жовтні (Х) вона писала, що чоловік її застудився і має плевріт: „Як це мене мучить. Ви розумієте. Але горе-горем, а справи справами, навіть більше мушу тепер про їх дбати“... (про заробітки, звісно)... Увесь час чим небудь клопочу собі голову, щоб не думати. Зуби боліли й була сьому рада, бо не давало думати“.

В листі від 17 січня 1911 року читаю: „Чоловікові знову було погіршало, а тепер знов у боці болить. Та не так його хвороба мучить, як журба. А все наче до того йде, щоб йому ту журбу побільшити та роз'ятрити. Я просто не знаю, як все у нас далі буде. Тепер сціпила зуби і живу наче й справді жива, тоді, як душа умірає. Переклади скінчила, а других мені ще не прислали, можливо, що їх уже й не буде. Після листа Ольги Петровни знов узялася писати своє. І пишу тепер багато. Взагалі цей рік пишу стільки, немов би це був останній рік моєго життя. Можливо“.... „Написала вам такого сумного листа, як те, що думаю завсігди. Ну, Вам де настрою не зопсує, бо, звичайно, він і сам по собі не кращий від мого“.

Здається, тільки мені й могла писати вона про своє горе. Листи до мене були мов би клапаном, через який вона збувалася трохи суму. Але я мусила відписувати так, щоб Микола Ісидорович не догадувався про її переживання, що такі вони тяжкі і що вона бачить, в якому стані його здоров'я.

Нарешті „вийшов закон, якого ми боялися. Завдяки йому 16 лікарів усікої національності (в Сан-Ремо та в Оспедалетті) тратять право практикувати“.

Через цей закон довелось Козловському добувати диплом з італійського університету. Трохи готувався він до цього в Оспедалетті, а потім переїхали у Флоренцію. „Готовування не пропало даром і от він сьогодні віддержав екзамен“, — писала мені Надія Костянтиновна в

листі з дня 3 липня н. с. 1911 р.—„Професорі його дуже хвалили, а про дисертацію сказали, що це добра й важна праця. Не знаю, чи буде з цього яка користь, але це дуже добре для його настрою, а значить і для його здоров'я. Можливо і навіть напевне ми оселимся в Нерві“.

Про час пробування свого в Флоренції Надія Костянтиновна залюбки згадувала, казала, що їм там добре було серед усіх пам'ятників минулого, яких так багато збереглося в Флоренції. Там, побувавши в келії Савонароли, написала вона своє улюблена оповідання „Флорентійські ночі“.

У Нерві не добре жилося Козловським; ось кільки уривків з листів її до мене відтіля: „Тут нам, я думаю, буде тяжче, ніж у Оспедалетті, бо там таки бували люди і в Сан-Ремо було їх трохи, а тут хиба хто з Росії навернеться. Місцевої (інтерлігенції) чимало і маемо вже знайомих, але всі вони в пекельній сварці між собою і важко з ними... Тепер тут буде виходити часопись на рос. мові, якої мета знайомити росіян з медичною, уміlostю і літературою. В цій часописі, в медичному відділі, бере участь і Микола Ісидорович. Він помістив там свою tesi, що була ухвалена флорентійським факультетом. Що вийде з цієї часописі—невідомо. Бажано її поставити добре, а чи вийде так, то вже трудно сказати, бо ще тільки перший № друкується, а вже учасники так посварилися, що деякі вийшли і мають думку застіпувати новий журнал. Що тут робиться поміж росіянами, то не можна й росказати, не можна й росказати, яку колотнечу наводять лікарі російські через конкуренцію. А всі і без практики люди достаткуваті... Лікарі тут забрали в свої руки ще краще, ніж у Сан-Ремо і організували просто бездоганно агітацію за себе і проти інших. Знаєте, коли б не одбірало це від нас і від інших шматка... хліба і не нервувало без краю, то було б цікаво дивитися на цю шалену боротьбу... за великі заробітки. Миколу Ісидоровича вони об'явили хворим, до якого не можна звертатись... Тепер Микола Іс. їздить у санаторію до одного російського лікаря, який власне, і порадив оселитися тут, обіцяючи дати роботу; її він не дав і досі обіцяє. Чоловік йому помогає майже дурно, бо там можна навчитись де чому і це може придатися для Росії“.

Бо вже тоді побачили Козловські, що не минеться їхати в Росію і дождали тільки весни. А тим часом Надія Костянтиновна варила юти, шила, прала, прибрала в хатах, писала, давала уроки французької мови. І все це в переміжку з приступами невральгії половини обличчя і тяжкими думками про те, що її чоловік, приїхавши в Росію, неминуче швидко помер. Та ще було в ній горе: довідалась про хворобу улюбленої бабусі: „Ніхто так не вміє розважити й заспокоїти, як бабуся: вона тільки гляне на тебе своїми очима чудовими, то зараз на душі полегшає“, —казала колись Надія Костянтиновна. І тільки жалко їй було бабусі,—після чоловіка—найріднішої души.

„Сюди думав приїхати Богдан Ярошевский, але здається, не приїде. Хто він такий?.. Шкода, що не приїде, бо хотілось би мати хоч одну душу з нетутешнього кодла“.

„А ніхто з українців не збирається в цю сторону?“—питала Надія Костянтиновна. Але ніхто з українців тієї зими не поїхав у Нерві, так що даремно Козловські виглядали земляка.

В останньому листі з Нерві Надія Костянтиновна писала: „Не пишувам все того, що дуже погано живеться і не хочеться на своє лихожалітися, тим паче, що воно у нас і не одно. На весні думаемо вернутися і чоловік шукатиме посади. Не знаю, що з того буде, бо Нерві одібрала і решту здоров'я—серце ослабло. Тут було стільки неприємностів, стільки хвилювання і таке безробіття, як ніде. Зрештою думаю: кліматом, а може буде й краще, як вилізмо з цього смердючого багна.”

І справді в квітні, чи в травні, Козловські вирушили з Італії додому.

Невимовно тяжко було Козловській, як почала вона складати речі в дорогу. Не раз думалося, що краще б пожити в Італії ще кілька місяців, побувати в Римі, бо обою цього дуже хотілося, а тоді, витративши останню міру, зробити так, як зробили в її оповіданні «Життя» чоловік та жінка, що не маючи заробітку пішли вдвох до річки, взялися за руки і ввійшли в воду, і вода їх покрила...

Сумна була подорож Козловським, як верталися вони додому... А переїхавши російський кордон, хоч і як спілювала зуби Козловська, та не помоглося, і слози ринули з очей. Не з радості вони полилися, що от після 6 років життя по чужих краях, довелося додому вернутися, а з горя пекучого, бо то оплакувала вона свою дружину і сама прощалася з життям...

Приїхавши з Італії, Козловські оселились у Лубенщині і почали шукати заробітку: він—лікарської посади, а вона—переважно літературного заробітку, або й іншого якого, щоб мати якусь кошійку на той час, як він не матиме посади, чи не матиме вже сили працювати. А тим часом довгий переїзд та хвилювання далися в-знаки Козловському: пішла кров, збільшилась гарячка. І знову жінка не дала йому вмерти, знову йому стало краще. А тут і з заробітком пощастило: його настановлено земським лікарем — інспектором у Трипіллі на Київщині: піклуватися про тих підкінущих дітей, що земство роздає по селах. В початку вересня оселилися Козловські в Трипіллі. Плату він одержував добру, і тепер Козловська мала змогу навіть наймичку собі до помочі наняти. Та й не можна вже було без неї обійтися, бо мусила допомогати чоловікові в його службовій праці. Він же був не тільки лікарем, але й адміністратором і доводилось багато писати, то це писання і взяла на себе Надія Костянтиновна. Але ж не саме писання, бо й говорити з людьми здебільшого доводилося їй, бо Козловський сам мало міг говорити, втомлявся і голосу бракувало. А тут і осінь російська дала йому себе почуття. В листі з 29-го жовтня 1912 року Надія Костянтиновна писала мені: «Давно ми одержали від вас книжечки, та й досі я не подякувала. Та ви ж певне знаєте від Берти, як тяжко був хворий Микола Ісидорович, то й розумієте, чого я мовчала. Він був хворий, але ще ніколи так страшно як цього разу і ніколи він не тратив надії. Власне те, що йому стало легше, для нас несподіванка. Правда, до одужування ще далеко. Температура стала нижча, але не вгаває і доходить вечорами до 38. Звичайно, як би він міг тепер нічого не робити, то може б швидче одужав, але він бойтися втратити посаду (і справді, що б тоді ми робили) і робить. З дому ще не виходить і хворих приймає дома. Поки що, ту всю роботу може

виконувати, а от як буде в январі, коли в протязі трьох місяців треба буде через день робити об'їзди—того вже не знаю.

Звичайно, така робота йому не по силі. Але що ж робити. Я шукала скрізь перекладів, сподіваючись виробити ними стільки, щоб хоч як небудь прожити. Майже нічого не здобула, а що здобула, за те не платиться”.

З Трипілля від Козловської небагато листів я мала і всі вони вже безнадійні. В листі з дня 23 — XI читаю: „Микола Ісидорович знов був хворий, знов була кров та висока температура. Ви собі не можете уявити, який він тепер став. А що то буде в январі... Треба буде або в одставку подавати, або їздити. Їздити треба через день. Візьдити ранком і вертатися пізно увечері. Я намагаюся про це не думати, а то боюся просто збожеволіти. А час біжить, біжить аж голова вернеться.”

Роботи тепер у мене чимало і я нею задуррюю собі голову: секретарюю, перекладаю, навіть спитаюся писати, але що-небудь копотеньке...“

Не згадаю вже тепер, як з тими поїздками було: здається, сам Козловський небагато їздив, а хтось робив це за його.

З листа од V. 1. 913:

„....Бачу, що ви не знаєте, до чого у нас ідеться. Навіть думате, що можу в Київі бувати. Як приїхали сюди, так я туди ні разу не їздила, хоч по літературних справах мені дуже б треба було. Але що для мене ті літературні справи тепер... Аби тільки якось поки що голову чимсь собі морочити та не збожеволіти або що.

Миколі Ісидоровичу зовсім погано. Він сам уже надії не має. Проте мусить через силу служити, і дивитися на це—така мука, що иноді аж холонеш. Але що робити. Коли б не служив, чим би ми тепер оце жили... Кілька разів я вже радила покинути службу, але потім думаю, а що як життя переживе те, що за цей час набралося... Ні, вже краще, поки можна, служить. Так, принаймні, все, що тут можна мати за гроші: чи поживнє що, чи ліки, те вин має. А без служби що буде...

Я знала, що так буде, коли збралися до Росії. Він міг вже жити тільки в тому кліматі. Я вже казала, що жалкую, що ми не в Америці, де люблять все ексцентрічне і де я, об'явивши, що даю собі виколоти око, або одрубати ногу, чи руку, могла б дістати потрібну суму та повезти М. І. назад. Але правда їй те, що в такому стані здоров'я, як його, нікуди не можна везти, навіть до Києва, бо він же не може ходити. Ледві—ледві переходить кілька разів у день з однієї хати в другу.

Ми тепер намагаємся не думати далі трьох днів, або тижня, але це не дуже то легко—жити без майбутнього. Иноді Миколі Ісидоровичу стає так погано, що і три дні здаються довгим часом і вже радий, коли певний хоч за один день.

Та ще коли б знали, як він мучиться, і фізично, і морально. Иноді каже, що хоч би швидче кінець, так обридло і так трудно змагатися за життя.

Так нам живеться тепер. Нескінчені склони від телефону та пульта

Я цілий день щось намагаюся робити і не спиняється, аби дурмати себе. Роботи досить. По службі стільки писанини та клопоту, що інші дні малі. Потім господарство, треба ходити за Мик. Ісид., а яке вільна хвилина, то й пишу, перекладаю. Мик. Ісид. радить видати свої речі (писання Козловської), але певне, на це не буде вже часу. Хоч, може й почну клопотатися, сподіваючись дива.

Може літо допоможе йому. Ми наняли дачу і, як буде погода, переїдемо. Побачимо. У мене в початку февраля вмерла бабуся (сестра Кулішевої), котру я дуже любила. Я завсіді мріяла взяти її до себе, коли можна... Коли М. І. стає трохи легче, я починаю журитися за нею. Не можу досі поняті віри, що її нема. Вона була така чула і така ще новна життя.

... Ми живемо дуже самотно. Власне не має ні душі, з котрою можна б широ побалакати. А в таку тяжку годину та бути самим, зовсім самим, то часом робиться трудно. Часто тільки буває Н. Н., але вона якась чудна: цілком не розуміє, що значить хвора людина і що таке горе з цього приводу. Я ще такого не бачила. Словом у такі години з нами тільки наймичка, кіт і собака».

Не помогло літо, не сталося чуда; в початку липня одержала я від Козловської довгого листа, якого вона почала писати ще V. 27 і писала уривками. Подай дещо з його:

«Щире спасибі за Вашого листа. М. І. сказав: «як гарно дістати листа від порядної людини». У нас така самота, що аж моторошно, а нам тепер напевне приходить край. Гарячка при антипіріні 39 і ніколи не спускається нижче 37,5 та й то на півгодини. Мучиться він. І нема (в його) сили терпіти фізичні і моральні муки, і хочеться жити. Я сама. І оце, щоб не збожеволіти, пишу вам. Тай хочеться, щоб нас хто пожалував, не знаю, чого, а хочеться. Тут у нас нема нікого. Та й мабуть, скрізь, бо, зачувши про нашу біду, ніхто не озвався.

Краще мені не знаю яку муку терпти, ніж бачити, що він так страждає...

Про те, що і я умру, я і трохи не жалую. Навпаки, це тільки і підтримує, що я можу вмерти і не мучитись. Мені для себе нічого не шкода в житті, в природі. Власне з того часу, як я у Нерві впевніялась, що прийдеться виїхати в Росію, я стала наче мертві. На щоб не глянула, про віщо б не подумала, зараз мені уявлялося те, що тепер має статися. Зімою я була певна, що нам не побачити весни. А коли її згадувала, то мені здавалося, що вона вмерла, як умерла моя бабуся, як умерла колишня я сама. Коли прийшла весна, то була мені як чужа. Йоді траплялося лише, що я пізнавала її. Наприклад, цятка сонця на дерев'яних сходах, буряйника, тінь на узгіррі, або біля хати мені нагадували щось рідне і любе, але зараз воно зникало. В загальному природі я вже не могла якось бачити...

V. 30. Знову буду писати. Що мені робити. Від болю людина кричить,—я пишу. Йому гіршає. Яка вже там надія. Та хоч би він хоч не розумів правди. Учора казав, що скільки втіхи можна б мати, коли б хоч трошки здоров'я. Наприклад, змалювати частинку ліси освічену сонцем, дерево за нею і зелену. Як це було слухати! Та ще й казати, що незабаром можна буде дістати фарб і т. п. Коли б ми були не переїхали у Нерві, то може б пожили на світі. Але нас підвів З., що

пообіцяв посаду у своїй санаторії, а потім примусив його робити, а заплатив тільки 200 фр.

Я знала, що він може жити тільки в Італії, але мусили вернутися. Правда, у нас зоставалося ще трохи грошей, але вони були призначенні на вмірання і тратити їх на життя не можна було—що б ми робили, коли б прожили все до копійки. Тепер, принаймні, М. І. може мати, що треба і може вмерти своєю смертю...

Я як згадаю тепер Італію, то, здається, землю б цілуvala. Вона ж давала йому сили жити. Коли що цістаю відтіль—плачу. Боже, яка вона хороша. Як згадаю Флоренцію з її старими вулицями, прекрасними церквами та невимовно хорошою околицею, то здається, що от-от зомлю. Які ми там були щасливі. Ми і тоді казали, що це мабуть най-щасливіші часи нашого життя. Краще було нам там загинути. Легше. А тут як у безодні. Там і чужі люди прихильні. Тут така самота. Ви знаєте, що тут мені сказала на втіху одна людина колись, коли М. І. було дуже погано:

— Знаєте, я розумію, як вам тяжко, і я дуже хотіла б, щоб хто небудь тут міг залишатися до вас. Та тут нікого немала підходящого.

Ви знаєте, що я ніколи не чула страшнішого, розумієте, наче якесь страшне і гідке злочинство...

VII—30. Вчора помилилася числом: було Петра, а сьогодні 30. Гіршає. Не знаю, що робити. Річ в тім, що як не як, а людина, поки не загине—матиме надію. Через надію я працюю по службі, що в мене відбирає багато часу. Коли б знала, що не треба буде тієї служби, то нічого б не робила, а тільки ходила б за ним. Мушу також і хазайнувати, щоб йому було все потрібне. Але чи відержу я одна ходити, як ще гірше стане. Кого покличу на поміч?..

Тяжко нам умірати, але тяжко і жити. Як подумаю, то ми чогось завсіді про других більше думали і боялися скривдити. Каюся. Не каюся тільки, що так відносилася до його. І не можу дорікати, бо нічого не зробила такого, що, бачила, не треба робити. Робила все, що могла, думати тільки про його. А може я не все робила і не те, що треба. Наприклад, треба було хоч загинути, а вернутися назад «чи пан, чи пропав», бо тут лишалися на повну згубу. Я казала, що треба вернутися, але ніхто мене не підтримав, він спокусився на посаду і впевняв, що з морального боку йому тут буде краще.

VII—I. Учора ввечері було більш 39 при антипіріні і був майже непрітомний. Це вже напевне край. По службі не хочу нічого робити. Та й взагалі тут усе як слід, порядок; як не як, а ми всю силу покладали щоб по совісти робити діло. За що нам така мука? Хоч би швидче, а то ще так мучитись. А може таки доля нас помилувала: гірше було б, коли б пережили гроши. Цього я найдужче боялася.

VII—3. Я не знаю, чи багатьом буває так, як нам. Всі знають, що він хворий і що я сама-самісенька. І всі не тільки не стають у пригоді, а кожен накидя на мене свою справу...

Коли б швидче край, а то я збожеволію. Хто ж його догляне?...

...На Великден у нас з ним була розмова. Він казав, щоб лишилася жити. Але я відказала, що нема навіщо і що життя мені таке прокляте, що тільки для його і живу.

Боже, яка самота! Як погляну навколо, все ж то для його робилося, все ж то про його думалося, все ж то наше, нашої душі частина у всьому, все освячено його рученькама. Якби могла все спалити, щоб до других не доставалось...

Учора все таки працювала. Де ж надія береться, коли все вже добре видно. І чує моя душа, що і скінчимо ми самі, що ні одна душа не проведе нас на той світ теплим словом...

VII—4. Мабуть кінець. Будь проклят З. (лікарь з Нерві), котрий почав те, що тепер кінчається. 22 липня було б 8 років, як ми одружилися і майже 11, як зустрілися. До його я нікого не кохала, а як покохала його, то наче його душа увійшла в мою, — без цієї душі не жити мені. Якось забрав він мене всю, що по-за ним у мене нічого нема. З ним є багато: і людство, і природа, і все стародавнє, що ми однаково з ним любили, — по-за ним — нічого.

Боже мій, що ж зробили з ним усі ті, що одбирали у нас шматок хліба там, в Італії! За що? Щоб доловити до своїх тисяч копійку, вони одбирали у нас життя. Моторошно згадати.

А небо ось таке синє, як в Італії. Як би ще він пожив, я комусь би ноги цілуvala, щоб дав змогу повезти його туди. Але кінець... Коли б мені мучився. Йому божевільно хочеться жити. Що мені робити?

Посилаю свої речі вам, все необроблені, але може що небудь і придaloся б... А може хоч тепер хто видасть мої оповідання та поезії. Так і не діждалися при житті.

VII—6. Що хотіла писати? Вже не знаю, може це останній вечір. Співають дівчата, парубки, щось давнє мені нагадує, коли я була підлітком, а інша. Сьогодні все говорили про те, як спізналися, як покохали один одного. Боже, яке наше кохання завсіди було чисте та небуденне. Може через те, що смерть завсігда стояла біля нас, ми якось не підходили до життя і до бруду.

Я цей лист не пошилю при житті, він мені потрібен, щоб розмовляти з живою чuloю людиною. Я можу розмовляти з вами широко, нічого не таючися, бо мене не буде, коли він дістанеться до ваших рук.

... Шкода Насти (наймичка). Не знаю, як далі буде, але досі це єдина наша порятовниця, єдина, що стає нам у пригоді і не кида нас в біді. Славна вона дівчина, небагато таких на світі. Тепер я думаю, чи то все скінчиться з смертю. Сьогодні мені снилося, мов би мі після смерті опинилися в якомусь саду, південнішому від тутешніх і там було соняшно і росли дуже гарні квітки, яких я в цьому житті не бачила. Наче великі жовті маргаритки з чорним пушком. Тільки коли б нам не розлучитися, коли в інші життя, бо без його і тут і там мені нічого не треба...

Пишу, бо сижу одна, а він конає, і я нічого не можу зробити, але мушу тримати себе до краю. Мало кому доводиться бути в такому нещасті самому. Хоч би було з ким пошлакати...

Marie Миколаєвно, як я плакала над вашим горем, як довго я журилася з вами, але тепер мені ще тяжче. Коли б біля нас оце тепер була людина, щоб хоч на десяту частину відносилася до вас. Ну, та все одно, загинемо й сами, така вже наша доля. Я сьогодні звертася до тутешньої фельшериці, але їй звичайно ніколи і все-таки вона

нас не зна. Лікарь не одвідує. Був позавчора. Хіба він сам не бачить, що діється!

VII—7. Він — уже не він, осталось тільки подоба коханого. Майже не розуміє нічого, щось йому привижується. Я сижу сама і чекаю кінця. Чи з того часу, як ми полюбилися, було в мене що цікаве само по собі по-за ним? Чи була думка, чи викон, чи замір, в котрім він не був би усім. Не було. Тепер його вже нема, лише живий спогад. Рятуйте мене, швидче дайте смерть. Що я кажу? Ніхто нічого тепер не зробить. Раніше можна було, та ніхто не озвався. Треба дотерпіти. Не можна ж покинути самого. Я, мое сонце, вся була твоя і з тобою піду. Тільки для тебе було мое життя, мої думи, без тебе нічого. Без тебе ні неба, ні сонця, ні наймізернішого листочка.

Я давно готова була, я знала, що не переживу його. Навіть тоді, коли не були і зарученими. Може ми одна душа.

Слухайте, Marie Миколаєвно, може ми швидко побачимося з вашими. Може з бабусею. Ох, як мені хочеться вмерти.

І невже це все справді. Адже от усі речі такі, як були. І всі вони читак, чи інак для його. Неможливо! На кожному його погляд, його думки. Ось передо мною книжки, що йому так хотілися і котрими він так утішався; пошльничка, що я купила для його ще в Мелехах. Вони зостануться, а його не буде. Годі! Для мене і вони не будуть».

На цьому лист уривається. Я одержала його разом з кількома рукописами. Що було робити? Звичайно, зараз юхати в Трипілля. Але я поїхати не могла, бо нездужала. З тих, хто міг би поїхати, не було нікого в Київі. Я послала телеграму, запитуючи про здоров'я Миколи Ісидоровича, послала на те, щоб тільки озватися. За телеграмою послала листа. 11-го одержала відповідь на телеграму: «його нема, я зосталася». Помер Миколай Ісидорович 9-го вночі. 14-го я одержала від Надії Костянтиновни листа:

«Його вже нема. Він умер у таких страшних муках. Таке страшне, що не знаю, як витерпіла до кінця. Тільки останні два дні були біля нас люди, хоч і чужі, а то увесь час з Настєю самі. Я не знаю, як це сталося, що я зосталася. Як положили на стіл і всьому лад дали, я випила більш граму морфію, але через добу прийшла до себе. Кіль би пропав від такої дози. Я випила у друге менше, тільки зосталася, але знову нічого. Після другого разу через десять годин почула себе погано, але не на смерть погано, бо час минув, а погано так, галюцінації... Тоді я попрохала лікаря... Я тепер, як не я; не плачу; тільки (прочитавши) вашого листа заплакала. Як зкам'яніла.

... Я тепер мало що розумію, мов би я і він були хтось інші і я про їх тільки згадую»...

Потім Надія Костянтиновна одержала листа від незнайомої людини Любови Сергіївни Шерстюк. Вона казала мені, що лист був надзвичайно гарний. Любов Сергіївна, зазнавши сама такого ж тяжкого горя, як Надія Костянтиновна, зуміла озватися відповідним словом до тяжко пораненої душі. Вона розповіла і про свою втрату, про свое горе, про те, як вона знайшла в собі силу жити, віддавшися праці для тієї ідеї, для якої працював і її чоловік. Казала, що людина, яка може працювати за для добра людського, не має права відбірати собі життя.

Лист зробив велике враження на Надію Костянтиновну. Може через його вона вже не робила більш нічого тоді, щоб умерти.

Через якийсь час Козловська приїхала в Київ і прийшла до мене. Страшно змучена, половина обличчя і всього тіла після морфію була трохи ніби спаразованана. Це ми вперше побачилися з того часу, як я вийшла з Оспедалетті... Тяжко було наше побачення...

Треба було знайти за - для Надії Костянтиновни хату, і я згадала про ту, в якій жила сама, приїхавши з Італії, у шановної Людмили Михайлівні Драгоманової. Я певна була, що ні в кого не буде так гарно Надії Костянтиновні, як там. І я не помилилася: цього літа з Зарога Надія Костянтиновна писала мені: «Оде разом з цим листом посилаю і Людмілі Михайлівні. Як згадаю, як мені було у неї в ті часи, так бачу, як гарно вона до мене відносилася, що вміла обминути болюче для мене і разом не кидати мене саму у тяжкі хвиlinи». І знов у другому листі: «Мені часом страшенно хочеться послухати музики Людмили Михайлівни». Бо то ж часто бувало, що Людмила Михайлівна заспокоювала її своєю музикою. Сама немічна, з болючими руками, вона грала і часом довго грала, бо бачила, що її музика дає полегкість наболілій душі.

Приїхала Надія Костянтиновна і почалося для неї самотне... ні, я не зважуюсь сказати, що було життя; то було повільне вмірання.

У Київ приїхала на зиму її тітка з дочкою-курсисткою. І от кільки нас, близьких її людей, почали вмовляти її жити, працювати для рідного краю. Але на життя треба було грошей, значить треба було шукати заробітку, бо хоча її було в неї ще трохи грошей, та їх надовго не могло стати. Почалося шукання заробітку. Ходила вона в редакції українські, ходила в земство, бо знайомі лікарі впевняли, що там її дадуть роботу, ходила до всяких іще людей... Нічого з того не вийшло. Ще впевнили її поступити на курси французької мови, щоб придбати диплом і тоді учителювати. Це було добре тим, що вчителяючи, можна було працювати тільки вранці, а вечір зоставався б вільний за - для літературної праці. Во не можна ж було справді задовольнити свою душу тим, що заробляти гроші, витрачати їх на їжу та на одежду та й по всьому. Треба було мати час і на щось інше, без чого справді не було рації жити. Ще вмовила Надію Костянтиновну видати хоч дещо з її писаннів, бо цього хотілось і її чоловікові. Почали друкуватися три збірнички: «Поезії», «Оповідання» і «Дитячі оповідання». Це було не все, що написала Надія Кибал'чич, тільки частина, бо видати все не було зможи. А тим часом вона всяко пробувала розважати свою душу: ходила в театр, на концерти, на реферати, навіть на танці водила свою сестру в перших, і ніякої втіхи ні з чого того не мала, а ще більший сум обгортав душу. Облишила те все. Облишила й на курси французької мови ходити, бо де далі, то все дужче впевнялася, що не придастся їй те. Працювати її було важко, а надто думати, бо не могла скупчiti думок ні на чому—вони завше зверталися до одного. Як страшно вона одмінилась: колись ще була людина така енергійна, така бадьора й працьовита що не могла жити без руху, без праці, чи то розумової чи фізичної. Тепер вона

по кільки годин лежала або сиділа і видимо думала все про одно, все про одно... Иноді спітувалася щось писати, але казала, що не виходить.

Як вийшли з друку «Поезії», то рецензії були, хоч і не вельми, прихильні; на дві останні книжки, здається, зовсім не було рецензій. Після цього Надія Костянтиновна казала нам: — «Тепер і ви бачите, що й літературна праця моя нікому не потрібна, так що й вона не може примусити мене жити». Взагалі це була її відповідь: «Ні я, ні моя праця на цім світі нікому не потрібні». Ще мушу додати, що тяжко вражала її всяка життєва неправда, а її ж так багато на світі... Не могла вона з нею миритися і казала, що й через це не варт жити на світі.

Здається, по різдвяних святах, не стала вона вже нікуди ходити, бо холодно їй було з чужими людьми, тільки до тітки та до мене приходила. Але з Людмилою Михайлівною часто й богато розмовляла. Хоч вона й не мала ніяких дипломів, але була розумна, освічена людина і коли Людмілі Михайлівні щастливо перевести розмову з звичайної теми про те, що не варт жити, то за любки розмовляли вони часом по кільки годин.

Вмерти вона хотіла неодмінно в Трипіллі, щоб поховано її біля чоловіка. І от як приїхала весна, почали ходити пароплави, то поїхала вона туди. Там, у тій хатинці, де вони жили з чоловіком приїхавши в Трипілля, поки знайшли собі помешкання, випila вона опій. Але не вмерла: чи то тим, що опій давній, чи її нерви були в такому стані, що наркотична отрута не могла її вбити—не знаю. Знаю тільки, що приїхала вона зовсім слаба і страшно зневнована з того, що знов не пощастило.

Боже мій, як тяжко це все загадувати. Більше отрути в неї не було,—надумала повіститися або втопитися.

Тітка та сестра дуже прохали її їхати з ними в Заріг на літо. Спершу зрікалась, бо казала, що там тяжко буде: все нагадуватиме його та бабусю. Поїхала знову в Трипілля, щоб там нарешті рішити, чи вмірати її, чи жити. Хотіла втопитися та перешкодили тітка з сестрою, що поїхали до неї туди, а як ті поїхали, то ще щось перешкодило. Може найбільш те, що я її впевняла, що вода занесе її тіло, і не поховають її біля чоловіка.

В той час пощастило, її добути 2 грамми морфію. Тоді вона згодилась поїхати з тіткою в Заріг, а коли було б дуже тяжко, тоді поїде в Трипілля і вмре.

Не було її добре в Зарозі. Ось уривки з її листів до мене. «Все збиралася писати вам, та проважу таке рослинне життя і разом так погано на серці, що ніяк не могла приступити до писання. Се б то до писання листу, бо за цей час переписала оповідання, що з'явилось на світ Божий в Трипіллі (як була там по весні) і сьогодні одпровадила до ред. «Вістника». Писала з такого примусу, що аж голова вернулася, та таке все, що писала і пишу, мені гідке. Розумієте, просто непереможний огід почиваю, і се оповідання—доказ, що навіть так, як писала, тепер уже не можу писати.

Як сказала, проважу рослинне життя і дуже вже фізично поправилася. Трудно мені тільки те, що доводиться завсіди носити маску, бо це було б дійсно невдачністю—отруювати всім життя захуреним виглядом.

Тут усе мені нагадує його і ніде я так не чую, як тут, що для нас життя дійсно скінчилось, починаючи з найдрібніших дрібниць, кінчаючи великим і значним і ніде так, як тут, не бачу, що я, як той бурянець, можу загинути і нікому це не пошкодить. Серед природи, де все живе власним життям, я бачу яка я вільна від обов'язків до других і як повинна визволити себе від усієї цієї муки.

Усі хуторяні відносяться дуже гарно до мене і намагаються розважати, тільки вони зовсім забувають, що вони живі і мають будучість, а я—ні... Скільки я тут пробуду, не знаю; але й тепер часом так тягне в Трипілля, що не знаю, чи довго видержу»...

В другому листі знов: «Часами просто гину від суму, а тут разом сміюся і жартую. Це дуже трудно. Иноді сама на себе наче збоку гляну і аж чудно; яка з мене вже не реальна людина: не маю ні дійсного, ні власного. Тим часом усякий має своє власне і складає плани на надалі, а я сижу наче тінь, бо абсолютно нічого не хочу. Кожна рослина і та дбає про те, що буде. І має про віщо дбати.

Вважаю, що зробила велику дурницю, приїхавши сюди. Було б уже не вертатися з Трипілля. Як подумаю, що це мене вже не було б, так аж злість на себе бере, що не зробила, як хотілось. Це мені здається дуже просто: в саду висихає ще не старе дерево, бо чомусь ґрунт йому не підходить. Ніякого гріха в тому нема, що людина гине від хвороби та голоду тіла, так саме від хвороби і голоду душі»...

«... Тепер я зробилася капіталісткою, бо дostaла 104 крб. з земства за «перерасход». Як би було знаття, що гроші зостануться, краще б було побувати в Римі, як хотілося, або взагалі вдовольнити всі його бажання. Все то думалося про те, що буде...

... А мені хвилинами здається, що то все снилося і що я прокинуся. І досі ловлю себе на тому, що думаю дбати про спільне життя. А може ще й будемо вдвох. Ми ж нічого не знаємо.

Тільки все ж таки мені здається, що він би дав якось знати. А може я не розумію.

Як нічого нема, то чого ж і мучитися.

Намагаюся писати, так зараз голова починає боліти. Навіть оцей лист уже робота. А так хочеться поговорити з вами»...

«... Думала виїхати (в Київ) 13-го, та не знаю, чи вдастся... А мені так, що як довго сидіти, то не видержу і збожеволію. Уже ж, здається, все зробила, щоб розважитись. Зрештою мені не сила стала «носити маску» і вона стала поволі зникати, ну, а звичайно, що це людям неприємно бачити заражене обличчя. Стала увесь час сидіти в своїй хаті і намагалася писати. Доти примушувала себе до сього діла, поки добулася своїй голові такого лиха, що трохи не всі дні пропадаю від болю. Досить пройти по сонцю, або поплакати, або написати кілька рядків, як так заболить на ввесь день, що ворохнутися не можна. І нічо не помогає. А тут така туга, така туга, що хоч головою бийся... У мене єдина втіха (і як подумати, то вона велика)—що я вільна. Не дай Боже, був би хто, або що, кому б я була потрібна. Це б мене не вдержало, а тільки мучило б. Правда, иноді ця втіха стає мукою, бо це ж найстрашніше в світі—самота; але як подумаю, то стає легше. Звичайно, весела, талановита людина потрібна. З веселою людиною можна розважатись, талановита потрібна. Але я бачу речі такими, як

вони є, і не можу себе дурити. Ви сами по совісти не можете, наприклад, сказати, що мої писання можуть бути мені поживою для душі, бо не можна ж не примічати їх, коли б вони чогось варти. Чи, може—пожива для душі—бути користною (попіхачем) для людей, которми куди краще, ніж мені. А чому не навпаки».

... «Чи могла б я дістати тепер де квартиру? (В Київ). Може б поступила на курси милосердних сестер; хоч поки що я головою така каліка, що тільки викинути на смітник. Не знаю, як далі буде. Як що далі так болітиме, то справді й викину...

«... Кожний бажає про себе дбати і кожен чогось хоче і чогось бойтися. Я дуже боюся, щоб не сталося так, що буду похована в іншому місці, не в Трипіллі і боюся збожеволіти. Це єдине, в чім дбаю про себе».

Більш не маю листів. А далі було так. Надія Костянтиновна поїхала з Зарога в Лубні, там шукала квартири для матері. І 19-го жовтня приїхала в Київ і оселилася на якийсь час у мене. Саме тоді я занедужала, і вона кілька днів піклувалася про мене. Розмовляли ми досить часто. Настрій у неї був сумний. Снилося їй, що чоловік казав їй: «Ми так зріднилися з тобою, і мені негарно без тебе». Вона хотіла працювати десь у «лазареті», тільки щоб коло тяжко слабих, а ще краще, як би коло заразних; але спершу хотіла попрацювати в земському разом з тіткою своєю, фершалкою. Там тоді тяжко слабих не було і вона хотіла спершу там побути, щоб привычайтися трохи. Але не пощастило—не було вже місця. Довідавшись про це, вона прийшла страшно схвильована і, розповівши мені, скрикнула:

— І після цього ще залишаватися жити! Коли навіть там для мене місця немає. Мабуть і там протекції треба, або поклонитися комусь низенько треба, щоб дозволено було безоплатно віддавати свій час і свою працю. Годі, не треба, так і не треба.

Але тут закликано її працювати в українському клубі. Вона згодилась, тільки хотіла спершу поїхати в Трипілля. Та почався дощ. Її він дуже нервував, казала, що дуже хоче швидче в Трипілля, а в дощ не гарно. Я тоді не знала, чого вона так поспішається; потім виявилось, що вона хотіла там бути в роковини першого свого приїзду з чоловіком туди. Вийдючи, прохала телеграфувати їй, як що її треба буде швидко в лазарет. Приручила мені дещо для неї тут зробити. Все було так, ніби вона збиралася вернутися. Але вийшло не так. Вона поїхала 3-го жовтня, а 6-го я одержала телеграму звідти, що вона вмірає. Туди того ж дня поїхала її тітка і застала вже неживою.

В Трипіллі вона опинилася знов таки в тій хаті, де була з чоловіком уперше приїхавши в Трипілля. 4-го була дуже весела і побувала в своїх знайомих. 5-го знайомі—лікарка, фершалка та вчителька—були в неї. Вона лягла, бо сказала, що голова болить і пила потрошку чай. Чай був запевнене з морфієм. Лікарка пішла обідати. Надія Костянтиновна прохала гостей розмовляти, а сама повернулася до стінки, казала, що може засніти трохи. Рантом почалися в неї корчі і вона стала непритомна. Це було години в чотирі дні. Зараз же прибігла лікарка, хвору забрали в лікарню, роблено все, що тільки було можна, але вона не опритомніла і в першій годині ночі опокоїлась. Кажуть, що обличчя

в неживої було весело, щасливе. Поховали її 8-го поруч із чоловіком на Трипільському цвинтарі, високо на горі.

Розумна, освічена, талановита і працьовита робітниця була в нас Надія Кибальчич-Козловська. Але її мало помічали. А тим часом писання її варті були уваги і варт було дружнім теплим словом підтримати її на тяжкім життєвому шляху. Та на дружнє тепле слово люде такі скуні...

Чимало рукописів своїх Надія Костянтиновна попалила. У мене лишилось кілька недрукованих її віршів та шість оповідань, теж, здається, не друкованіх. Одно оповідання влітку послала вона у «Л. Н. Вістник», а одно без малого рік лежало в «Раді», дождало черги.

Бібліографію писаннів її складу трохи згодом.

Любина Сергієвна Шерстюк. Перед очима стає невеличка постать, любе обличчя з блискучими очима облямоване чорним хвилястим волоссям і вчувається приязній голос:

— Чи не треба чого переказати в друкарні, чи в книгарні?

І в руках уже блок-нотик: туди запишеться що треба за - для мене зробити.

І так сумно та жалко, що вже не побачу я того любого обличчя, не почую того приязного голосу.

Любов Сергієвна народилась не українкою, а єврейкою. Батько її, заможний єврей, жив у Новому Бузі, на Херсонщині. Там була вчительська семінарія, в їй учився Григорій Пилипович Шерстюк.

Він і дівчина покохалися. Вона перемінила віру, пішла від батьків і жила в Одесі з братом, а як Григорій Пилипович скінчив семінарію, то стала йому дружиною. З того часу її життя сплелося нерозривно з його життям: де був він, там була й вона, що він робив — вона йому допомагала. А як не жила вкup се б то, як він жив у тюрмі (це було двічі або тричі), то вона думала, піклувалася про його. Це було гармонійне подружня.

Уперше я побачила Любов Сергієвну, як вона, в тяжкий час такого життя, прийшла допомогти нам. Тоді занедужав наш онук. Мало не місяць не можна було одійти від його ні вдень ні вночі. Наша давня щира приятелька почала до нас ходити, щоб дати нам зможу відпочивати. А почувши про наше горе, прийшла й Любов Сергієвна, яка була нам до того часу зовсім чужа і тоді вперше ввійшла до нас у хату, так вже й приходила що дня допомогати нам. З того часу ми познайомилися більше.

Тоді Григорій Пилипович секретарював у «Рідному Краю» і мав за те, здається, сорок карбованців на місяць. Треба було за ті гроши наймати хату, купувати книжки, платити членські вкладки в «Пропсвіту», в «Український Учитель», листуватися, вдягатися і нарешті їсти. Бралося на двох пів обіда. Вони казали, що їм стає, бо можна звикнути і побагато їсти і потрошку. Тільки вже звикли їсти потрошку, не треба дозволяти собі їсти побагато. І ніколи не чула я, щоб Любов Сергієвна нарікала на вбожество. Пам'ятаю, як колись піджак Григо-

рія Пилиповича, не вважаючи на всі піклування Любов Сергієвни про його цілість, дійшов до такого стану, що вже не можна було його вдягати. А опріч його був тільки чорний сюртук, в якому ж не можна було що-дня і всюди ходити. Довгенько тоді довелося Шерстюкам попоходити, поки таки виходили десь на Подолі карбованців за десять, чи за дев'ять цілій «костюм». А працювали тоді Шерстюки обое багато, ой як багато.

Потім забагатіли, бо Любов Сергієвна стала коректоркою в «Раді». Правда, праця коректорська була дуже тяжка, працювати треба було в друкарні, в поганому повітрі, та ще й уночі, але за те зароблялося тридцять карбованців на місяць. Стало можна вже цілий обід на двох браті.

А потім доводилося Григорію Пилиповичу в тюрмі сидіти, а Любові про його піклуватися, в тюрму ходити, їсти носити, та й не самому йому. І знова почала вона потрошку їсти, бо він не заробляв, треба було на все з тридцятьох рублів постачати. Правда, що на їжу в'язням трохи добувалося грошей, але все ж хотілося й за свої чогось купити такого, що Гриць любив його.

А після тюрми давня хвороба, туберкульоз у кістках, став дужче надокучати Шерстюкові, доводилося лежати часом тиждень і два. То доводилося Любов Сергієвні і працювати за його.

Гарно було в господі у Шерстюків, тепло. Обоє вони були такі, що було з ними і легко, і тепло. Через те ѹ заходило до їх чимало людей погрітися од житового холоду. І я ніколи не забуду їхньої привітної господи.

Влітку 1911-го року Григорія Пилиповича послано було в Євпаторію на лиман; а приїхавши звідти, він незабаром тяжко заслаб. Тоді він був управителем канттори в «Раді». Під час його хвороби в кантторі замісць його працювала Любов Сергієвна. Важко тоді їй було всюди встигати; але що вони були добрі до людей, то знайшлися і до їх добрі, що допомагали їм доглядати слабого. Потім довелося одвезти слабого в лікарню на операцію. Розірвались Любов Сергієвна між лікарнею та кантторою «Ради». А як боліла душа — про те нема чого говорити.

28-го жовтня Шерстюк умер.

Зоставшись Любов Сергієвна без його не покинула працювати за для того діла, за для якого працювала разом із ним. Заробляючи на життя коректуванням «Ради» та «Світла», вона без грошей працювала в видавництві «Український Учитель» та в кантторі педагогічного журналу «Світло». І «Український Учитель» і «Світло» повстали заходами її дружини, то й було їй великою втіхою працювати за для їх. Так було два роки, а потім... А потім хоч і як їй було тяжко, а мусила стати остоною од тієї роботи. Але не її в тому провина...

Здоров'я в Любов Сергієвні в поганому стані було: організм знесилений був і недоїданням, і надмірною працею, і горем. Нерви в дуже поганому стані були. Та якось уміла вона не коритися хворобам. Вернувшись з коректі іноді в 2 чи в 3 години ночі, вона в 7 у 8 годин ранку вже знову була за роботою. Опірче коректі в «Раді» бралася вона ще коректувати книжки, які траплялися, щоб заробити

щось. А то пощастило якийсь час працювати в земстві. Але все ж було мало і таки доводилось недоїдати, бо ще ж не могла вона не поділятися з людьми. Поділялась і їжею, і одягом, хатою—всім, що мала. Не одна людина дякувати її мусить за поміч у тяжкий час. Правда, серед тих, яким вона допомагала, були і такі, що обдурювали її. Прикро було їй у тому впевнитися, але це не спиняло її альтруїстичного поводіння, бо коли були такі, що дурили, то були й такі що не дурили.

Останніми часами вона втратила заробіток у «Раді», бо не стало її «Раді». Пощастило здобути хоч дочасно роботу в земстві та мусила її покинути, бо нездужала.

Серпня 23-го одержала я від неї листа, що вже десять день, як вона лежить слаба. Піти до неї не могла, бо сама нездужала. А як нарешті 13-го вересня змогла вранці піти до неї, то вже не застала її живою. Знесилений організм не переміг тифу.

Я стояла й дивилися на схудле обличчя вже не осяянє променистими очима. Стиснені уста вже не питали: «Чи не треба вам чого зробити?»...

Місяць вона тяжко нездужала, але не одиноко лежала в своїй хатинці, було кому її доглядати. Одна дівчина приїхала навіть навмисне за для того. І як у труні лежала, то знати було, що чимало людей утратили в її близьку людину. Квіток поприносili богато,—може хто витратив на їх гроші, призначенні на обід,—плакала, прощаючися з нею та разом із тією хатинкою, де зазнавали ласки й тепла... І чималий гурт провів її до нової оселі, де спочиватиме вона поруч із своєю дружиною.

Не стало серед нас подружжя Шерстюків, дбайливих та працьовитих робітників наших громадських. Та ми не забудемо й того, що вона дочка чужого народу, ставши нашою, ніколи вже не збочила з того шляху, що вибрала собі.

ОЛ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

3 життя Київського Українського гуртка в 1870—1874 рр.

З початку семидесятих років помічається у Київі певний зростук українського життя. Збільшується новими діяльними членами київський український гурток, зав'язуються постійні зносини з українськими інтелігентами по-за межами Києва в інших містах, виробляються плани спільнотої культурної роботи. Сі плани були широкі і далеко не все, що задумували, пощастило виконати в найближчі роки: через різку зміну в умовах праці багато де чого припинилося.

Серед планів київського українського гуртка почесне місце займали плани наукової роботи з сфери українознавства. Члени київського гуртка добре бачили, що в деяких галузях українознавства після певних осiąгненіх успіхів наступила тимчасова перерва. Треба було прикладти багато зусиль, щоб вивести з такого становища українознавство та розпочати наново перервану було працю студіювання українського життя.

З наукових праць сієї доби найбільшою популярністю користується дуже цінний збірник історичних пісень українського народу, виданий Антоновичем та Драгомановим. Популярність цього збірника вповні заслужена, бо се було дійсне видатне з'явіще. Але сей збірник історичних пісень був лише частиною задуманої серії етнографічних робот і дослідів.

Члени київського українського гуртка так і дивились на нього, як на одну з намічених праць етнографичного характеру.

Задумано було поновити спільними силами працю над збиранням та студіюванням в етнографічних дослідіах освідомлених та знаючих людей по різних кутках України: така участь забезпечувала повноту зібраних етнографічних матеріалів.

Так широко намічено було плани етнографічних дослідів та студій. Виконати їх можна було лише поволі, бо насамперед мало було матеріальніх засобів. З якими матеріальними засобами почato було етнографічні студії, свідчать спомини Драгоманова як раз про початок етнографічних студій. „Як задумали ми казки видавати, — згадував Драгоманов, — то було у хаті 20 варіантів і 4 чоловіка, що дали по 5 р.— ітого 20 р. А як почали працювати, то склався томик з 80 варіантів, вибраних з 100, і знайшлося 320 р., щоб заплатити тіпографії“. Такий був початок етнографічних студій київського українсь-

*) В основу цієї статті покладено листування 1870—1874 рр., переважно листування Драгоманова тих років з виданих недавно збірників його листів.

кого гуртка. Помалу розросталась справа, прибували нові члени етнографичного гуртка, зав'язувалися зносини з іншими збірачами та дослідниками, приходили нові етнографічні записи, зростали симпатії до задуманих видань, надходили грошові внески.

„Вийшов перший томик, узнали люде, стали і матеріяли і гроші слати і тепер можна і про ширші діла думати“,—згадував Драгоманов в листі 1873 р. про зрист праці.

в листі 1873 р. про згіст праці. Щоб збирання етнографичних матеріалів було користнішим, треба вести одночасно збирання матеріалів по різних кутках України. Набути енергійних, стараних збирачів в різких місцевостях — це було най головніше завдання. І дійсно, члени київського гуртка старанно розшукували людей, які б взяли на себе збирання етнографичних матеріалів в своїй околії. З цього боку найцікавіше було завести безпосередні зносини з Галичиною, щоб втягнути в сферу наукового розроблення і етнографичні багацтва українського народу в Галичині.

Драгоманову пощастило зав'язати тісні зносини з галицькими українцями—інтелігентами. Йому випадало користуватись сими зв'язками, наладити справу етнографичних збирань та дослідів в Галичині.

Дійсно, в листуванні Драгоманова з галицькими інтелігентами дуже багато віддано в сих роках місця етнографичним питанням. Драгоманов хотів поширити гадку про пекучу потребу негайного зборання етнографичних матеріалів у Галичині і сам намічав, по якому плану треба вести таке зборання етнографичних матеріалів. Він намічав, що зараз потрібніше для наукових видань київського гуртка і в якім стані початі праці. З сих листів Драгоманова та інших членів гуртка ми бачимо, як посувалася наперед робота київських гуртків.

З циклю народніх пісень виділено окрему групу історичних пісень та дум, — се мало становити окрему закінченну цілість. Галицькі кореспонденти Драгоманова мали висилати свої записи історичних пісень В. Б. Антоновичу; сповіщаючи Драгоманова про здобутки на сім полі, галицькі кореспонденти потішали, що не приходиться скажитись на брак історичних пісень в Галичині — лишилося досить спомінів про старовину. Справа з збірником історичних пісень по від'їзді Драгоманова була в такім стані: треба було закінчити переписування пісень по раніше виробленому плану. Філологічний бік цієї справи взяв на себе Русов.

Примітки історичні та географічні мав зладити Антонович, а Драгоманов мав написати загальну вступну статтю та примітки і пояснення літературно-філологичного змісту. Живучи за кордоном, Драгоманов мав частими отримувати коректурні аркуші видання і по них писати свою загальну вступну статтю.

Так стояла справа в літку 1872 р.

Друга окрема група етнографічних матеріалів—це казки. Прохали також збирати казки і направляти записи казок до Рудченка, який мав підготувати наукове видання українських казок. Галицькі кореспонденти гуртка посыпали разом записи пісень та казок, зазначаючи при тім, що історичні пісні адресовані до збірки проф. Антоновича, а казки треба передати Рудченкові до його збірки.

Пересилаючи історичні пісні та казки київським гуртнякам, галицькі дослідниці раз-у-раз допитувалися, як стоять справа з виданням,

чи швидко можна його сподіватися. Галицькі кореспонденти очікували нетерпляче, як і сам Драгоманов. „Від Русова довідуюсь,—писав Драгоманов в листі від 4/X 1871 р.—що ваші пісні вже в Київі получені, що робота над конечною редакцією вже почалась. Як я жду першого коректурного листа! Зробить він мені великий добр. „Треба думати про видання ліричних“—заважує Драгоманов, нагадавши, що після збірника Метлинського не було іншого і нема чого більш предложити європейським ученим, які цікавляться українським народним етнографичним багацтвом.

Взявши на себе філологічний бік праці над збіркою історичних пісень, Русов дуже цікавився місцевими відтінками мови пісень. В відповідь на питання Русова що до нюансів мови галицьких записів, галицькі кореспонденти київського гуртка прислали діалектичні записи, якими можна було скористуватись для студій над діалектами. „Долучаю,— писав оден з галицьких кореспондентів, Бучинський,—нарис галицьких діалектів з мапами, лиш з власних заміток: дуже цікавий, як видається киянам“. „Подані уваги,— пояснив далі Бучинський,—взяті безпосередно з народу, серед котрого живши, став я свідомий і діалектів: то маю надію, що і сей нарис не буде без стійності“...

Діалектичні питання порушене було при розгляді місцевих варіантів українських пісень. Але це була остильки важна тема, що її швидко виділено зовсім окремо. Записи пісень та казок, зроблені в різних кутках України, самі по собі давали цікавий матеріал для діалектологічних розслідів, але потрібне було і самостійне збирання діалектологічних матеріалів. Сим занявся Житецький. Він почав збирати матеріали для словаря української мови. Діалектологічні матеріали почали збирати і кореспонденти київського наукового гуртка. „З наших діалектів, Бог дасть, підготовимо і вишлемо матеріали”, — писав до Житецького Бучинський в грудні 1871 р. Такі матеріали і були післані незабаром з Галичини. Пізніше Житецький отримав цінні матеріали що до поліських діалектів. Нечуй подорожував по Поділлю і збирав також матеріали для Житецького. Таким робом зростали матеріали і нові місцевості України були втягнуті в сферу діалектологічних дослідів.

Як бачимо, сама по собі зростала сфера наукових завдань, намічалися нові наукові плани. Члени київського гуртка розширяли границі своєї наукової діяльності і починали розроблення нових наукових витань.

Але не тільки самими науковими планами заняті були київські гурттяне.

Щоденне життя висувало нові важні питання і треба було не-
гайно їх обговорювати.

Справа доторкалася не самого лиши київського гуртка, але взагалі українського життя...

Часто приходила гадка про заснування своєї окремої української часописі. Почувалася велика потреба в такій часописі. В такому виданню можна було вести повну літопись українського культурного життя, зазначаючи всі події цього життя, як в Росії, так і в Галичині. З другого боку, на сторінках такої часописі можна б було вести об-

говорення головних питань українського життя, розглядати і аналізувати ті проблеми, які висувала дійсність. Але видавати такий орган у Київі не було можливості. Через те думки пішли іншою стороною, виявилася інша можливість. З заснуванням тісніших зносин з Галичиною, зо зміцненням тісніших зв'язків з галицькими журналістами, виникла думка приняти найближчу участь в якісі галицькій часописі, зробити з неї свій власний орган, підтримуючи його і матеріально і духовно.

Се була привабна думка. Знайомлючись з галицькими діячами та галицькими журналістами, київські українці звертають особливу увагу на галицькі часописі, їх діяльність, їх програми та взагалі відносини. До існуючої вже часописі не можна було прилучитись, щоб зробити її своїм органом. Тим більше уваги звернув на себе план заложення нової народовецької часописі „Правди“.

Надії, які галицьке українське громадянство покладало на „Правду“, збудили увагу київських українців: чи не може „Правда“ стати як раз таким бажаним для київських українців органом загального українського життя. Чи не може „Правда“ бути спільним органом української інтелігенції Галичини та Росії.

Драгоманов бере участь листами в обговоренню програми „Правди“. Йому було переслано начерк програми і він дуже уважно поставився до цього начерку. Перші кроки „Правди“ викликають у нього велику цікавість. Він так гостро відчував потребу української часописі і „Правда“, здавалось йому, як раз могла взяти на себе таку роль. „Правду“ прошу дуже присилати міні самоскорішче, понеже жажду уздріти сіє нове чадо з рідного кодла“ — пише Драгоманов, з докором нагадуючи про запізнення висилки „Правди“. Разом з прімітками до начерку програми „Правди“, Драгоманов обдумує велику статтю про відношення української літератури до російської літератури і взагалі культури української до культури російської; се була би програмова стаття, яка вясняла б погляди української інтелігенції і київського гуртка на українсько-російські відносини.

Не одного лише Драгоманова так глибоко захопила можливість мати в галицькій часописі постійну трибуну для обговорення українських справ, надій і планів. Київський гурток вважав своїм обов'язком підтримувати таку часопись матеріально і збирати гроші на матеріальне підтримання видання. Часом хто небудь озветься з нетерплячкою: чи швидко вже почне виходити та часопись, на яку серед нас збрали гроші. Драгоманова дуже обурювали такі наївно-відвірті запитання про справу, з якою треба було тайтись з деякими причин, всім українцям ясних та зрозумілих.

Перші кроки нової „Правди“ зустрічено київським гуртком з великою уважністю; її очікували і перечитували, з великою цікавістю знайомлючись з подіями галицького життя. Але швидко виявилась певна ріжниця в поглядах на „Правду“ між редакцією та київським гуртком.

Така ріжниця в поглядах зовсім зрозуміла, її можна було бачити наприклад ще під час розмов про програму видання. Галицькі передплатники бажали знайти в часописі не те, про що думали кияни, складаючись на матеріальну поміч „Правді“.

Чого бажав київський гурток, ми знаємо з листів його членів. Справа йшла про те, передовсім, щоб мати в часописі повний огляд українського життя, щоб знайти там детальні відомості про українське життя в Росії. Галицькі читачі бажали такого ж огляду, таких же відомостей про життя українське в Галичині. Кожному свое здавалося близчим і кожний думав, що ліпше замісць дрібниць з чужого життя дати цікавіші вісти про свій побут. Се було б нічого, коли б „Правда“ мала великий обсяг, але числа „Правди“ були невеликі і кожна півторінка була в рахубі.

Відношення київського гуртка виявилося дуже швидко. На думку київського гуртка, „Правда“ могла б бути коли „не органом „України“ (бо заграничний журнал ніколи ім не може бути) але скільки не будь повним одголоском хоч самих важких фактів з життя на Україні: коли журнал такий, як наш, не є посередник між Україною і Галичиною, та ще й не є щоденний, він не має ніякого смислу бути... З сими словами Драгоманова вповні згодились би інші члени київського українського гуртка.

Драгоманов так намічав спільну літературну діяльність в „Правді“: „Я було розігнався на таку систему: „Правда“ буде всесторонньо у фактах подавати картину Галичини, а наші земляки у одвіт будуть в ній також показувати дзеркало України. Я пристану до сієї роботи і, крім того, буду найцікавіше роздзвонювати на Росію через „Спб. Відомості“ і „Вестник Европи“... Як бачимо, се досить широка програма, которую можна було здійснити спільними силами галицькими та українськими. Укладаючи такий план спільного ведення „Правди“, Драгоманов і київський гурток брали на себе певну відвічальність за відділ, присвячений Україні, і, даючи вказівки та звістки до „Правди“, вимагали, зного боку, уважності до свого українського відділу. Маючи на рації кожну сторінку невеликого обсягом числа „Правди“, кияне нарікали, чому часопис заповнено нецікавим матеріалом, чому на всьому лежить там прикмета „старосвітства“, або, як висловлювались інші, — „партикуляризму“ (Житецький).

Охоче давали поради, як запобігти лихові, надати „Правді“ більш живий вигляд, рекомендували давати більш місяця таким або іншим статтям, тісніше звязаним з народним життям. „Я думаю, що одних політичних маніфестів мало, а треба подрібні хроніки“ — радив Драгоманов. „Треба, щоб „Правда“ давала політико-статистичний образ життя, хоч у Галичині, коли і не в Україні... „Мусить „Правда“ вести правильну хроніку Галичини і України... „Окрім того, вона мусить давати хоч оглави всіх журналів руських у Австрії, а важнішого передавати коротко содержаніе“ — писав Драгоманов, скаржуючись: „а то страм, що я з польського Краї, що тепер появився, і з Флоренції вінав, що у Відні є дві руські газети і т. д.“ Інші київські читачі скаржилися на брак „вищих інтересів чоловічого життя і духа“, та на перевагу „національного партікуляризму“ (напр., Житецький). Замісць слабенької поезії або новели радив Драгоманов давати народні етнографічні матеріали, пісні або казки, радив завести постійний відділ народніх етнографічних матеріалів.

Оглядам та хроніці київського гуртка надавав величезне значення. Збрали звістки для „Правди“ старанно і пересилали все до

Львова. Драгоманов сам робив вирізки з російської часописи „Спб. Відомості“ та з „Вестника Европы“. Отримавши яку небудь цікаву звістку, Драгоманов зараз передавав її до Львова, щоб там могли її ужити для найближчого числа „Правди“; так передавав він звістки про нові книжки, науковий рух, наукові плани і т. д.

Знайомлючись з „Правдою“ близче, київський гурток бачив, що „Правда“ має занадто малий обсяг, що вона не може містити увесь той матеріал, який там хотілося бачити. Через те виникла думка про поширення обсягу „Правди“. Писав про се і Драгоманов: він все допитувався, скільки іде „Правди“ до України. У нього була гадка „підняти агитацію в українських гуртках, щоб дати підмогу на те, щоб „Правда“ стала виходити хоть 2 рази у місяць“. Таке побільшення обсягу „Правди“ при матеріальній помочі київського гуртка дало б можливість вільніше користуватись сторінками „Правди“ для своїх фактичних оглядів та теоретичних обговорень: сього як раз і хотів київський гурток.

Зводячи до купи окремі вказівки в листуванню 1872—1873 р.р., бачимо, що в ці роки український київський гурток відчував велику потребу власного українського органу і шукав ріжних засобів, щоб задовольнити цю пекучу потребу.

Це цікавий епізод українського життя 1870-х років.

С. РУСОВА.

Національні відносини в Бельгії.

Тепер, коли невеличка Бельгія звернула на себе увагу всього світу, хочеться спитати себе: що дало їй таке шляхетне завзяття, таку лицарську відвагу? Усяк, хто скільки-небудь знайомий був з станом освіти в Бельгії, з її громадськими інституціями, з її школами, той повинен був сподіватися, що усе так і станеться, як воно на наших очах склалося: бельгійський народ завше виховувався на принципах морального відношення до усіх народів, він викохав золоту мрію загального єднання народів. На протязі останніх 10—15 літ скільки всесвітніх виставок, скільки всесвітніх з'їздів упорядкували Бельгія. З її тепер так немилосердно-зруйнованої столиці, з гарного невеличкого Брюселя, розліталися по всьому світу заклики до спільної роботи, до одностайнії праці для вселюдської культури, для загального добра. Вчені, громадські діячі, комерсанти й художники з усього світу зіходилися до Бельгії, і всіх вона вітала як найдорожчих гостей, усіх обгортала своєю веселою приязнню. Вона так раділа, що на сій землі, обробленій руками її працьовитого народу, сходить сяйво культури, сяйво палкої віри в майбутнє щастя усіх людей і в перемогу світа науки й краси над темрявою несвідомості. Поруч з сим широким гуманізмом, який озивався на всі поступові завдання й замисли, в серці кожного бельгійця жила глибока, свята любов до свого власного рідного краю, любов, що справді, в кожну хвилину могла зробити з звичайного бельгійця героя, який радій краще затопити своє поле, знівечити працю кількох поколінь, а не дати ворогу заволодіти його рідною коханою землею. На оборону рідного краю усі Бельгія стала однодушно, і хоч її подужали, але Бельгія не прохала а ні жалощів, а ні милости—вона гинула з певною вірою, що вона встане, що вона ще бореться за свою волю, за свій край і переборе лихий час.

Воля і рідний край, то були світлі лозунги бельгійського народу на протязі усього його історичного життя: він потроху визволявся й з під німецької й з під французької влади й почав складати свою власну державу й суспільне життя. Ся будівничча праця затримувалась неодноманітним національним складом бельгійської людності. Спокон віку на території Бельгії жили дві дуже між собою несхожі народності—на сході фландрська, на заході валонська. Перша по своему походженню й по своїй мові стояла близче до германської культури, друга—до романо-галльської. Але вже в початках середніх віків обидві народності виразно виявили свою воду жити одностайні й боронити від сусідів свою незалежність. І спільне життя не анулювало а ні крихти національну самостійність ні валонів, ні фландрів; расовий тип зостався незмінений в обох, і сей дуалізм викликав дуже часто супер-

речки в громадському життю: фланандці дорікають валонів за те, що вони підлягають латинському впливу своїх західних сусідів-французів; валони висміють фланандців за їх німецьку грубість, обзывають їх образливими прізвищами. Але щось еднало обидві нації, і держава їх, переходячи довгий час з рук австрійських, еспанських та бургундських володарів, зоставалася ввесь час цільною, міцно злитою з Бельгією. Сеєднання в 1830 р. виявилося певною широю оборонюю незалежності Бельгії, але ся спільні боротьба не означала зовсім того, що обидва народи національно поєдналися, нарізно стояли вони обидва в своїх рисах національних, хоч які закони не вигадували принци бургонські, ї еспанські, ї французькі, ї німецькі, ї перші бельгійські королі; еволюція бельгійської держави йшла ї економічна і соціальна, але природа національна обох народів не мінялась,—фланандці все були мускулаті, жилуваті з круглою головою, блакитно-срібними очима, волоссям, повнокровні, здорові.

Повна тверда воля світиться в очах, які наче вдалечині відають щось ясне, до чого вони йдуть, до того мусять дійти. Мовчазні, не з одвертою душою вони наче несуть на собі печать завзяття і витриманості. Сі люди вирости серед мовчазної, непринадної природи, яку вони своїми руками вкрили золотим хлібом і квітчастими левадами. В них віра міцна в працю іирацею вони все перемагають. Звісно, і в цьому загальному житті є місцеві особливості: фланандець з поля, вкритого самим вереском, має на чолі якийсь сум боязький, він не так сміло ступає, як фланандець роскішних торгових міст. Жінки пишні своєю красою, гарного зросту, з свіжим рожевим обличчям, наче вигодовані молоком та м'ясом, які були вони колись вимальовані безсмертним пензлем Рубенса. Усі фланандці спокійні, з поважними рукахами, але вживають багато пива, горілки й рідко яке свята, яка процесія обходилася без бійки та розбищацтва. Деякі села недалеко від Брюселя далеко звісні своїми звичаями помсти й задирливості. Найбільш ся нестриманість виявляється в ті дні, коли провадять яку не був лотерею, до якої вони дуже припадають.

Не такими рисами відріжняється валон—тут уся романська вдача: сухий, костлявий, з темним волоссям й темними очима, він вабить вас своєю веселою розмовою гумора й дотепності; він увічливий, щирий, жвавий, одвертій. Він не має глибокої творчої сили, яку виявили фландрські різбарі та мальярі, в його думках не так багато дедукції, як інтуїції, він чулий і палкий в своїх почуттях і радий віддати себе усього на щось велике, гуманне. Через усю історію свого краю він переніс гаряче палке кохання до волі — воля йому наче дорожче рідного краю, дорожче усього. З волю валон віддасть усе, без волі він не уявляє собі можливого життя.

Але є й схожі риси між сими ріжними двома життями — і фланандець і валон обов'ягають любляти життя, любляти добру страву, тонке вино, веселі святкування. Усі конгреси в Брюсселі завше закінчувалися чудовими святами, де смашні наїдки, сила напитків, гарна музика й веселі промови захоплювали своїм жвавим настроем усіх чужинців, до яких бельгійці завше ставилися так прихильно. Валони особливо співувати — вони співають і на полі за роботою, й у вагоні залізниці, й на вулиці, й на селянських святах — скрізь, де збереться молодь. Вони люблять співати, танцюючи свій національний танець —

краміньон, або бельгійський хоровод, який вони дуже часто водять по вулицях міст, й се нагадує щось таке стародавнє, ще часи поганства. Ся веселість допомагає валону в його скрутному робітничому житті, підтримує його в темних шахтах, де він коле вугіль, на усіх фабриках, якими вкрита східна Бельгія,—бо який ми бачимо дуалізм в національних рисах людности, такий самий дуалізм істнує в природі Бельгії: на сході тягнеться низина, яка де переходить в невеселі поля вепреску й плохенького хліба, а де в плодючі сіножаті, з годованою гарною худобою й чудовим хлібом. На заході шумлять річки Маас, Урта, Лесс, перерізаючи невисокі ланцюги гір та горбків. Левади розлягаються по схилах гір, села вкривають долини, до неба сягають високі димарі фабрик; скрізь країна повна життя, праці, промислової краси. Освіта тут виявляється в розвиненому громадському життю, в широко розповсюдженні взаємної запомозі, кооперації, в гарно упорядкованих школах, в широко розвиненій пресі (2000 період. видань). На півдні західної Бельгії грамотні дають 75%. Робітники добре з'організовані й боронять свої права, але вміють і працю свою добре поставити.

Такі-от дві нації складають ту людність, яку звичайно звуть бельгійцями, обидві люблять свою сторону, свій край, але не мають війовничого нахилу, не прихильні до військової служби.

Ще минулого року по усіх педагогічних бельгійських виданнях йшли бесіди про те, щоб підняти в школярів почуття пошани до воєнної служби, до обов'язків боронити свій край. Часопис «Ecole Nationale» як по картах усе пророкувала, що Бельгія мусить бути на поготові проти такого небезпечного ворога, як німці, що Бельгія занадто мало дбає за оборону свого краю, що тих 100.000 москалів, яких вона має, занадто мало в кожному випадкові зброєного нападу на територію Бельгії з боку дужого ворога. Намічалася потреба розжевріти патріотизм бельгійської молоді, яка захоплюється більш соціальним питанням, громадськими організаціями й не оглядається на зовнішню політику, на зовнішню небезпеку. По школах побільшали уваги на знайомство з рідним краєм, його економічними й комерційними умовами, його колонізаційною роботою, звернено увагу й на розвиток, моральну енергію молоді, якої взагалі бельгійцям ніколи не бракувало. По школах обговорювалася на лекціях рідної мови ідея патріотичної праці на користь рідного краю, вивчалися вірші, де лунає щира ласка до Бельгії. От — la Belgique est ma patrie et je l'aime de tout mon coeur, car à cette terre chérie je dois la vie et le bonheur... I на цих віршах вияснялося, що рідний край — то є уся едина Бельгія і її незалежність, то є одностайність її люду, то є його велика воля й незалежність, рідний край — то наша пісня, наші гарні річки, наш гай і поле, то усі ми вкупі — бідні й багаті, стари й молоді. Любіть його, ваш рідний край, служіть йому усіма силами вашого тіла й душі, бороніть його своїм розумом, своїми руками, ласкою вашого серця *). Учителі звертають увагу учнів на прапор Бельгії й так викликають до нього пошану: наш прапор має три кольори — в його складі таїться кров, золото й жалоба. Він червоніє від крові усіх, що склали голови свої за Бельгією; шануйте мучеників. Він золотий від багацтва й слави

*) Див. № 19. 1913 р.

нашого краю; ми можемо ними горуватися. На нашому прапорі виразно виступає й кольор жалоби, то жалоба по усіх синах рідного краю, що пілягли, здобуваючи волю, славу й долю своїй отчизні. Їх душі там з високого неба доглядають рідну Бельгію. Перед нашим трьохкольоровим прапором схиляйтесь, діти, юнаки» *).

В 1913 р. вийшла книжка копитана генер. штаба Бремера в Брюсселі під заголовком: «Патріотизм перш усього». Тут ад'ютант генерального штаба одверто уясняє яке небезпечне становище Бельгії межи таких могутніх сусідів — Германія, Англія, Франція, і як воно вимагає щирого, міцного почуття патріотизму. Усяке обезброєння, пасифізм, посередництво держав Бремер визнає дуже гарними, але далекими ідеалами. А зараз (в початку 1913 р.) усі факти історії, дипломатичні документи, переконання державних діячів не дозволяють Бельгії покладатися на трактати, що забезпечують їй нейтралітет, тим більш, що війска її сусідів занадто небезпечно загрожують її межам, а ті картограмми, які ширяться сусідом-німцем не дають ніякого сумніву в його агресивних заходах. Бельгію охоронить тільки свідомий патріотизм й кожний бельгієць обовязково мусить виховуватися в свідомому розумінні небезпеки, яка загрожує рідному краєві, й знати, як багато залежить одцього уся майбутність Бельгії. Страшні пророчі слова! Вони засталегідь хвилювали бельгійську людність і при усіх сих змаганнях мимоволі вставало питання — чи має Бельгія єдине серце, яке може битися єдиним почуттям за усьесь рідний край, за усю Бельгію, без місцевих поділів, коли фланандці виявляють ворожі почуття до своїх братів валонів, а валони з призищтвом ставляться до змагань грубих фланандців.

Які ж такі змагання змогли розрізнати людність такої невеликої території? Головним чином розрізнила їх мова. Дві мови — дві нації, дві мові — дві культури, дві мові — дві отчизні; чи можна при двох мовах з'єднатися широко, певно без облуди в одну міцну державу, кохати один рідний край і певно служити усім його потребам? Бельгія дала яскравий приклад, що вільний розвиток двох мов, двох культур не перешкоджає утворити одну державу, один державний патріотизм, який виявився так пишно на протязі останнього року. Воля мови — цей лозунг лунав в Бельгії через усьесь кінець XIX століття; — без мови нема волі, — казали фланандці. До 1830 року фланандці панували в Бельгії під охороною німецьких та голандських володарів; їх мова хоч не панувала, але дякуючи тому, що вона близька до німецької і до голандської, вони не почували себе ображеними. З 1830 р. король Леопольд заводить в Бельгії т. звану «францізацію» — усе французьке панує. По конституції визнавалися факультативно права обох мов, але французька визнана державною мовою, вона одна вживалася в суді, в адміністрації, у війську. Громадянство вітало французьку мову, яко мову волі, визволення. Захоплені нею письменники в 1834 р. писали миністрям: «Одномовість необхідний ґрунт за-для певного державного ладу й французька мова мусить стати мовою усієї Бельгії».

Але як же малося бути з Фландрією, яка не розуміла французької мови? Фланандці так кохалися в своїй «старовинній», вона так

підходила до їх фланандської окремішності, в ній заховані були усі скарби духа фланандського, — як їх висловити чужою мовою, знайти вирази для глибоких народніх думок, творчих змагань народного духа? Глухий гомін зпочатку, сміліш почав лунати що далі. За-для фланандців католиків французька мова викликала еретичні постаті Вольтера, Русо, Дидеро, з нею могла війти еретична філософія, зневір'я. Протести єднали, протести організували зпочатку інтелігентних фланандців; маса довго зоставалася несвідомою, але незадоволення з панування чужої культури увіходило усе глибше й глибше. По селях не знали французької мови й коли заводили французькі школи, селяне не посилали до них своїх дітей, діти мали балакати тою ж мовою, яку вживали батьки. Селяне ще ставилися до цього байдужно: довший час ріжні володарі казали їм, що вони мусять бути або австрійцями, або французами, або голандцями. Тепер їм казали, що вони бельгійці, але вони увесь час зоставалися фланандцями не знали іншої мови. Тепер куди вони не потикалися, чи до суду, чи до якої адміністративної особи, чи інституції, вони чули французьку мову, вони її не розуміли, нею не мали змоги висловитися. Це вражало їх, але тільки через 20 літ вони виступили активно проти цих зневаг.

Революція 1848 р. налякала католицьке духовенство. З 1850 р. починається боротьба, скликаються конгреси в Генті, в Антверпені, які вимагають фланандській мові рівні права з французько-валонською. В 1873 бельгійський парламент постановляє вживання обох мов для судового слідства й за-для адвокатів. В 1889 двомовность забезпечується в кожних дебатах. Закон 1898 р. вже рівняє фланандську й французьку мову, її усі закони, усі державні заяви повинні бути видані на обох мовах й від урядовців вимагають знання обох мов по усій Бельгії. В школи фланандська мова входить по закону 1885 р., який просто вимагає вживання цієї мови по середніх школах й ліцеях Фландрії при навчанню німецької, англійської мови, природознавства, історії й географії. Сама фланандська мова теж ставала в курс навчання. В ці часи могутня інституція фланандська ліберальна укупі з такою ж освітньою католицькою організацією захожуються енергійно росповсюджувати книжки на фланандській мові, заводять книгозбірні, організують популярні відчити сію мовою. Фланандці свою боротьбою, своїми послідовними, викликаними їх протестами, законами, досягли повної рівноправності своєї мови як в державних, адміністративних, судових, так й в культурно-освітніх справах. Але на жаль валони ставили деякі перешкоди на цьому шляху культурної боротьби й, розлютовані дрібницями образливими, фланандці не задоволилися своїми забезпеченнями правами, а виявляли свій націоналізм в грубих нападах на валонську культуру, вони нав'язували свою мову, яко примусову за-для кожного бельгійця, без якої жадній бельгієць не може бути принятим ні до жадної вищої школи, не має права бути обраним до парламенту, до усіх виборних служб. Ватажки фланандського руху на мітингах висловлюють думки, що мало бути свідомим фланандської мови: не треба, каже Поль-де-Монт, двох мов, — усе на одній нашій мові. Фланандці зрікаються ставити пам'ятник славному письменнику Роденбаху через те саме, що він писав свої чудові твори по французькому.

*) Див. 1 літня 1913 р.

З культурного поля боротьба переходить і на економічне—в коопераціях, в торгівлі вистуває фландрська особливість. Націоналісти фландрські утворюють широкі комерційні асоціації, які усі свої операції устно й письмовно провадять на фландрській мові. Католицьке духовенство енергійно підтримує усі фландрські національні прояви.

Фландрські націоналісти користуються усяким випадком, щоб зміцнити свій рух. В поемах вони звертаються до жінок Фландрії й прохають їх „не балакати по французьки, щоб не губилася рідна мова“. Вони протестують проти усякого об'явлення реклами, яка буде у Фландрії надрукована по французьки. Антверпен—це інтелектуальний центр фландрського руху, тут жадний громадський діяч не осмільиться казати промову інакше, як по фландрськи, жадний мешканець не прийме квитка, написаний на французькій мові. Дуже часто виникають усякі несподівані непорозуміння: салдати напр. дозволяють собі не слухати офіцера, коли він команду гукає не по фландрськи, а коли офіцер за цю вимогу збив шаблюкою шапку з салдата, зза цього піднялась в 1909 р. в Антверпені ціла колотнеча, вуличні суперечки, величезні мітинги, й уряд мусів висловитися й ясно стати на бік салдата, бо в „Антверпені війкову команду повинно висловлювати на фландрській мові“. Але ці настирливі вимоги не можуть зменшити того поважного становища, якого досягли фландрії одстоюючи свої справедливі національні вимоги й обороняючи свою мову. Розумні представники цього руху не спочивають ніяким агресивним нападам своїх земляків й, визнаючи волю й права валонів, за-клали „Лігу охорони вільного розвитку обох мов“. Правда, їх шляхетний замір не міг задовольнити національні потреби усіх бельгійців, їм не спочивають усі їх однодумці, але треба пам'ятати, що фландрії довгий час почували себе в приниженному національному, економичному й культурному становищі. Мова—це їх лозунг загального національного відродження, свого власного життя серед своїх звичаїв, своєї естетики, своєї культури, своєї школи, не тільки початкової, але й середньої й вищої, якої вони ще досі не мають. Не маючи своїх вищих шкіл, фландрії не можуть а ні в промислі, а ні в індустрії досягти потрібного знання і це шкодить їх індустріальному розвою. Вони усім своїм життям пізнали ту правду, яку виголосував науковець: „мова—е нація; немає нації без мови“. Тим то вони так нервово стежать за тими талановитими письменниками Фландрії, які пишуть свої твори на французькій мові.

Але є один бік шкодливий в фландрському рухові для єдності й незалежності Бельгії; сей рух не тільки національний, він расовий і, як такий, він викликає стародавнє расове співчуття фландріїв до Германії; чимало ватажків фландрського національного відродження дозволяли собі й в промовах й в пресі такі слова: „Бельгія—це певний щит Германії від Франції“. Вони називали Германію своєю „великою отчизною“ або „нашою матір’ю“. Німці користувалися сим; їх мова, їх культура прокладала собі вільний шлях у Фландрії, вона захоплювала торгові фландрських місць, їх капіталі керували міліонними підприємствами, вона позаводила свої школи й фландрії не сварялись за це; тут виявлює себе так звана історична спорідненість, кревність, проти якої трудно боротися, й уряд бельгійців не захожувався проти

такого напрямку фландрських симпатій. Явища війни показали, що бельгійський уряд розумів психологію народу: він зізнав, що коли перед Бельгією стане хоч яка-небудь небезпека—й фландрії й валони забудуть усі свої сварки, зрічуться усяких позамежних симпатій, щоб боронити рідну Бельгію.

Цікаво, як відбивається на літературі Бельгії сучасне незалежне становище обох націй й їх мов. В Бельгії в 1900 р. налічувалося людності 6.693.518 д. З них на самій фландрській мові балакає 2.822.005 д., на самій французькій мові 2.874.491 д. Таких що балакають по фландрські й по французькі 801.587 д. Але є й такі, що балакають по німецькі 28.314 д.; таких, що знають французьку й німецьку мову—66.447 д.; фландрську й німецьку 8.238 д.; таких, що вживають три мови—42.889 д. З цих цифр видно, що фландрська мова переважає за усі другі. Але як оглянутися на давні часи, то видно, що французька мова шириться усе більш та більш; взагалі цікаво з історичного боку переглянути розвиток трьох мов в Бельгії; за півстоліття мавмо такі цифри: 1846 р. усіх мешканців було 4.337.196 д.; з них німецькою мовою балакало—34.060 д., фландрською—2.471.248 д. французькою—1.827.141 д. В 1900 р. усіх мешк. було 6.693.518 д., а німецьку мову вживає вже 144.888 д., фландрську—3.673.719 д., а французьку—2.874.941 д. Тут бачимо, як багато побільшало німецької мови, але ще більше французька росте й шириться. По території з цілого простору Бельгії в 2.945.700 гектарів французька частина займає 1.531.000 гект.; під фландрську й німецьку мову остается 1.475.000 гект.; під фландрські й німецьку мову остается 1.475.000 гект. Німці були вкраїлені більш по торгових містах. Іміграція німецька зростала що року більш. Але в Брюселі розвинулася найбільш французька мова (77 на 100 мешк.), її Брюсель мріяв стати маленьким Парижем. З культурного боку можна упевнитися, що шириться не сама французька мова, а більшає число бельгійців, які визнають право й вживають й французьку й фландрську. Осягнувши зовсім незалежного становища за-для усіх мов, й валони й французи утворили чудову літературу, яка захоплює чужинців своїм молодим талановитим завзяттям. Чи варто нагадувати такі славнозвісні імення як Метерлінк, Верхарн, Роденбах, Лемоне. На фландрській мові творчість літературня теж зростає, але не має ще таких близких поетів, які з боку валонів уславили бельгійське письменство. Останніми часами межі поетами повстало згоди, вони видавали свої часописі, свої книжки й братерські висловлювали: „фландрії, валони—то наші особисті прізвища, але родинне наше імення—то є бельгійці“.

Письменник Каміл Лемоне каже з гарячою щирістю: „вона живе, душа бельгійська, бельгійське серце з двох пар слів складене. Колись було воно пошматовано, але пізніше склалося з двох рас, які мали ріжні словесні вирази; односердно склалося з двох країн, яких одна, як золоте поле, доточена до другої блакитно-чорної й склає одна пішну одіж“. Другі—такі оптимісти—кажуть, що як що на-дає одну пішну одіж“.

віть не має одного серця в народі Бельгії, то вже одна совість, одна свідомість напевно керує життям обох національностей.

Становище освіти дуже гарне: на маленькій території Бельгії більш 9.000 початкових шкіл. З них 5.442 існують на кошт комун і держави, 4.533 приватних, їх субсидованих комунами й державою парафіальних шкіл 2.611 (в 1905 р.). По цих школах вчиться 894.540 діток з 6 до 14 літ. З них 94% вчаться безоплатно. Мова ставиться по волі комуни.

Обік з цим і по учительських семинаріях учні вчать усі три мови, на яких може більшість балакати по тих або других селах. Шкільні бібліотеки теж складаються з тих книжок, якою мовою балакає місцева більшість. Школа працює без усякої централізації, прислушаючись до потреб і вимог місцевого люду, на ґрунті волі й національної назалежності й прогресивної педагогики. Коло кожної школи учні гуртується в різноманітні товариства, гуртки, позичкові й зберегательні каси, в які самими дітьми в 1905 р. внесено було до 12^{1/2} мілл. франків. Шкільних товариств взаємної допомоги налічувалося (за той самий рік) 3.235 з 372.723 членами. Гуртків молоді за для охорони звірів налічується більш 4.000 і в них 322.365 членів. Є гуртки місцевих рослин, пам'ятників старовинних, птаства і т. ін. Усі ці гуртки мають великий культурний вплив і дають бельгійській молоді по самих глухих селах громадське виховання. Чимало товариств протиальгольних. Це все дає здорову, енергійну, самостійну молодь, яка вміє спільно працювати й перемагає усі егоїстичні дикі нахили. Учителі й учительки в Бельгії теж не живуть самотно, — серед них сила усяких гуртків, вони часто скликаються інспектором на живу, користну працю: складають усякі відчiti, діскусії й т. і. Вони гуртуєть коло школи батьків та матерів й ширять меж ними раціональні думки за-для виховання своїх дітей. Так стоїть народня національна школа й подвійна мова, (а по деяких селах і потрійна) ніде не перешкоджає ясному розвитку дітей, а тільки становить школу рідною усьому людові.

В Бельгії можна бачити, як усе життя перейняте ідеєю волі, незалежності; усяка централізація противна бельгійському народові. Обік з незалежністю націй розвинута самодіяльність місцевих громад, комун або общин, які керують усім місцевим життям, школами, шляхами й т. і. Широкий розвиток комунальної автономії цілком природне діло за-для такого свідомого індивідуаліста, як бельгієць. Разом з певною свідомою індивідуальністю, бельгієць вміє шнувати чужу волю, самостійність; ось через що на території Бельгії могли вільно заснуватися різноманітні організації та інституції ріжніх націй, ріжніх соціальних напрямків і ріжної віри, але здебільшого демократичних по завданням. Бельгія мала цілком право називатися соціальною лабораторією. Тут розвилися величезні кооперативні, освітні інституції, — тут же і національне питання розвязано було цілком справедливо, і дві нації, з яких складалася бельгійська людність, змогли утворити собі такий осередок, в якому вільно могли економічно багатіти обидві нації. За останні роки піднімалися пропозиції за незалежний склад адміністративних інституцій, як для фланандців, так і для валонів. Це цілком справедливо, бо усякий адміністративний склад му-

сить бути природно звязаний з психологією й етнографією народу, а як в Бельгії два народи, то їх не може задовільнити центрально ви-роблений склад адміністративного правління.

Тепер уся Бельгія знівечена страшеним лихом, уся вона зруйнована, захапана чужими жорстокими руками. Але яка не буде її майбутня доля, можна напевно сказати, що її життєва енергія, її патріотична свідомість допоможе їй знов утворити собі вільні умови життя, в яких обидві нації, сполучені єдністю території, знайдуть знов спроможність утворити найкращі форми одностайногого життя.

С. ЄФРЕМОВ.

Про те, що було й чого не було.

З приводу споминів д. Л. Дейча.

За громом і гуркотом військових подій сливе непомітно промайнула цікава сторінка з недавнього минулого, хоча має вона вагу не для самого тільки історика, що стежить за чергуванням громадських настроїв у Росії. Маю на думці спомини д. Дейча, надруковані в то-горішньому „Вѣстникѣ Европы“ (книга за серпень) під заголовком — «Украинская и общерусская эмиграция». Мова в тих споминах мовиться найбільше про Драгоманова та стосунки його до російської еміграції того часу. Разом з попередніми споминами того ж автора про Драгоманова *), ця остання праця його складається ніби на повну і закруглену характеристику українського вченого і публіциста, що вийшла з-під пера його тодішнього політичного супротивника. І треба правду сказати — д. Дейч силкувався додержати всієї можливої для його справедливости, говорячи про людину не тільки чужої партії, але й особисто нелюбу авторові споминів. Але — і це теж треба вазначити — з самими добрими замірами — не впорався д. Дейч коло своєї теми. Додержуючи про людське око справедливости і безсторонності, автор споминів показує Драгоманова в такому однобічному свіtlі, що не дурно ж живий і безпосередній свідок тих часів д. Дебагорій-Мокрієвич схарактеризував спробу д. Дейча зовсім таки недвозначними рисами. Переказавши його спомини, д. Дебагорій-Мокрієвич додає: «я переказав мало не все, що про Драгоманова сказано в нарисі». І треба признати — сказано це так поплутано, суперечно, невиразно, що характеристика вийшла цілком невдала, краще б сказати — ніякої; одно тільки виразно проступає — що «автор не любив Драгоманова» **). Спомини, перепущені крізь призму «нелюбви», ледве чи й можуть бути справедливими та безсторонніми. І от уже д. Дебагорій-Мокрієвич дуже дотепно виволікає на світ божій суперечності з оповідання, не кажучи вже про силу всяких легенд, що не мають підстав у дійсності, хоч у д. Дейча нанизано їх у низку певнісеньких і безпосередніх фактів.

*) Л. Дейчъ — „Драгомановъ въ изгнанії“. — „Вѣстникѣ Европы“, 1913 г., кн. X; його ж таки — „У начала легенды“ — „Современный Миръ“, 1913, кн. XI; його ж таки — „За рубежомъ“ — „Вѣстникѣ Европы“, 1912, кн. IX. Про ці частки споминів д. Дейча мені доводилося вже згадувати, — див. „Драгоманов на еміграції“ — „Рада“, 1913 р., ч. ч. 232, 237 і 241 та „Коло Драгоманова“ — „Рада“, 1913 р. ч. 289.

**) Вл. Дебагорій-Мокрієвичъ. — По поводу статті Дейча: „Украинская и общерусская эмиграция“ — „Украинская жизнь“, 1915 г., кн. II, стр. 68.

Надто вже оця допіру зазначена «нелюбов» чи «неохота» автора до Драгоманова виявляється в тій частині споминів, яка оповідає про обставини й причини, що порізнили українську еміграцію з частиною російської, головним чином з гуртком «чернопередѣльцевъ», що купчилися круг д. д. Дейча й Стефановича. «Неохота» доходить до такої міри, що автор споминів, коли оповідає про цей період женевського життя, вживає навіть тону, який ледве чи відповідає поважній розмові. Так, напр., говорячи про погляди Драгоманова на стосунки українців до сусідніх народів, д. Дейч викладає їх у такому, занадто спрошеному вже вигляді: «Въ цѣломъ рядъ своихъ произведеній на разныхъ языкахъ редакторъ «Громады» проводилъ неизмѣнно тотъ взглядъ, что всѣ безъ различія (?) выдающіеся люди, какъ поляки, такъ и русскіе всегда обижали (!) украинцевъ тѣмъ, что не разграничивали строго этнографическую Польшу» («Вѣстникѣ Европы», 1914, VIII, 215). Зводити справу дуже складну й великої ваги на якусь-то «образу» чи навіть, мовляв д. Дейч на іншому місці, — «устремленія въ словесный бой» — ледве чи значить знайти пристойний і відповідний темі розмови тон. І на жаль, це не єдиний приклад того, як навіть тепер д. Дейч плутається й негарно орієнтується в тих справах, в яких хотів би бути просто безстороннім свідком.

Як і через віщо Драгоманов одійшов од частини російської еміграції, про це д. Дейч росказує таким способом. До самого 1880 року стосунки були найкращі. Драгоманов заживав раз-у-раз великої серед них пошани, мав у них незломний авторитет і хоча практикував «устремленіе въ словесный бой» з причини ніби то безупинно заподіюваних українцям «образ», проте був навіть центром емігрантської колонії, як людина визначна серед неї розумом, вдачею і великою освітою. Були, мовляв д. Дейч, люди, яким редактор «Громади» здавався «несокрушимъ авторитетомъ», та й взагалі він грав на еміграції ролю, яка мало чим різнилась од тієї, що незадовго належала тут Бакунікові або Лаврову. І от раптом, справді неначе *deus ex machina*, в літку 1880 р. все одміnilось.

Причину цьому д. Дейч бачить у популярності народовольської тактики, що заполонила навіть таких ворогів терора, яким був Драгоманов. «Коли, — пише д. Дейч, — я вернувся й спіткався з ним у літку 1889 р., то не трохи здивувався з того, як він ставився до терора: він теж був тоді серед його прихильників. Правда, це як згодом побачимо, не довго й тяглося, але все ж таки за час нашої розлуки він дуже полівів, а спричинились до цього згадані мною обставини» (стор. 212). Оцім полівінням, а надто новим поглядом на терор Драгоманов підняв ще дужче свій авторитет серед еміграції, частина якої, мовляв д. Дейч, ладна була «таять отъ умиленія и восторга». «Але, — каже він далі, — були й такі серед них, яким нова роль Драгоманова, як «общерусского политическо-террористического вожака», припала зовсім таки не до смаку» (стор. 213). То були, насамперед, соціялісти-поляки, що мали, як ми вже довідалися од д. Дейча, старі рахунки з українцями за «историчну Польшу», а далі ще «чернопередѣльці», яким не подобалась нова позиція Драгоманова, бо вони вважали її за нещиру й до того ж переняту «совершенно либеральнъмъ характеромъ». І от, порадившись з поляками, «мы, — каже д. Дейч, — тутъ

же рѣшили дать Драгоманову сраженіе на этой почвѣ, т. е. по вопросу о приемахъ соціалистической дѣятельности» (стор. 214). Та первѣ, нѣк встигли вони розпочати бій на вибраній позиції, сталася сутічка з іншого зовсімъ приводу.

Склалося це, якъ оповідає д. Дейч, такъ М. Павлик, що жив тоді в Женеві, мавъ на одному зібраниі емігрантів відчit про Галичину, а в йому зновъ звернувъ на звичайні, якъ думавъ д. Дейч, скарги на польсько-російські «образи», заподіювані українцямъ. «Аргументівъ, якими він орудувавъ на доказъ того, що польські соціялісти прилучають українську територію до Польщі, я— пише д. Дейч,—певна річ, тепер переказати не здолаю, але добре пам'ятаю, що нікому зъ насъ вони не промовляли дуже до розуму» (стор. 215). I отъ коли почались дебати, одинъ зъ присутніхъ українцівъ, Подолянський, ставъ докоряти соціалістамъ на Україні за те, що вони нічого не роблять на користь свого рідного краю—стався несподіваний на цьому грунті бій.

«Не можна було проминути його промову безъ одповіді, — згадує тепер д. Дейч.—Зробити це могли тільки насъ троє—Стефановичъ, Бончановський та я,—бо зъ усіхъ присутніхъ на зборахъ тільки ми, якъ «южане», знали роботу і українцівъ, і соціалістівъ. Обидва моїхъ товариша сливе ніколи не виступали прилюдно, тимъ то я зважився взяти слово, щобъ збити накинуті на насъ обвинуваченія, дуже несправедливі, якъ тоді намъ здавалось. Не пам'ятаю вже докладно, що я відповідавъ на ці обвинуваченія, але одъ оборони я, здається, зараз же переступивъ до нападу. Вважаючи, що ми не спиняємося ні передъ якими жертвами за-для пригніченихъ масъ, я подбавъ про те, щобъ роботу українцівъ в південно-західному краю виказати сущю переводнею часу, мало не переливаннямъ зъ пустого в порожнє. Я розповівъ, якъ українофіли по кілька роківъ витрачають на те, щобъ обробити одну літеру українського словаря, або зібрати й видати народні пісні та приказки, а якъ розгойдаються вже та напишути щось для народа, то друкують такі глибокодумні оповідання, якъ «Про сіру кобилу» або «Якъ баба Параска та купила поросся». Пам'ятаю, що залиувавъ веселій і похвальний регітъ, коли я навівъ аналогічні до згаданихъ ілюстрацій. Але середъ українцівъ промова моя викликала величезне обуренія» (стор. 217—218). Наслідкомъ такого «бою» було, що українці незабаромъ прислали заяву зъ проханнямъ «не вважати іхъ більше за членівъ нашого товариства». «Такий учинокъ, — додає д. Дейч, — викликавъ у всіхъ здивування» і авторъ спогадівъ поділяє його по сей день. А вже потімъ оцю не мотивовану для д. Дейча незлагоду загостривъ і довівъ до краю самъ Драгомановъ своїми літературними виступами, які авторъ пояснює самимъ «сокорбленимъ самолюбіемъ», «чрезъзвичайно требовательностью и крайнею обидчивостью редактора «Громади».

Такъ пише історію д. Дейч. I коли ми придивимось до його споминівъ, а до того й перевіримо ще іхъ на тогочаснихъ документахъ, то переконаємося, що не въ одному пам'ять зрадила автора, не въ одному вінъ, навіть тепер, коли минуло 35 роківъ одъ того часу, не здолавъ стати по-надъ гуртківствомъ; не въ одному, докладно оповідаючи про те, чого не було, забувавъ згадати про те, що було безперечно. Въ результаті оцюго всього зъ історії д. Дейча могло вийти тільки те, що вийшло: ніякої характеристики великого українського діяча нема тутъ, а есть тільки,

якъ справедливо зауваживъ д. Дебагорій-Мокрієвичъ, упевнення, «що авторъ не любить Драгоманова». Результатъ це не тільки вбогий, але вінъ вимагає ще уважнішого й об'єктивнішого переказу подій, про які оповідає д. Дейч, якъ самовидця і свідокъ тихъ часівъ.

Почну зъ того, чого не було.

Не було насамперед тієї одміни въ принципіальній позиції Драгоманова що до-революційної тактики, а особливо терору, про яку такъ категорично й не разъ запевняє д. Дейч. Це ми можемо такъ само категорично і зъ притискомъ заперечити, зъ тією тільки ріжницею, що замісць голої фрази маємо за собою документальні докази. Що погляди Драгоманова на цьому пункті були завідомо однакові, це було відомо кожному, хто знає, якъ Драгомановъ ставився до згаданихъ питаннявъ, а тимъ паче, хто перегляне те, що писавъ Драгомановъ самъ підъ той часъ, коли зъ нимъ ніби сталася була ота несподівана одміна. Р. 1880-го Драгомановъ чимало написавъ публіцистичнихъ праць *) і въ жадній не знайдемо ані сліду іншихъ позицій, на які ніби то переїшовъ, якъ вірити д. Дейчеві, Драгоманову. Навпаки, торкаючись терора й пояснрюючи його, якъ зъявіще, въ певнихъ обставинахъ «совершенно законосообразное» **), Драгомановъ посилається якъ разъ на старі свої праці, въ якихъ категорично висловлювавъ проти терору, якъ системи політичної боротьби ***). Вже оці поспільні промовляють багато зъ приводу цікавого намъ тепер питання. Але й того ще мало. Въ статті «Тerrorizmъ и свобода», датованій «3 іюня 1880 г.», Драгомановъ не тільки зновъ переказує колишнії свої аргументи проти терору, але цілкомъ категорично додає: «политическая убийства, отложивъ даже въ сторону ихъ нравственныя неудобства, имъютъ только отрицательное значение...», а вже-ж напевне ними не можна «вывести Россію на новую дорогу». На тому самому стоявъ Драгомановъ і потімъ. Такъ, року 1881 въ одній своїй по французькому виданій брошурі Драгомановъ пояснює причини політичнихъ убийствъ, але разомъ ще разъ уважає за свою повинність підкреслити, що ставиться до нихъ негативно. «Ми протестуємо, — пише вінъ, — бачучи, що їхъ роблять доктриною й маємо це за небезпеку для самихъ же таки революціонерівъ на майбутні часи. Але ще дужче ми протестуємо противъ такихъ ділъ, якъ оповіщення підробленихъ царськихъ маніфестівъ, крадіжки въ банкахъ, напади на почту й інші такі вчинки, якихъ допускається багато зъ російскихъ революціонерівъ та ще підъ назвою «святого мошенничества» ****). I це зрозуміє коженъ, хто знає, якимъ обережнимъ і совітнимъ завжди бувъ Драгомановъ у тактичнихъ способахъ, кожного разу і всякий політичний замір перевіряючи «основнимъ», мовлявъ вінъ, своїмъ принципомъ: «чистое дѣло требуетъ чистыхъ средствъ» *****). I отъ зовсімъ

*) „Письмо Бѣлинскаго къ Гоголю“, „Къ общественному мнѣнію всѣхъ цивилизованныхъ народовъ“, „Соловья баснями не кормятъ“, „Было бы болото, а черти будуть“, „Тerrorizmъ и свобода“, „Муравы и корова“, „Гр. Лорисъ-Меликовъ и рабочіе“, „Нѣсколько вопросовъ проф. Ор. Ф. Миллеру“, „Вниманію соціалістовъ-емігрантовъ изъ Россіи“, передмова до листка „Отъ группы соціалістовъ-евреевъ“, то-що. Всі оці твори передруковані въ „Собраниі политическихъ сочинений М. П. Драгоманова“, т. II, Paris. 1906.

**) Собр. политич. соч. Драгоманова, т. II, стор. 289.

***) Ibid. стор. 289, 290, 345 і ін.

****) Ibid. стор. 346.

*****) Ibid. стор. 290.

не можу я зрозуміти оповідання д. Дейча. Коли б у поглядах Драгоманова справді зайдла була докорінна зміна і коли б улітку 1880 р. він наперекір своїм колишнім думкам, опинився був раптом «серед прихильників» терора, то як же оця зміна а ні крихти не одбилась би на друкованих працях Драгоманова. Як він міг тоді ж таки, влітку, з червня, прилюдно, друком висловлюватись проти того, що ніби говорив д. Дейчеві потаєнці, в приватних розмовах. Адже ж ми знаємо, що д. Дейчеві „нова роль Драгоманова, як «общерусского политического-террористического вожака», припала зовсім таки не до смаку“—і оця більш, ніж наївна нещирість супротивника в одному з найкардинальніших питаннів часу давала б йому таку тяжку зброю до рук, якої він просто б не міг не використати в найближчій сутичці. А тим часом д. Дейч у своїй докладно перевказаній тепер промові великудушно побиває Драгоманова «одною літерою українського словаря» та, ще отим сміховинним «бабиним Парасциним поросям»,—дотепність цього аргумента ми згодом оцінимо,— і ховає найтяжчу зброю, якою міг одразу і на віki ж убити супротивника. Великудумність це, яку абсолютно зрозуміти не можна, іеже вона з дуже непідхлібними для д. Дейча здогадами, як би те, про віщо він оповідає, справді було. Але, очевидно це—те, чого не бувало.

І ще те, чого не було.

Д. Дейч з притиском говорить про «оскорблennoe самолюбіe» Драгоманова, на цей кладучи мотив найбільшу вагу в ростічі серед еміграції; далі згадує так само про бажання Драгоманова грati «первенствующую роль» серед російської еміграції,— ролю, як згадано було вже «общерусского политическо-террористического вожака». Скільки правди в розмовах д. Дейча про «терроризмъ» Драгоманова, ми вже бачили. Тепер ще про бажання грati «первенствующую роль». Цитовану вже статтю «Тerrorizmъ и свобода» Драгоманов просто починає з «покорнейшей просьбы до публицистов газеты «Голосъ»—выключить нась не только изъ «русской соціально-революционной», но и изъ какой бы то ни было «русской» партии. Мы,—мотивує свое прохання Драгоманов,—... не русский ни въ какомъ изъ тѣхъ двухъ смысловъ этого слова, въ какомъ оно обычно употребляется. Мы не великороссы, а украинецъ и, какъ таковой, мы членъ націи, которая ... помѣщается и за предѣлами Россіи—въ Австро-Венгріи *). І такихъ заяв Драгоманова можна б набрати з його творів буквально десятки **), бо своїмъ виступамъ, якъ украинця, він особливо надавав ваги. От-же виходить, за дозволомъ д. Дейча, якась колосальна дурниця: з одного боку чоловік хоче за всяку ціну «грati ролю», а з другого — категорично й притисномъ одмежовує себе як раз од тихъ, серед кого ця роль може або дати принадні лаври, або уразити «оскорблennое самолюбіe». Гарний це був би «общерусский вожакъ», та гарні й ті, хто хоч на хвилину дозволив би вести себе такому оригинальному привідці. Гарний, нарешті, був сам д. Дейч, що бачив суперечність такого становища й знав та не використав такої для себе зручної позиції у сутичці з Драгомановим. І знову ж,

щоб не хапатись непідхлібних для д. Дейча здогадів, мусимо спинистись на другій можливості: очевидно, надмірні претензії Драгоманова на першу ролю серед російської еміграції—те, чого не було.

Після тієї та й знов тієї.

По тій сутичці між українцями й росіянами, про яку ми чули вже од д. Дейча, стосунки почали де далі все більш заплутуватись і псуватись. Спричинились до того, *перше*, деякі друковані праці Драгоманова, що вийшли під той час (*Les nations de l'Europe Orientale et le socialisme internationale* в *«Revue socialiste»*, брошура *«Le tyranicide en Russie et l'action de l'Europe Occidentale»* і стаття *«Обаятельность энергий»*, а *— друге*—співробітництво Драгоманова у *«Вольномъ Словѣ»*. Змісту названих праць д. Дейч не переказує, а про другу з них навіть просто каже, що не пам'ятає і змісту, хоч це не заважає йому пам'ятати, який «огромный переполохъ», «волненіе», «взрывъ возмущенія и негодованія» викликали раз за разом статті Драгоманова, підбиваючи членів російської еміграції проти автора. Все це було безперечно—і статті Драгоманова, і обурення на його за ті статті. Я вже не кажу, що такі вчинки Драгоманова ніяк не в'яжуться з накинутим йому бажанням «грati ролю»: де ж пак—шукав чоловік популярності і разом, мов навмисне, робить так, щоб усіх однихунути, усіх роздрочити, усім дозолити, — але ось що чудно. Д. Дейч навіть тепер, коли минуло з того часу кілька десятків літ, не завважає, що в тих одіозних статтях не було — oprіche однієї - двох може не зовсім зручних фраз—аже нічогісенько справді кримінального, і не завважаючи цього, і тепер ще полемизує з Драгомановим, як у той час, коли гнів на ту чи іншу фразу міг застувати справжній зміст цілої статті. А через це набирається чимало гріхів Драгоманова, якими він не був грішний і які треба прилучити до тієї ж таки категорії — того, чого не бувало.

Роблючі Драгоманова винного за одну фразу з чужої статті, д. Дейч проминув без уваги протест, що належав не кому, як Драгоманову, і до того ж як раз з приводу справи Гартмана *). І от у несвідомого читача лишалось таке враження, ніби Драгоманов не без гріха в цій справі. Те, чого не було, опинилося зверху того, що було справді, і сплодило не тільки зазначене допіру негарне натякання на Драгоманова, але й курьозні суперечності в оповіданні д. Дейча. З'окрема що до *«Вольного Слова»*, то виходить у нашого автора, що самий факт співробітництва тут Драгоманова не тільки не викликав жадних обвинувачень, а навіть був за гарантію чесності самому часописові. Так розказує д. Дейч на стор. 225, а вже зараз на другій репутації самого Драгоманова береться під сумнів на підставі наведеної фрази з *«Вольного Слова»*. Кінець-кінцем звичайний читач Дейчових споминів заплутається в них разом з автором, що й сам безнадійно заплутався і таку ж саму плутанину сіє своїми суперечностями й тенденційністю.

Але вернемся ще до „бою“, в якому стявся д. Дейч з українцями.

*) Стор. 287.
**) Стор. 346, 347, 425 і ін. не кажучі вже про українські праці, листи, автобіографії і т. і.

*) Драгомановъ. Къ общественному мнѣнію всѣхъ цивилизованныхъ народовъ. „Собр. полит. сочиненій“, т. II, стр. 252—254.

По веселому й похвальному реготі, що залиував одгуком на дотепні екскурси д. Дейча в царину українського письменства («Як баба Параска та купила порося»), українці, як ми вже знаємо, прислали листа, що на далі вони зрікаються брати участь у емігрантських зібраннях. «Такое рѣшеніе,—додає д. Дейч,—взвізло общее изумленіе». Дивується й не розуміє, що сталося д. Дейч ще й тепер, бо—каже він—«въ моихъ выраженіяхъ не было ничего личнаго». Опей хронично-непорозумілій вигляд д. Дейча показує, що й нині, як і тридцять п'ять років тому, він не тямить усієї ваги своєї «перемоги» над українцями і тільки через це не може зрозуміти поводження своїх тодішніх супротивників. Мені і—сподіваюсь—читачеві вони цілком ясне; скажу більше—як-раз по переможній промові д. Дейча у Драгоманова й його приятелів мусило зникнути всяке бажання говорити з ним, як з поважним супротивником. Справді—виставляти на сміх і глум фольклорну й філологичну працю, як «чуть ли не переливаніе изъ пустого въ порожніе», — це було може близкучим для д. Дейча номером, вважаючи на данну авдиторію; але не треба розводитись про те, яке враження цей номер повинен був зробити на такого серйозного вченого, як Драгоманов. А як додамо до цього, що й такої книги, як «баба Параска та купила порося» ніколи не бувало і д. Дейч, сміху ради, просто вигадав, то зрозуміємо, чому українці зреклися вести далі бій на цьому ґрунті і покинули позиції перед побіденим д. Дейчем. З ворогом, що розпочинав бій так добре підготовлений, що зважливо розводиться про те, чого і в зуб не тямить, що на додачу не гребе за власні вигадки ховатись,—з таким ворогом провадити поважну розмову, очевидно, не варто й не годиться *). І не з поводження українців треба дивувати, а з тієї наївності, з якою д. Дейч передказує свою переможну промову, очевидно й гадки не маючи, які тяжке враження спровалє вона на освідомленого й неупередженого читача і як багато давала вона самому Драгоманову матеріяла на негативну характеристику звичаїв, що панували серед емігрантів. Не кажу вже про те, що горда та пишина постать переможця д. Дейчеві зовсім таки не личить у тому епизоді, який випав власне опонентові Драгоманова.

■ Та, правду кажучи, і не в тому епизоді, найдужче характерному хиба для самого тільки д. Дейча, лежав привід до роз'єдання й зрахіба

*) Який взагалі несерйозний тон що до національнихъ справ панував по емігрантських зібраннях, показує хоча б такий епизод, що про його знаємо од самого ж таки д. Дейча. На одному зібранні російських емігрантів у Женеві виступив був якось Драгоманов, доводочи, що пропаганду 'серед' української людности в Росії треба вести не російською, а українською мовою. Як на зразок Драгоманов посилався на Австрію, де соціалісти не обходяться самою німецькою мовою, а вживають польської, чеської та української. Проти думки Драгоманова промовляв відомий у ті часи емігрант Микола Жуковський. В Бельгії, казав він, живуть фландрій валлони, проте ніхто там не вимагав, щоб пропаганду вести валонською «мовою».

— Але ж такої й мови нема,—гукнув Драгоманов.

— Ну, ось бачите,—відповів Жуковський.—То як же ви хотите, щоб пропаганду вести мовами всіх народів, коли у деяких з них навіть власної мови нема.

Гомеричний регіт,—додає д. Дейч,—та грім оплесків були надгородою, дотепному опонентові. Див. Л. Лейча „За рубежомъ“. „Вѣстникъ Европы“, 1912 р., кн. IX, стор. 181—182.

ди. Адже ж власне «бій» між Драгомановим та «чернoperедѣльцами» одбувся далеко раніше й на іншому ґрунті. Ще р. 1878 в часопису «Община» з'явилася рецензія Стефановича на Драгоманівську «Громаду» і докладна відповідь Драгоманова на цю рецензію *). Цікава полеміка оця трактувала як раз про ту принципіальну незлагоду, що розвела Драгоманова й товариство Стефановича. Переказувати цю полеміку тут я не буду. Скажу тільки, що опонент Драгоманова зовсім не мав того побідного вигляду, яким нині хизується собі на втіху д. Дейч. А втім, на іншому місці й сам він з тим не криється. „У своїй відповіді,—писав д. Дейч р. 1913-го,—як і в деяких своїх політичних працях, Драгоманов цілком резонно доводив, що російські революціонери того часу, сами того не розуміючи й навіть повстаючи проти цього,—де далі, то все частіше,—виходили на боротьбу за політичні вольності, за конституцію. Драгоманов навіть нагадував про небезпеку, як би соціальний бік роботи не зайдов у російської соціально-революційної партії занадто далеко на задній план, як би й сама політична боротьба не розкидалася на дріб'язок: нищення поодиноких шпигів та урядовців таємними карними судами“. В цій, як і в багатьох інших справах, Драгоманов виявив велику проникливість політичну, а також і послідовність соціаліста. Не менше його правди було, коли він доводив у своїй відповіді Стефановичеві, що „соціалістичний рух нашого часу треба вважати за наслідок усього економічного й морального поступу і що тільки такий погляд дає сьогоднішньому соціалістичному рухові силу політичної науки, а не сектярського вірування або мрії стародавніх утопістів“. „Правда,—говорить д. Дейч кількома рядками нижче,—його запевнювання, що ми провадимо властиво політичну боротьбу, доводили нас мало не до лютості“, але „дальший хід нашого революційного руху показав, що правда була його, а не наша“ **). Отже причин, що різнили людей, які стояли з багатьох поглядів на крайніх полюсах, занадто було багато й без хвастливого виступу д. Дейча і їх зовсім добре зазначає д. Дебагорій-Мокрієвич в згаданій статті в „Украинской Жизни“. Та сам Драгоманов не раз торкався п'ятою болючого й йому питання. „Я,—пише він, напр. в автобіографії,—потроху справді таки робився все дужчим і дужчим супротивником російським революціонерам. Опір їхнього великороського централізму й антикультурних тенденцій, народницьких ілюзій, макіявелізму в засобах (на зразок підроблених манифестів Я. Стефановича й ін., замахів на крадіжки по банках, казнечайствах та почтах з нищенням сторожів) мене різнило од них те, що політичні убивства або, мовляли, „терор“, вони обертали в принципі політичної боротьби, тим часом як я дивився на той терор тільки як на природній, хоч і патологічний наслідок урядового терору“ ***). Ось де був настоящій корінь незлагоди, а епізоди такі, як виступ д. Дейча, що наперекір усім його запевнюванням мали глибоко

*) Рецензію Стефановича й відповідь на неї передруковано в II-му томі парижського видання „Собр. политич. сочиненій“ Драгоманова, стор. 200—230.

**) Л. Дейч—М. П. Драгомановъ въ изгнаніи. „Вѣстникъ Европы“, 1913 р. кн. X, стор. 222—223.

***) Автобіографія М. П. Драгоманова, „Былое“, 1906, кн. VI, стор. 204.

особистий підклад, могли стати хиба за останню краплю, од якої вже через вінця полилось. Терпець з обох боків урвався і давно достиглий розмір обернувся нарешті і в формальну згаду та ворогування. І що мене особисто найдужче в споминах д. Дейча вражає, то це як раз те, що він занадто часто запевняє, ніби в стосунках його гуртка до Драгоманова не було нічого сенько особистого. На жаль, цей особистий елемент так випірає навіть тепер у споминах д. Дейча, що цілком резонно міг д. Дебагорій-Мокрієвич зробити з них тільки один висновок, „що автор не любить Драгоманова“. А до якої ж міри оця „нелюбовь“ проступала тоді, коли, як сам д. Дейч признався, що погляди Драгоманова „доводили нас мало не до лютості“. Чи це психологично можливо, щоб такий настрій не вносив у стосунки особистого елементу—полишаємо під розвагу самому читачеві.

А як справді, то особистий елемент у стосунках частини російської еміграції до української її найвизначнішого члена її Драгоманова був безперечно. Він дійшов навіть до крайньої міри напруження і надзвичайно загострився. Він сплодив силу обопільних прикорстей і отруїв не мало часу і одній і другій стороні. І для нас, що вже можемо в данному разі додержувати безсторонності, надзвичайно дивним здається одна річ—як воно сталося, що д. Дейч, який у своїх споминах присвятів багато місця й уваги тому, чого не було, зовсім занехаяв те, що безперечно було. Я не берусь одгадувати що психологічну задачу, а просто перекажу факти. До відомости про те, що було і що таким дивним способом обминула пам'ять д. Дейча ми можемо взяти з тогочасних документів, які вже тим самим, що тогочасні, варти певної дози уваги. Освітлення фактів у сучасних документах, звичайно, може бути не безстороннім, переказ їх однобічним, але те, що вони були, ніяким сумнівам не підлягає, скоро тогочасні документи, до того ж і не призначені до друку, докладно й у подробицях їх передають.

Д. Дейч не промінув цього пояснення без своїх коментаріїв. Мало того—він двічі до його вертається*), трохи не однаковими словами оповідаючи, що коли, з приводу статті „Обаятельность энергии“, чорнoperедельці звернулись до Драгоманова з одвертим листом, то він, що „взагалі не лишав без відповіді навіть аби яких уваг, проти його звернутих“,—тепер поводився інакше й тільки за рік одпovів поясненням у „Вольном Словѣ“, яке я навів допіру. А як минуло вже більш тридцяти років і жадних листів ні в „Женевско-Русской Старинѣ“, ні в інших місцях як не було так і нема, то д. Дейч з цього робить висновок, що і взагалі ніяких листів Драгоманов не мав, а просто собі москаля підвіз, підшукуючи підстав для свого поводження. „Легко можна зрозуміти по цьому,—додає д. Дейч,—через віщо міг з'явитися такий памфлет, як брошуря В. Черкесова „Драгомановъ изъ Гадяча“,—хоча д. Дейч тепер не пристає на неї („Вѣстникъ Европы“, стор. 229). Що остання думка автора споминів без жалю нищить його категоричне „легко зрозуміти“—це само собою, але й

*) Л. Дейч—„У начала легенды“ („Современный Миръ“, 1913 р. кн. XI, ст. 159) „Украинская и общерусская эмиграция“ („Вѣстн. Европы“, 1914 р. кн. VIII, стор. 228—229).

по-за цим не все в оповіданні д. Дейча заслуговує на яку-небудь віру, а дешо просто таки на жадну не заслуговує. І хоча обіцяні для „Женевско-Русской Старинѣ“ листи ще не надруковані, але ми маємо її інші з того часу документи, що розгортають перед нами всю справу.

Р. 1906-го вийшла у Львові збірка листів Драгоманова „Листи до Ів. Франка і інших“. Отут, на стор. 131—139-їй надруковано згаданого вже листа до якогось „Петербуржця“ (на згадку д. Франка—до студента Дмитрієвського), а в тому листі знайдемо те, що, як видно, зникло з пам'яті д. Дейча. „Коротко суть діла ось в чим,— пише Драгоманов. Як приїхав я в Женеву, то зблишився з тутешніми анархистами (старої школи, прудоновської, а не теперішньої Москво-Крапоткінської дурне-мазурско-провокаторської), які себе заявляли європейцями й федералістами. Вони були недоволіні народничеством „Земли и Воли“ й якобінством „Нар. Воли“. От ми й задумали де з ким утворити западническо-федеральний підконтроль під „самобутністю“ і „обрусеніє“ господствуєчого в 1879—1881 кружка в (російських) сріб; за базис рішили взяти Румунію (Раллі) з Бесарабією й Галичину (Павлик) з Україною. Аксельрод взявся поїхати в Росію емісарам. Тільки там його записали в „самобутніх“, в „Черный передѣль“, од котрого він отхрищувався в листах до мене, і він звів діло на те, що прислав од якогось „южного“ кружка програму хоч і „черно-передѣльськую“, але все таки „федеральну“. Програму ту мусила виправити комісія з Стефановича, Дейча, Плеханова, Жуковського й мене.

Її привезла делегатка й оставила в мене. Але поки Аксельрод був у Росії, Жуковський (западник і федераліст, трохи не українофіл,—див. „Реформы и революция“, отдельный отискъ изъ общинъ, изд. Громады) посварився зо мною через поляків і вкупі з поляками став за централізацію й обрусеніє „проти націоналізма“. Чорнoperедельці тоді щось шахрували з поляками і собі бахнули за централізацію, забувши навіть те, що сами написали в 1-му №-рі. Звісно, що довідавшись, що Аксельрод прислав мені програму з федеральними ересями, та ще й з цитатами на „Громаду“, вони скандалізувались і, взявши в мене програму для перегляду, дальше заховали її і кликати мене до комітету не думали. Тим часом Аксельрод приїхав в Румунію і прислав мені лист, в котрому був і другий з підписом „хлощам“, до Стефановича, Дейча. Я поніс його в ресторан, де вони обідали й застав там все „сонмище“ й делегатку. Завелась розмова й про програму. Вони стали щось перебріхувати й нарешті Плеханов викликнув: „Да вѣдь програма у нас“.—„А у мене копія“,—сказав я. Через 2—3 години приходить делегатка прохати, щоб я оддав „копію“. Я сказав їй, що копії цілої в мене нема, єсть тільки частина (введеніе), зроблена Павликом (теж членом конспірації, як сказано)—і що в її інтересі, як вірної делегатки, не тільки не одбрати в нас цього шматка, а навіть дати нам повну копію, бо по всьому видно, що „чорнoperедѣльцы“ ту програму не хотять пускати в світ. Делегатка й сама призналася в цьому, але все-таки плакала за копією. Тоді я сказав, що бачу, що все це діло йде так несуръозно, а потому (sic) я напишу Аксельроду, що вмиваю руки, а її обіцюю випросити „копію“ в Павлика, як побачу. Так я й зробив і одніє копію в квартиру сонмища, де застав одного Стефановича й оддав йому ту копію. На мою звістку Аксель-

род одповів мені листами, в котрих прохав не зрікатись редакції, жалівсь мені по секрету на чорнопередільців і Жуковського й т. п. Нарешті приїхав і привіз мені лист од кружка, в котрому мене прохали приложити руку до програми й печатати. Але Дейч стрітив Аксельрода як сам той розказував Павлику й мені: „Вибирай або нас або Драгоманова“. Аксельрод перелякався. Я тим паче одрікся од редакції і прохав тільки Аксельрода, щоб він повідав усе „кружку“. Аксельрод поїхав, потім вернувшісь сів у Цюриху. Пройшло більш року, — і коли делегатка попалась в тюрму (якась Євгенія) і Павлика теж не стало, чую я, що чорнопередільці розказують, що я викрав з конверта якусь програму і т. п. (Потім в листах до Січовиків у Відені писали вже, що копію я послав в III отділ.). Приїхав Аксельрод, котрого Лавров рекомендував у хроністи Мальшинському в „Вольное Слово“; я йому й кажу: „Глядіть, що брешуть; прийміть міри, а то буде погано, як я візьмусь“. Аксельрод божився, що до мене дійшли фальшиві чутки. Тільки я получаю лист од одного „южанина“, в котрому всю „еміграцію“ й мене винуватять, що програма не напечатана, а з другого боку другий „южанинъ“, що приїхав з Москви, каже мені, що в Петрово-Розумовському ходить по рукам чорнопередільська програма, буцім-то редакторана спільно зо мною, і розказують, що я за одно з „Чорнимъ Передѣломъ“. Саме той час з'являється брошура Черкезова з брехнею про мое похищеніе документа. Я питаю Аксельрода, що він буде робити? Він просить мене нічого не писати, а обіща сам виступити проти брехні. Проходить час, і Аксельрод пише мені, що він забув, що таке посылав мені, і потому виступати проти Черкезова не буде, а що мовляв, коли в мене єсть його лісті, то він би готовий передати діло третейському суду. Я одновідаю, що не розумію, в чим я з ним мав судитися, та коли він хоче, то прошу дозволу подати на суд усі його лісті. Той одновіда, що пише наскоро в дорозі, поки каже тільки, що я можу робити з його листами, що хочу. На тім і замовк—і підписується на запроши-протести Плехонова і К^о. Я, звісно, плюнув на них. І тільки тоді, як довідавсь, що брехню розсказала Черкезову В. Засулич (котра тим часом ходила до мене на ради і переговори) і коли після того, як отримав звістку, що Стефанович дуже себе погано держить в тюрмі, я мусив предостерегти В. Засулич, а вона мене звела (нежданно для мене) з Дейчем, я нагадав цю справу, написавши В. Засулич, щоб вона мене наперед не зводила з завідомими клеветниками. В. Засулич предложила третейській суд. Я приняв з умовою, що вона сама вибере сторону й за мене, та тільки щоб суд був гласний. Вона тоді предлага умову, щоб при суді розбіралася також і те, чому я не хочу одновідати на одвертій лист Плехонова і К^о і щоб судивсь і з ними. Я одновів, що лист осібне діло і що можу судитись з нею, бо вона, повторюючи брехню, могла бути „в недоразуміні“, — а ті пани добре знали, яку програму я отримав, як отримав і яку копію оддав сам їм, — значить, вони могли бути тільки „зав'єдомими“ брехунами, а з такими не можу судитись. Засулич одновіла, що коли я не хочу судитись з Плехоновим і К^о, то й вона не хоче зо мною. Тоді я вже покликав її судитись за брехню, которую вона розпускала. Вона одновіла, що не може oddілятись од своїх приятелів. Послі, коли виявилось, що за птиця Стефанович і коли всім

виявилась народовольсько-дегаєвська грязь (од котрої я остерегав р. с.-рев. масу) й коли приїхав сюди Степняк і його жінка, котрі були при справі з програмою (в мене єсть їх листи, де вони розказують все діло так, як я написав всім), то Плехонов і Дейч вже звернули все на Стефановича. Вони розказують, що Стефанович, коли побачив, що йду (з копією), то викинув їх в другу хату, замкнув її і коли я пішов, то викинув копію в камін, а ім сказав, що копія та була не з програми, а з осібного інтимного листу Аксельрода і що він би то зробив мені достаточний виговор, так що далі вже не треба їм про це зо мною й говорити. Може це й правда, і тоді вийде, що Плехонов і Дейч не завідомі клеветники, а тільки пошихачі Стефановича. В усікім разі всі вони й Засулич показали себе зовсім не джентельменами, а Аксельрод просто др... Він так себе оправдував Павлику (котрий ніколи не брехе): Знаєте, Павлик, я жив і боюсь Стефановича й Дейча...*)

Так показував справу Драгоманов р. 1885-го.

Картина вийшла надзвичайно темна; свари поміж емігрантами важке спрямлюєт враження, і не дурно на прикінці наведеного уривка з листа у Драгоманова вирвалося: „Ну, тепер мені треба сказати, як Лір: „Добрый аптекарь, дай мені унцію мускусу, щоб очистить мое воображение...“ Я, певна річ, беру на увагу, що це посвідчення тільки однієї, до того ж заинтересованої сторони і що через те картина Драгоманова можна вважати і однобічною, і небесторонньою, і занадто може різкою. Але факти, про які росказано в наведеному уривку, ледве чи можна брати під сумнів у самій іхній основі: нехай фарби згущено, нехай покладено їх занадто нерівними шарами—але те, про що мова у Драгоманова, безперечно було. Доказів на це маємо досить. Не казатиму вже про те, що сам Драгоманов, нездатен був на вигадки й викручування,—бо не дурно ж навіть серед жандармів про його пішла слава, як про чоловіка „до тонкости совѣстливаго“ **), і оповідання про ті самі події знайдемо і в інших, вже цілком сучасних документах. В надрукованому недавно томі „Переписки М. Драгоманова з М. Павликом“ усю цю історію переказано, сказав би, по гарячому сліду, коли вона ще навіть не скінчилася, а хвилювала й обурювала причетних до неї людей. В листі до Павлика, датованому 11 ноября 1882 р., дружина Драгоманова, живша Л. М. Драгоманова, висловлюється про позви чоловіка з названими людьми як про нескінчені (“воно ще й досі тягнеться”) і, переказавши те, що ми вже знаємо з листу самого Драгоманова, але з деякими цікавими деталями, додає: „Просто за людей болить. Опі всі історії мене дуже уражали“ ***). Зного боку і Павлик у відповіді п-ні Драгомановій (дата 11 лютого 1883 р.), висловивши обурен-

*) М. Драгоманов — Листи до Ів. Франка і інших. 1881—1886. Видав Ів. Франко. Львів, 1906, стр. 133—137. Курсив скрізь належить авторові; в дужках наведено скорочення Драгоманова.

**) Изъ полицейскихъ разслѣдованій 1882 года касательно „противоправительственныхъ сообществъ не столь вредныхъ“, — „Былое“, 1906, кн. IV, стор. 315.

***) Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Зладив М. Павлик. Т. IV. Чернівці, 1911, стор. 93.

ня своє „такими неправдами з боку рос. революціонерів“, свідчить категорично, що з „объяснительной записки“ („введеніе до програми в листі Драгоманова“) копію зробив він, Павлик, з дозволу Аксельрода й жадної іншої не було*). І ще б можна з великою, певна річ, натяжкою сказати, що Драгоманов у листі до маловідомої людини занедбав свою всім відому „свістливість“, силкуючись виправдати себе й звернути на кого іншого, в данному разі на „Плеханова і Ко“. Але те, що ті самі відомості маємо їз з інших рук, усование грунт і з-під такого здогаду. Перед ким би строїли комедію такі близко між собою знайомі люди, як Л. Драгоманов та небіжчик Павлик, як би в інтимному листуванні, не призначенному для чужих людей почали б розповідати одно одному видимі небилиці. Бачити й тут вигадку було б уже абсолютно дурницею. Тому-то лишається приняти друге, що темна історія, про які оповідає Драгоманов, безперечно була. А коли так, то чому, нехай і на однобічне оповідання Драгоманова, д. Дейч одповідає порожнім місцем. Чому він, що так детально описує сутинку з Драгомановим і не забуває прикрасити свій опис навіть власної вигадливості оповіданням про те, «як баба Параска та купила поросся» — обережненько мовчить собі про те, що в ті часи безперечно повинно було стояти безмірно вище за всі оті дотепні екскурси в сферу небилиць, що хвилювало й мучило заінтересованих людей, що доводило до тяжких висновків, формулованих у словах п. Драгоманової — «просто за людей болить».

Цієї загадки я знов же не берусь одгадувати. Може д. Дейча на цьому пункті справді зрадила пам'ять, може йому самому прикро було згадувати про події, в яких йому й близким до його людям довелося гррати не дуже принадну ролю; може його німування свідчить навіть про мовчазне каяття за деякі вчинки з минулого, хоча цьому й суперечить його досить переможний взагалі вигляд. Врешті все може бути. Та тільки одного в споминах д. Дейча не шукайте — живого образу справжнього Драгоманова: тут його й ознаки немає. Нема також і розуміння справжніх стосунків поміж українською та російською еміграцією. Зате занадто у д. Дейча багато нахилу до того, чого не було, з повним нехтуванням того, що було безперечно.

*) Ibid, стор. 142—143.

Бібліографія.

„Україна“. Науковий трьохмісячник українознавства, видає Українське Наукове Товариство в Київі. 1914 рік, книга 3-та. Ст. 118.

Книжка третього нового органу, видаваного нашим Науковим Товариством в трохи зменшенному розмірі супроти перших двох книжок. Поясняється се, певна річ, сучасними важкими обставинами життя, які позначилися на продукції навіть багато сильніших наукових інституцій, ніж Українське Наукове Товариство в Київі. Проте, книжка містить цікавий і з наукового погляду цінний матеріал і сим підтримує солідну репутацію, яка встановилася за новим журналом.

Перша стаття книжки „Де-що про нову теорію вистя Вкраїнського нафода“ належить славнозвісному язикознавцеві, академікові Хв. Коршеві і стосується того питання, яке було вже зачеплено на сторінках „України“ (кн. I) в статті акад. А. Шахматова — про походження української мови та її місце серед інших слов'янських мов. Акад. Шахматов виступив у своїй статті проти основної тези авторів недавно виданої по німецьки наукової граматики української мови Смаль-Стоцького і Гартнера, що, мовляв, ніякого піаруського язика, з якого мали б вийти великоруський, малоруський і білоруський язики не було, і що кожний з цих язиків вийшов безпосередньо з загальнослов'янського (правослов'янського) язика; так само заперечував акад. Шахматов і тісний зв'язок в минулому мови української з сербською. Акад. Корш цілком пристає до думок Шахматова і підкріплює їх ще своєю аргументацією. Так, він вважає, що головне питання про походження укр. мови поставлено в авторів граматики не так, як би його слід було поставити; на його думку, „перше, ніж приступитись до шукання того місця, яке займає українська мова поміж іншими слов'янськими мовами, треба було доказати, що в ній немає жадних таких прикмет, які би вказували на її приналежність до якої небудь із груп, що на них розпадаються слов. мови. Таких груп лічиться, як відомо, три: східна, західна та південна або, іншими, руська, чесько-лехітська та сербсько-словінсько-болгарська. Коли українська мова належить до якої небудь із цих трьох груп, тоді не можна її ставити безпосередньо поруч інших слов'янських мов, бо кожна з них припадає до своєї групи. Коли ж так українська мова відріжняється своїми прикметами від усіх слов'янських мов і наявні їх груп так різко й рішучо, що нікуди не можна її прихилити, тоді вона сама мусить бути призначена за окрему, четверту групу, або, говорячи докладніше, за одинокий останок якоїсь групи, що її інші частини безслідно загинули“. Таких прикмет цілковитої окремішності

української мови акад. Корш не знаходить; що ж до близькості української мови до сербо-хорватської, то він рішучо зазначає, що ціла основа української мови, її фонетика й морфологія — грунтовно відріжняється від основи сербщини, а спільні обом риси й елементи частиною мусить бути віднесені до випадкових з'явиш, частиною роблять вражнення чогось такого, що пристало до мови з боку в пізнійші часи. Невелика розміром стаття акад. Корша вносить цінні причинки в таке ще спірне питання, як походження української мови, і як би не приймати його думки і висновки, треба віддати честь тому строго-науковому методові і тій безсторонності, з якими він оперує над питанням, що досі ще не може здобути собі об'єктивного відношення з боку багатьох учених лінгвістів.

Д-їй В. Степовий в своїй статті „*До історії Задунайської Січі*“ розповідає на підставі архівного матеріалу про цікавий епізод в житті запорожців у Туреччині в перші роки після зруйнування Січі. Се — про заходи російської адміністрації, яка порядкувала на колишніх запорожських землях, повернути їх в російське підданство або принаймні паралізувати їх вплив на українську людність в межах російської держави. З цією метою уряд висилав своїх агентів, які перш за все розідали би про кількість запорожців у Туреччині, про їхній лад і про настрій. Сю місію доручувано людям ріжних станів. Так, р. 1778 комендант Покровського (де була раніше Січ) підполковник Сінельников послав за Буг, на Очаківську сторону, єопитана Тимковського і війскового товарища Мошенського. Сі розвідчики пристали до валки чумаків і з ними два дні пробули в запорожців. Вони зібрали дуже цікаві відомості: запорожці мали таку саму організацію, як і в колишній Січі, входили в зносини з царьгородськими патріярхами, втихомирювали з турецького наказу збунтованих анатольських арнаутів і навіть мріяли про те, щоб напасті на Покровське, захопити гармати, а людність перевести на Очаківську сторону. Вертаючись, Тимковський і Мошенський попали були до рук турецьким властям у Балті, але їх виручив товмач „російського пісьма“, емігрант з України. Він попрохав за земляків і їх випустили. Другим розвідчиком був якийсь Ольвіопольський міщанин Ловин Кройтор. Він побував у Туреччині, але в саму Січ не проправся, і привіз тільки чутки і відомости добуті зі сторони. Матеріали д. Степового вносять цікаві й зовсім нові подrobiці в освітлення одної з найменш відомих нам сторінок історії Запорожського Коша.

Стаття П. Куліша „*Дві мови, книжня і народня*“ переносять нас в часи початків ширшого українського літературного руху — при кінці 50-х років. Писана 1858 року, вона призначалася, певно, як піредмова до збірки віршів Шотолева й Кузьменка і була подана свого часу до цензури. Але під тієї збірки, ні окремого видання статі ніколи не з'явилось, і тільки кілька уступів з неї увійшло справді, як піредмова до віршів тих же авторів у „Хаті“ 1860 р. На свій час стаття ся була б дуже помітною появою, даючи яскравий образ розвитку книжної й народної мови на Україні та їх ролі в культурному розвитку народу. Але і досі чарує вона нас своєю мовою, своїм талантовитим викладом — недурно бо писав її Куліш у повнім розцвіті своїх сил.

Другою, уже значно старшою, пам'яткою нашого давнього письменства є „*Політика свіцька*“ — український *savoir-vivre* — книга доброго

тону, видана в Почаєві 1770 року, певно, для шкільного вживання. Самий текст „Політики“ попереджає грунтовна розвідка М. Возняка, який робить паралелі і дошукується джерел для неї; найпевнішим джерелом має бути „Юности честное зерцало“, видане у Петербурзі 1717 року. Але що найбільш відзначає „Політику свіцьку“, так се її чудова народня мова, яка а ні трішечки не ріжниться од сучасної мови галицького люду.

Акад. В. Перетц дає дуже цікавий реферат з т. зв. *Тройчанського архіву* Свято-Троїцького монастиря в Слуцьку, де збереглося багато матеріалу, який яскраво характеризує побут українського духовенства на Правобережу в XVIII віці.

У віддлі „Заміток і матеріялів“ надруковано: Л. Орленко подав про книжні відомості Українців про Московське царство на прикінці XVII ст. — уривок з великої компіляції відомого козацького літописця С. Величка „Космографія“; звісний російський лінгвіст Г. Глінський подав цікаву замітку про українське слово „химорода“; В. Г. Куліш —універсал гетьмана Мазепи про аренду шинків у Короповській сотні 1706 р.; М. Возняк —три документи до історії України — листи В. Кончубея, гетьмана Самойловича й Ів. Максимовича.

У віддлі критики уміщено рецензії на 20 видань з обсягу українсько-слов'янознавства. Де які з них рецензії уявляють з себе справжні наукові розвідки, як наприклад, оцінка В. Зубрицького останнього тому „Архива Юго-Зап. Россії“, присвяченого пам'яткам релігійної полемики XVI—VII в.в.

М. Жученко.

Украинский народъ въ его прошломъ и настоящемъ. Подъ редакціей проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевского, проф. М. М. Ковалевского, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Крымского, проф. М. И. Туган-Барановского и акад. А. А. Шахматова. Томъ I. СПБ. 1914 г., стр. 360, и. 5 р.

Потреба в українській енциклопедії, яка б, охопивши минуле й сучасне життя нашого народу й зробивши підрахунок науковій роботі над його виявленням, вводила читача в сучасний стан дослідів, почувалася дуже давно. Надто пекучою й нагальною стала та потреба останніми часами, коли в звязку з загальним зацікавленням національною проблемою в Росії і спробами вяслити її місце у внутрішніх відносинах, а також внаслідок інтенсивнішого національного руху на Україні й оживлення культурно-політичної роботи, перед свідомими колами російського поступового громадянства стало на черзі завдання вяслити собі розвиток і суть того процесу, який зв'яться українським відродженням, зазначити його місце в загально-державнім життю, з'ясувати своє до його відношення.

Тим-то ініціатива гуртка видатних українських і російських вчених, що заходилися біля видання „Украинского народа въ его прошломъ и настоящемъ“ саме на часі. Се давно сподіване видання має стати у великій пригоді всім, хто бажав би широко й грунтовно познайомитись з Україною. І справді, сама програма видання, яке в чотирьох томах доказливо, цілою низкою окремих монографій має висвітлити історію української

їнського народу, територію, людність, антропологію, етнографію, мову, літературу, вмілість, господарство, сучасне культурне й громадське життя, показує, як широко розуміє воно своє завдання й будить великий інтерес. А висшевиписані імена редакторів, що розібрали по між собою окремі oddili й приєднали до співробітництва кращі літературні сили, дають запоруку, що видання матиме поважний характер й стоятиме на рівні сучасної науки.

І справді, вже перший том „Українського народу“ справджує всі надії. Грунт його творить „Історія Українського народу“ (стр. 38—350), яка належить перу майстра нашої історії проф. М. Грушевського. В яснім і докладнім викладі проф. М. Грушевський дав перегляд життя нашого народу до засновання держави, значну частину роботи присвятив єдності самостійного державного життя, з огляду на російського читача, знайомого тільки з звичайною традіційною схемою історії східного словянства, має велике значення; далі, зазнайомивши з відносинами литовсько-польської доби, автор дав нарис історії козацчини й закінчив оглядом нашого відродження.

Численні й художньо виконані репродукції портретів і картин доповнюють текст й надають виданню художній вигляд.

поповнити текот і надають виданню художній вигляд.

Отже I-й том „Українського народу“ нове цінне придбання з поля українознавства і нам лишається бажати, щоб не забарисились дальші томи, що мають дати повний образ минулого й сучасного українського народу.

C. Волох.

А. Кащенко. У запалі боротьби. Історічна повість. З портретом автофа. Полтава, 1914, стор. 288, ціна 50 коп.

Літературна продукція А. Кащенка велика, автор пише і випускає на книжковий ринок один свій твір за другим, й тим, як також і історичними темами, звертає на себе увагу. Автор присвятив свої літературні здібності одному з найбільш занедбаних у нас родів письменства—історичним оповіданням і повістям. По „Чорній раді“ Куліша, „Захарі Беркуті“ Франка в нашій літературі майже нема серіозних спроб історичного роману, бо з історичних оповідань Ореста Левицького можна лише учитися, як писати історичний роман, і сі оповідання творять дуже важливу основу, на якій може повстати історичний роман.

Серіознішою спробою історичного роману не можна уважати творів А. Кащенка. Бракує їм ширшого розмаху, відчуття духа історичної епохи, чи моменту її якогось, які описує автор, композиція творів і фабула занадто прості і примітивні, характеристичні епізоди в повістях змальовані слабо.

Сі хиби всіх попередніх творів Кащенка знати також і в останній його історічній повісті „У запалі боротьби“. Автор дуже широко закроє свою повість, хоче змалювати нам хмельниччину з її героями, подати причини вибуху народного повстання, цілу його таку інтересну, але й трагічну літощись і упадок. Але в дійсності виходить сухе подання фактів і подій, знати великий поспіх, бо дійсно автор мусить спішитися, щоби таку багату епоху змістити в вузьких рамках своєї повісті. Тут маємо і Жовті Води, і Корсунь, і Пиляву, облогу Львова (автор чомусь

все пише Львіва), і Замостя, поворот Хмельницького до Київа 1649 р., а вкінці погромом козаків під Берестечком. Автор скоро оповідає факт за фактом, не вглиблюється в їх суть, не малює психології, як поодиноких героїв, так і цілої маси народної, що повстae в обороні своїх прав. Не переносить нас в ті давні, трагічні часи боротьби і ми не відчуваємо того, що називається духом історичної епохи.

Головним героєм роману являється полковник Чернота, що під час походу на Піляво нападає на замок польського магната Януша, забирає його з дочкою Галиною в неволю і закохується в Галину, молоду панянку з демократичними симпатіями, котра відповідає йому також коханням; але під Пілявою Януш з дочкою втікає у Львів, потім у Замосте. Тут Галина кидає батька і перебрана переходить до обозу Черноти. Галина і Чернота з Хмельницьким повертають до Київа, потім до Переяслава, де жив гетьман. В Переяславі пан Януш, що приїхав в почеті комісарів, знаходить Галину, убиває її, а сам тониться. Чернота по смерті дружини бере участь в баталії під Берестечком, б'ється в тім полку, що заслонює відступлення козаків, дістается в неволю до поляків, які везуть його до Варшави на четвертування, але він розбиває собі голову. Відносини між Галиною і полковником Чернотою на канві історичних подій повинні висуватися і бути все на першим плані. Тимчасом історичні події і факти з їх найважливішим героєм Хмельницьким стоять все на першому плані, а в їх тіні стоять головні герої.

В творі багато подано інтересних епізодів, бо їх не могло бракувати в ті історичні часи, але немає ширшого їх змалювання, не віддані вони в своїй дійсній силі, а часом навіть в своєрідній красі. Візьмім хоча би такі епізоди, як „козацький герць“, тайний побут Черноти у Львові, в'їзд, майже тріумфальний, Хмельницького до Київа, приняття чужосторонніх послів і польських комісарів—се все в повісті виходить блідо, автор збуває се кількома словами і спішиться далі. Так само зверхня історична обстановка, — чи се буде спосіб бою і його засоби, чи описъ зброї, убранин, походу, чи де які побутові риси,—змальовані дуже слабо, а подані коротко, кількома лиш словами. Нема в повісті і якогось оригінальнішого поставлення питання, автор йде утоптаним шляхом і часто тримається шаблону. Се все не позволяє назвати історичної повісті „У запалі боротьби“ серіознішою спробою історичного роману в українській літературі.

Але твори А. Кащенка, коли ми поглянемо на них з іншого боку, не позбавлені і позитивних сторін. А. Кащенко письменник народний, що в формі белетристичної популяризує нашу історію. І тут є його заслуга, як письменника. І як популярник, має і буде мати своїх читачів.

I. Лизанівський.

М. Богдановичъ. Чёрвонная Русь. (Австро-ісканські українці). „Бібліотека війни“ №№ 8—9. Ярославль, 1914. Стор. 31, 16⁰, ціна 10 коп.

Вс. Дружковский. Современная Галиция. Издание Е. П. и В. П. Шевченко. Екатеринославъ. Стор. 16, 16⁰, ціна 10 к.

Осовский. Новая владнія России. Галиция. К. 1914.

А. В. Бѣлгородскій. Галиция — исконное достояніе Россіи. Издание т-ва И. Д. Сытина. Москва, 1914. Стор. 48, 16⁰, ціна 15 коп.

В. Зубовский. Галиция. Краткий обзоръ географіи, этнографіи, истории и экономической жизни страны. Харьковъ, 1914. Стор. 48 малої 8⁰, ціна 20 коп.

Бурчакъ. Галиция. Издательство „Читатель“. Москва, 1914. Стор. 38, 16⁰, ціна 20 коп.

И. Муриновъ. Исторія Галиції. Прошлое и настоящее Галиційского княжества. Переводъ съ галицко-русскоаго. Книгоиздательство В. Д. Каракагина. Москва, 1915. Стор. 48, 16⁰, ціна 15 коп.

Висписані в тім приблизно хронологічнім порядку, як вони з'являлися на книгарському ринкові, заголовки книжок свідчать, що з природних і зрозумілих причин утворився великий попит на писання про Галичину і що сьому попитові квапляться постачати книжки не тільки в столицях, але й на провінціях, бо навіть у далекому великоруському Ярославлі. Може б воно і не годилося в одну купу валити всі сі видання, бо есть між ними й такі, що змістом своїм, літературністю й напрямком ніяк не можуть ставати в близьке сусідство, але єднає їх всіх одна спільна прикмета: ні одна з перечислених брошуру не дає докладних відомостей про Галичину і ні про одну галузь її життя. Се невеличкі брошурки, в яких автори в найкращім випадку намагалися дати загальний образ Галичини, а се й примусило їх говорити про все потрохи, а ні про що докладно. Не без того, що кожний автор на чомусь більше спиняється, як на іншому, з огляду на свою громадські, політичні чи просто комерційні завдання, але однаково конкретних відомостей вони дають надто мало, і з цього боку Галичину можна ще вважати країною не повоюваною російською літературою.

Здебільшого автори користуються енциклопедичним словником і багато — брошурую небіжчика В. Доманицького („Про Галичину та життя галицьких українців“), яка так і лишається досі найкращою з книжок про Галичину, хоч і писалася, як популярна книжка, але мало за-глядують до таких корисних книжок, як М. Лозинського „Сорок літ діяльності „Просвіти“, В. Дорошенка „Наукове товариство імені Шевченка у Львові“, А. Жука „Українська кооперація в Галичині“ та інших, що дали б докладній образ життя і культурно-політичних здобутків галицьких українців.

Однакетри брошури з семи треба виділити в окрему групу, бо автори їх цілком ясно уявляють собі, що таке сучасна Галичина й як до неї повинен підійти Росіянин, що хоче добра сїї країні та її народові. Перший з них д. М. Богданович користувався добрими джерелами, але маленькі розміри книжки (31 стор. 16⁰) не дали йому зможи дати поважну і корисну лектуру читачеві та щось більше, як загальні фрази. До

речі, автор подає скілька коломійок і зразок мови галичан, та на жаль таким правописом, що зовсім не відповідає галицькій вимові. Краще було б подати вже правописом російським, а не етимологічним такий уривок:

Даремно, молодче,

На могилѣ плачешь:

Не пробъешь слезами

Святую землицю,

Миленъкій не вбачишъ.

Ні фонетика, ні етимологія. Велику частину брошури забрала стара історія Галичини, оті князі та бояри, брацтва, то що, а на історію відродження лишилось ледве яких п'ять сторінок, в які очевидно, тяжко убрати всю ріжноманітність галицьких літературних і політичних рухів, змагань, ініціатив, боротьби і завойовань. Характеристика народу вимігала б трохи більшої конкретності, і вже зовсім ні до чого такі фрази, як от: „Русини — всѣ большіе охотники попѣть и потанцевать“. А воно й про те не завадило б ширше поговорити, які з тих русинів „охотники“ попоїти, коли одначе матеріальний добробут галицького села дуже мало розохочує на танці. Загалом же взявши брошуру М. Богдановича, як для маленької книжки та ще на швидку писаної, — цілком порядна і від правди не віходить.

Гарне враження робить брошура д. В. Зубковського „Української Жизні“ то що, з добрым вибором і гарним виконанням малюнків. Виклад легкий і цікавий, розміщення матеріалу пропорціональне. Видання чепурне, на гарному папері.

Що до плану розміщення матеріалу і користування відповідними джерелами, то брошура д. В. Зубковського стоїть з сих трох на першому місці. Зміст книжки такий: Загальний огляд. Границі. Земна поверхня Галичини. Ріки. Клімат. Ростини й звіріна. Природні багацтва. Людність. Міста. — II. Русини. Етнографічна границя. Економічний стан селянства. Його життя, релігія, пісні. Гуцули. III. Короткий історичний опис: 1) Період самостійного існування. Перші князі. Ярослав. Остоніарис. 2) Період польського панування. Колонізація й народи. Діяльність львівських міщан. Брацтва. Унія. Занепад Польщі. 3) Період австрійського панування. Полегкости Русинам. Початки національного відродження. „Руська трипця“. Репресії австрійського уряду. Реформа 1848 року. Народові й старорусини. Боротьба з поляками. Успіх русинського руху. Наука й література. Поліпшення економічного становища селянства. Закінчення. Додатки: Галицькі князі до 1349 року. Зразки народних пісень.

До цього плану нема що закинути. І як би не розміри брошури, то була б справді цікава й дуже корисна книжка про Галичину. Але через те, що авторові іноді доводиться певну частину плану збувати скількома загальними виразами, то й користь від книжки значно зменшується. Проте широке знайомство з джерелами повинно будити в читача довір'я до автора, що так докладно студіював питання. Зробити все таки слід авторові один закид, що до упертої тенденції уникати справжньої термінології й замінити її перекладати її в чужі форми: читаемо, — „Страхове Общество „Днѣстръ“, „Народная Торговля“, „Сельский Хозяинъ“, „Рудницкій — одинъ изъ географовъ Южной Руси“, „руssкая

тройца" і поруч—"Просвіта", "Наукове Товариство імені Т. Г. Шевченко". Годилося б всі назви товариств подавати точно. На жаль у книжці, що свідчить про певний науковий стаж автора, є й сумнівні заяви, як напр. про гуцулів: "Даже можно сказать, что ихъ языкъ чище языка другихъ русинъ" . . . "Но типъ ихъ совершенно особый—не то цыганский, не то румынский" . . . Это племя еще недавно было разбойничьимъ" . . .

Що до останніх чотирьох брошуру, то про них ледве чи й слово добре можна сказати. Маненька книжочка д. В. Дружковською не має ні плану, ні фактів, ні літературності. І хоч видавали її аж двоє Шевченків, а в автора книжки таки перебували в руках, але від цього читачеві пожитку не буде ніякого. Наївність і неграмотність—ось головні прикмети твору В. Дружковського. Автор пише: "Галицькі русини не чи то іное, какъ малороссы" . . . "Галицкое княжество, лежавшее у подножия Карпатъ, было крайней западной частью тогдашней Россіи" . . . "Царствование Іосифа, когда была облегчена участъ всѣхъ австрійскихъ подданныхъ, въ томъ числѣ и русинъ" . . . "Долго длилось избіеніе (польськихъ панів). Окончилось тѣмъ, что Галицію посѣтилъ страшный голодъ, который навель ужасъ на все населеніе" . . . "Во Львовѣ русины образовали раду, которая стала заботиться о распространеніи родного просвѣщенія, родного языка" (се певіє, про "Головну Руську Раду"—політичну організацію) . . . "положеніе русинъ немного улучшилось. Они немного вздохнули" . . . "Дѣятельностью всѣхъ земледѣльческихъ кружковъ руководитъ «Общество земледѣльческихъ кружковъ»" . . . "Сельско - хозяйственныя товарищества стали возникать въ Галиції только недавно. Среди нихъ наибольшее значеніе приобрѣтаютъ молочныя товарищества и товарищества для совѣстнаго пользованія машинами" . . . "Кооперативное дѣло все же получило въ Галиції сравнительно (з чим?) слабое развитіе" . . . "Кромѣ того, уніаты признаютъ неспорочное зачатіе Богородицы" . . . "Польская интеллигенція... распространяетъ сельско - хозяйственныя знанія, устраивая такъ называемыя "Вѣче" . . .

Видавництво І. Ситіна видало брошуру А. М. Білгородського ма-
бути для фельетоністів, що кричать, ніби на-світі нема нікої літератури
про Галичину і що треба порятунку сподіватися саме від Ситіна (пор.
фельетон О. Яблоновскаго в „Кiev. Мысли“ 18 падолиста). Се фабри-
кація саме для сміливих фельетоністів, якіого не знають, то ду-
мають, що його й зовсім нема. А. Білгородський—майстер свого діла і
склав брошуру переважно з кореспонденцій і статей „Нов. Вр.“. Де се
можна зробити непомітно, він всіх прихильників української літературної
мови і національного відродження зачисляє до гурту діячів іншого на-
прямку і таким способом набирає чимало імен. Чи уявляє собі докладно
галицькі відносини А. Білгородський, хоч і добре знає „галицько-русскую“
літературу, можна бачити з того, що фонетику вважає мішаниною поль-
ської, німецької, української й латинської мови, коли термін „фоне-
тика“ можна вживати, очевидно, тільки що- до звуків або правопису.
А такі помилки, як те, що учитель Грейс забив хлопця Коханчика за
„слов'янську“ мову молитви, свідчать, що автор не від того, щоби при
нагоді скористуватися фактом з сфери неприємної йому національної
течії. Але палкі фельетоністи цього не помітять . . .

Кумедне вражіння справляє книжка І. Муринова — "Исторія Галичини" — "Переводъ съ галицко-русского". Сей автор росписався про стару історію Галичини, а на нову не настачило ні місця, ні пороху. Отже поклавши в основу галицького національного відродження „Исторію государства российского“ Карамзина, звів балачку на унітство, котре з одного боку побиває, а з другого обороняє, запевнив читача, що в народніх школах навчають тільки польської мови, що по селях роз-
вили свою діяльність тільки польські організації і закінчив свою книжку чи то безнадійним „караул“, чи то невиразним „ура!“; з одного боку Галичина засужена на полонізацію, а з другого— „хотя съ пятого на де-
сятое знаеть свою исторію“. Фактичний матеріал дуже давній і убогий.

Ан. Ніковський.

Місячник «Україна» вийшов вже після заснування Української Народної Республіки та відтак не міг бути заснований на ідеїх, які виникли в Україні відсутніх у тих часах. Але вже від самого початку він виконував роль «засобу відомості» та «засобу відомості» в Україні, як і в інших державах, які виникли після революції. Але вже від самого початку він виконував роль «засобу відомості» в Україні, як і в інших державах, які виникли після революції.

ЗМІСТ:

	Стор.
В. Винниченко. Босяк	3
Л. Орленко. Лиха свекруха	27
Г. Чупринка. Поезії	37
В. Леонтович. Гости і діти пана Андрія	39
Н. Кибальчич. Нелюдські діти	49
О'Коннор-Вілінська. Три листи	61
Ф. Матушевський. Т. Шевченко	64
М. Грінченко. На дружні могили. (Спомини)	87
О. Грушевський. З життя київського українського гуртка въ 1870—1874 рр.	107
С. Русова. Національні відносини в Бельгії	113
С. Єфремов. Про те, що було й чого не було	122
БІБЛІОГРАФІЯ. „Україна“. Науковий трьохмісячник українознавства, видає Українське Наукове Товариство в Київі. 1917 рік, книга 3-тя. М. Жученко. — Українскій народъ въ егс прошломъ и настоящемъ. Подъ редакціей проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевского, проф. М. М. Ковалевского, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Крымского, проф. М. И. Туганъ-Барановского и акад. А. А. Шахматова. Томъ I. С. Волох. — А. Кащенко. У запалі боротьби. Історічна повість. I. Лизанівський. — М. Богдановичъ. Червонная Русь. (Австрійские украинцы); Вс. Дружковский. Современная Галиция; Оссовский. Новая владѣнія Россіи; А. В. Бѣлгородскій. Галиція—исконое достояніе Россіи; В. Зубовский. Галиція. Краткій обзоръ географіи, этнографіи, исторіи и экономической жизни страны; Бурчакъ. Галиція; И. Муриновъ. Исторія Галиціи. Прошлое и настоящее Галиційского княжества. Переводъ съ галицко-русского. Ан. Ніковський . 135	

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ім. І. І. МЕЧНИКОВА

